

Висвітлено актуальні проблеми міжнародних відносин, питання сучасної системи міжнародного права, особливості розвитку світового господарства та міжнародних економічних відносин.

Для викладачів, наукових співробітників, аспірантів і студентів.

The modern problems of international relations, international law, world economy and international economic relations are highlighted in following issue.

For professors, scientists, PhD students and students.

Освещены актуальные проблемы международных отношений, вопросы современной системы международного права, особенности развития мирового хозяйства и международных экономических отношений.

Для преподавателей, научных сотрудников, аспирантов и студентов.

Відповідальний за випуск – А.С. Нанавов, канд. екон. наук, доц.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	М.С. Дорошко, д-р іст. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	В.В. Копійка, д-р політ. наук, проф.; А.С. Нанавов, канд. екон. наук, доц. (заст. відп. ред.); М.П. Хмара, канд. екон. наук, доц. (відп. секр.); А.Ю. Хлистун, канд. політ. наук (відп. секр.); С.Д. Білоцький, д-р юрид. наук, проф.; Гастон Еспіноза, д-р іст. наук, проф.; П.М. Ігнат'єв, д-р політ. наук, проф.; М.О. Медведєва, д-р юрид. наук, проф.; Н.О. Піпченко, д-р політ. наук, проф.; Н.В. Резнікова, д-р екон. наук, проф.; К.В. Смирнова, д-р юрид. наук, проф.
Адреса редколегії	Інститут міжнародних відносин, вул. Ілленка, 36/1, Київ-119, 04119 ☎ (38044) 481 44 14
Затверджено	Вченою радою Інституту міжнародних відносин 28.01.20 (протокол № 7)
Атестовано	Включено до переліку наукових фахових видань України в галузі політичних, юридичних і економічних наук. Наказ Міністерства освіти та науки України №241 від 09.03.2016
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет" (кімн. 43), 6-р Тараса Шевченка, 14, Київ, 01030 ☎ (38 044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Дорошко М., Волошенко І. Політика Європейського Союзу на пострадянському просторі Центральної Азії: теоретичні та прикладні аспекти.....	5
Кондратенко О. Геоелектронічний вимір гібридної війни Російської Федерації проти України.....	12
Ігнат'єв П. Бахрейн: як вижити на роздоріжжі між Саудівською Аравією та Іраном?.....	20
Перепелиця Г. Україна – Канада: становлення та розвиток особливого партнерства	25
Скороход Ю. Ліван та Арабська весна	31
Сербіна Н., Цирфа Ю. Формування геокультурного середовища розвитку країн: сучасні тенденції	35
Петюр Р., Усатенко А. Дипломатична діяльність Папи Франциска.....	39
Дерев'яно І. Ефекти асиметрії в американо-мексиканських відносинах.....	43
Пахоменко С. Концептуальне поле дослідження історичної політики Латвії	48
Хлистун Г. Вплив мас-медіа на військові кампанії: теорія та історія	53
Елмаджуб Абдалла Омар Абдалла Ескалація Лівійської кризи в 2019 році та політика ключових міжнародних акторів щодо її врегулювання	57
Гринчук М. Комунікативна складова безпекової політики США: політико-правовий аспект	61

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Дзюба П. Концепція оцінювання дохідностей: витоки та місце в сучасній теорії міжнародного портфельного інвестування	64
Зара А. Застосування коопераційних стратегій багатонаціональних підприємств автомобілебудівної галузі на прикладі Fiat Chrysler Automobiles N.V., Renault – Nissan – Mitsubishi, Peugeot Société Anonyme.....	76

СУЧАСНА СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Григоров О. Формування міжнародно-правових моделей регламентації повітряних польотів	82
Ткаченко Є. Правовий режим майна подружжя в міжнародному приватному праві: порівняльний аналіз	85
Березовська І. Оновлення Східного партнерства: перспективи для асоційованих країн	88

СОДЕРЖАНИЕ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Дорошко Н., Волошенко И. Политика Европейского Союза относительно постсоветских государств Центральной Азии: теоретические и прикладные аспекты	5
Кондратенко О. Геоэкономическое измерение гибридной войны Российской Федерации против Украины	12
Игнатъев П. Бахрейн: как выжить на распутье между Саудовской Аравией и Ираном?	20
Перепелица Г. Украина – Канада: становление и развитие особого партнерства	25
Скороход Ю. Ливан и Арабская весна	31
Сербина Н., Цырфа Ю. Формирование геокультурной среды развития стран: современные тенденции	35
Петюр Р., Усатенко А. Дипломатическая деятельность Папы Франциска	39
Деревянко И. Эффекты асимметрии в американо-мексиканских отношениях	43
Пахоменко С. Концептуальное поле исследования исторической политики Латвии	48
Хлыстун А. Влияние масс-медиа на военные кампании: теория и история	53
Элмаджуб Абдалла Омар Абдалла Эскалация Ливийского кризиса в 2019 году и политика ключевых международных акторов по его урегулированию	57
Гринчук М. Коммуникативная составляющая безопасности США: политико-правовой аспект	61

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ МИРОВОГО ХОЗЯЙСТВА

Дзюба П. Концепция оценивания доходностей: истоки и место в современной теории международного портфельного инвестирования	64
Зара А. Применение кооперационных стратегий многонациональных предприятий автомобилестроительной отрасли на примере Fiat Chrysler Automobiles N.V., Renault – Nissan – Mitsubishi, Peugeot Société Anonyme	76

СОВРЕМЕННАЯ СИСТЕМА МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

Григоров А. Формирование международно-правовых моделей регламентации воздушных полетов	82
Ткаченко Е. Правовой режим имущества супругов в международном частном праве: сравнительный анализ	85
Березовская И. Обновление Восточного партнерства: перспективы для ассоциированных стран	88

CONTENTS

ACTUAL PROBLEMS OF INTERNATIONAL RELATIONS

Doroshko M., Voloshenko I. European Union policy in the Central Asia postgraduate space: theoretical and applied aspects.....	5
Kondratenko O. Geo-economic dimension Russian Federation hybrid war against Ukraine.....	12
Ignatiev P. Bahrain: how to survive at the crossroads between Saudi Arabia and Iran?	20
Perepelytsya H. Ukraine – Canada: establishment and development of special partnership	25
Skorokhod Yu. Lebanon and the Arab spring	31
Serbina N., Tsyrfu Iu. Formation of geocultural environment of countries: modern trends.....	35
Petyur R., Usatenko A. Diplomatic activities of Pope Francis	39
Derevianko I. Effects of asymmetry in american-mexican relations	43
Pakhomenko S. Conceptual field of research of historical politics of Latvia	48
Khlystun G. Influence of the media on the military campaign: theory and history	53
Elmahzhub Abdallah Omar Abdallah Escalation of the Libyan crisis in 2019 and the policy of key international actors for its settlement.....	57
Grynchuk M. Communicative component of the US security policy: political and legal aspect.....	61

FEATURES OF THE WORLD ECONOMY

Dziuba P. Asset pricing concept: origins and place in contemporary theory of international portfolio investing.....	64
Zara A. Application of the cooperative strategies by multinational enterprises of the automobile building industry on the case of Fiat Chrysler Automobiles N.V., Renault-Nissan-Mitsubishi, Peugeot Société Anonyme	76

MODERN SYSTEM OF INTERNATIONAL LAW

Grygorov O. Formation of international legal models of regulation of air flights.....	82
Tkachenko Y. Matrimonial property regimes in the private international law: comparative analysis	85
Berezovska I. The renewal of Eastern partnership: prospects for associated countries	88

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 327.7+061.1 ЄС(575)

М. Дорошко, д-р істор. наук, проф.,
І. Волошенко, канд. політ. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

Проаналізовано політику Європейського Союзу щодо пострадянських держав Центральної Азії; увагу зосереджено на виробленні стратегії ЄС, основних напрямках співробітництва, практичних заходах із реалізації стратегічних намірів ЄС у регіоні Центральної Азії. Наголошено, що основними стратегічними завданнями ЄС у регіоні є: налагодження співпраці в енергетичній сфері, розвиток мережі транспортних комунікацій, сприяння в боротьбі з розповсюдженням наркотиків із Центральної Азії до Європи, розв'язання проблеми міграції. Визначено основні етапи вироблення стратегії ЄС у регіоні, показано практичні аспекти її реалізації, з'ясовано перспективи поглиблення співробітництва ЄС із пострадянськими державами Центральної Азії.

Ключові слова: стратегія, політика, Європейський Союз, Центральна Азія, пострадянські держави, енергетична безпека, транспортно-комунікаційні проекти, наркотрафік, міграція.

Регіон Центральної Азії, у якому розташовані п'ять пострадянських країн (Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Туркменістан і Узбекистан), дослідники зазвичай розглядають як геополітичну цілісність, що зумовлена географією, спільним історичним минулим, тісними економічними зв'язками, етнокультурною і релігійною близькістю народів регіону [1-6]. Наразі, попри конкуренцію у боротьбі за виживання і розвиток, пострадянські держави Центральноазіатського регіону (ЦАР) мають цілу низку спільних інтересів і завдань, спрямованих на зміцнення їхнього суверенітету, забезпечення безпеки, розв'язання соціально-економічних проблем. Розв'язати весь комплекс проблем, як показує досвід провідних світових потуг, можна за умови розуміння політичною елітою країни основних тенденцій розвитку сучасного світу і вмілого використання задля розв'язання внутрішніх проблем зовнішньополітичного інструментарію.

Зовнішньополітичні орієнтації політичних еліт у країнах регіону в цілому формуються на засадах усвідомлення власних національних та регіональних інтересів і складаються як синтетична конфігурація основних схем зовнішньої орієнтації країн Центральної Азії – євроатлантичної, євразійської, тюрксько-ісламської, китайської тощо – в міру їх адаптації до локальних умов та інтересів. Одним з важливих чинників, що впливають на процеси в Центральній Азії, є зовнішньополітична активність провідних світових та регіональних держав. Подальше посилення стратегічного суперництва, елементи якого вже проявляються сьогодні в центральноазіатському регіоні, породжує нові розбіжності, але вже не на ідеологічній, а на геополітичній і економічній основах. Серед світових та регіональних держав, що справляють значний вплив на формування геополітичної ситуації і намагаються просувати свої інтереси в Центральній Азії, особливо виділяються Російська Федерація, Сполучені Штати Америки, Китайська Народна Республіка, Туреччина, Іран, Пакистан, Індія і Європейський Союз (ЄС). Аналіз політики ЄС у Центральноазіатському регіоні, що доволі досліджена в літературі [7–13], і є предметом даної статті.

Великої зацікавленості в регіоні на початку 1990-х рр. ЄС не виявляв, утім до середини 1990-х років Євросоюз розробив для Казахстану, Узбекистану, Киргизії та Туркменістану зорієнтовані на ситуацію в цих країнах і на реальні інтереси Євросоюзу Угоди з партнерства і кооперації (набули чинності в 1999 р.). Угоди, зокрема, передбачали щорічні двосторонні зустрічі між членами урядів цих країн і Радою ЄС із кооперації, а також регулярні зустрічі членів Європарламенту з депутатами парламентів центральноа-

зіатських країн. Також країнами регіону були укладені договори, що визначали порядок іноземних інвестицій і транспорту в енергетичному секторі.

Із Таджикистаном, що в 1992–1997 рр. перебував у стані громадянської війни, постійна співпраця ЄС розпочалася фактично у 2004 р. На деякий час було "заморожено" співпрацю ЄС із Туркменістаном, приводом для чого стала політика ізоляціонізму, що її під прикриттям офіційно визнаного ООН статусу "постійного нейтралітету" проводив політичний режим першого президента Туркменістану С. Ніязова.

Основним інструментом співпраці ЄС із державами Центральної Азії із середини 1990-х років стала Програма технічної допомоги для країн СНД (TACIS). Технічна допомога була покликана змінити рамкові умови, створити стабільні політичні режими, сприятливі для західних інвесторів. Створена як система заходів для супроводу інвестицій, вона переросла в найважливіший напрям політики ЄС у регіоні. Метою програми TACIS стали сприяння переходу до ринкової економіки і зміцнення принципів демократії та верховенства права в державах-партнерах. Програма реалізовувалася за допомогою державних інституцій і неурядових організацій і на загальноєвропейському рівні, і на рівні держав – членів ЄС. Трьома основними напрямками програми TACIS стали: стабілізація і попередження конфліктів; ліквідація джерел політичної та соціальної напруженості; створення сприятливих умов для торгівлі та інвестицій.

Окрім програм, що здійснювалися безпосередньо в країнах регіону, у рамках TACIS у Центральній Азії було започатковано дві міжрегіональні програми – TRACECA (Transport Corridor Europe – Caucasus – Asia – Транспортний коридор Європа – Кавказ – Азія), прийнята в 1993 р., і INOGATE (Міждержавне транспортування нафти і газу у Європу), прийнята в 1995 р. Перша передбачала створення системи безперешкодного проходження вантажів, друга – розробку міждержавного регулювання діяльності газо- і нафтопроводів.

Також було започатковано дві програми, спрямовані на забезпечення безпеки ЄС: CADAP (The Central Asia Drug Action Programme) і BOMCA (Border Management Programme for Central Asia). Програма CADAP, спрямована на протидію розповсюдженню наркотиків у Центральній Азії, передбачала насамперед підтримку розвитку прикордонних сил у країнах регіону для боротьби з торгівлею наркотиками. З нею перегукувався проект BOMCA – програма ЄС щодо поліпшення управління кордонами в Центральній Азії, що здійснювалася спільно з ООН і мала на меті підвищення безпеки кордонів.

Інтерес ЄС до надійності місцевих кордонів (особливо кордонів з Афганістаном) пояснювався, не в останню чергу, тим, що відродження "Великого шовкового шляху" зі Сходу на Захід розпочалося саме з торгівлі наркотиками: у 1990-ті роки 70 % героїну надходило до Європи через Центральну Азію. Для Таджикистану, через який переважно ішов героїн, навіть розробили спеціальну програму ADMIT у рамках програми CADAP. Програма BOMCA, започаткована у 2003 р., здебільшого фінансувалася ЄС, інша частина коштів надходила за Програмою розвитку ООН [13].

До терористичних актів у вересні 2001 р. політика ЄС у Центральній Азії визначалася такими інтересами: забезпечення альтернативних джерел енергопостачання, припинення наркотрафіку, політична стабілізація країн регіону, тобто зміцнення стратегічних позицій у Центральноазіатському регіоні.

Після терористичних актів 11 вересня 2001 р. Захід (у першу чергу США) по-новому підійшов до оцінювання стратегічної ролі Центральноазіатського регіону. Узбекистан, Таджикистан і Туркменістан стали членами створеної США антитерористичної коаліції. Євросоюз, який перебував у цей період у процесі активної політичної консолідації та розробляв новий європейський договір і спільну зовнішню і безпекову політику, у стосунках із Центральною Азією спробував вийти зі стратегічної тіні США і визнав за можливе включитися в геополітичну гру як самостійний суб'єкт. На відміну від США, об'єднана Європа ставила на перше місце не військовотехнічні, а економічні аспекти співпраці з країнами ЦАР.

Утім, під претекстом боротьби з тероризмом, ЄС визнав за необхідне поставити свої відносини з п'ятьма центральноазіатськими державами на нову політичну й організаційну основу. Особливу увагу було приділено державам, що межують з Афганістаном. При розробці відповідної стратегії ЄС треба було вирішувати, яким чином слід урахувати своєрідність традиціоналістських політичних культур центральноазіатських держав, як побороти "імунітет" правлячих еліт проти демократичних реформ тощо.

У жовтні 2001 р. провідні політики ЄС відвідали Туркменістан, Узбекистан і Таджикистан, а рік по тому Єврокомісія прийняла Стратегію для Центральної Азії на термін до 2006 р. Як довгострокові були визначені такі завдання: стабілізація регіону шляхом демократизації та економічного співробітництва, протидія ісламізації регіону і його поступова інтеграція до сфери впливу ЄС, боротьба з наркотрафіком і нелегальною міграцією до Європи через країни Центральної Азії. Зацікавленість у більш тісній співпраці з ЄС виявили й країни регіону – учасники антитерористичної коаліції, свідченням чого стала висловлена Узбекистаном готовність вийти за межі чинної Угоди щодо партнерства і кооперації з ЄС. Утім, трагічні події у травні 2005 р. в узбецькому Андижані, коли офіційний Ташкент санкціонував розстріл мирної демонстрації, стали на заваді поглибленій співпраці Узбекистану з ЄС.

Початком нового етапу у відносинах ЄС із державами ЦАР стало прийняття у 2007 р. за ініціативи ФРН "Стратегії в Центральній Азії", розрахованій на період до 2013 року [14]. З метою досягнення політичної стабілізації в регіоні Євросоюз запропонував країнам ЦАР поділитися своїм досвідом в таких питаннях, як верховенство права, відповідальне державне управління, права людини, демократизація, регіональне співробітництво, безпека, економічний і соціальний розвиток. Передання досвіду мало відбуватися шляхом політичного діалогу, що здійснюється на офіційному рівні й через неурядові організації. Діалог мав здійснюватися

на різних рівнях і в межах різноманітних програм: на рівні міністерств закордонних справ, у рамках Європейської ініціативи з освіти, ініціативи ЄС із правової держави, діалогу з питань прав людини і, нарешті, діалогу з питань енергетики [13].

У стратегії ЄС наголошувалось, що для реалізації своїх пріоритетів він використовує не тільки власні інструменти, але й діє в рамках інших програм, наприклад програм ООН, ОБСЄ, НАТО, міжнародних фінансових інститутів та інших організацій. Крім того, підкреслювалось у документі, що ЄС прагне вести відкритий і конструктивний діалог з Євразійським економічним співтовариством (ЄврАзЕС), Шанхайською організацією співробітництва (ШОС), Організацією договору про колективну безпеку (ОДКБ), іншими організаціями регіонального співробітництва [14].

Свою Стратегію ЄС передбачає реалізовувати на регіональному і двосторонньому рівнях. Пріоритетними напрямками двостороннього співробітництва визначались: права людини, економічна диверсифікація, енергетика, освіта тощо. Регіональне співробітництво спрямовувалось на боротьбу з організованою злочинністю, розповсюдженням наркотиків, торгівлею людьми і зброєю, тероризмом, а також мало зосередитись на питаннях міжкультурного діалогу, екологічних проблемах, управлінні водними ресурсами, міграції, охороні кордонів, транспортній інфраструктурі [14].

В економічному розділі Стратегії ЄС обіцяв підтримувати прагнення центральноазіатських держав вступити до СОТ і полегшити доступ їхньої продукції на європейські ринки. Також Євросоюз наголосив на важливості реалізації енергетичних проектів TRACECA і INOGATE для кращого використання економічного потенціалу Центральної Азії [14].

На доповнення до Стратегії в Центральній Азії в тому ж році ЄС прийняла Регіональну стратегію для підтримки Центральної Азії на період 2007–2013 рр., у якій визначено інструменти, за допомогою яких вона буде здійснюватися [13].

Таким чином, з прийняттям політичної стратегії нового партнерства щодо країн Центральної Азії на період 2007–2013 рр. започатковано новий етап центральноазіатської політики Європейського Союзу. Пріоритетними напрямками політики ЄС у ЦАР визначались: взаємодія у сфері енергетики, транспорту, боротьба із загрозами безпеці, зокрема такими, як наркотрафік, тероризм, нелегальна міграція.

Особливо актуальними для ЄС є енергетичні питання, позаяк ідеться про забезпечення власної енергетичної безпеки та необхідності диверсифікації поставок енергоносіїв. У зв'язку з цим особливий інтерес для Європейського Союзу становлять нафтогазові ресурси Центральної Азії, насамперед Казахстану та Туркменістану.

Політика забезпечення енергетичних інтересів ЄС. Перші ініціативи щодо співпраці в енергетичній сфері з країнами Центральної Азії Європейський Союз зробив, ґрунтуючись на оцінці потенціалу країн регіону у сфері виробництва, споживання та експорту вуглеводневих ресурсів. Проведене в 1995–1997 рр. у рамках проекту "Управління міждержавними нафтопроводами та газопроводами" дослідження європейських компаній підтвердило, по-перше, достатність ресурсного потенціалу прикаспійських країн (нафти в Азербайджані та Казахстані й газу в Туркменістані та Узбекистані) для задоволення прогнозованих внутрішніх потреб і експорту значних обсягів нафти і газу на ринки країн Західної, Східної та Центральної Європи; по-друге, для реалізації цього потенціалу необхідно було розгорнути три напрями діяльності ЄС у країнах регіону: а) провести від-

новлення, раціоналізацію і модернізацію наявної між-державної нафтогазової інфраструктури; б) створити інституційну і правову базу, у рамках якої можна було б розвивати стабільні відносини у сфері торгівлі нафтою і газом; в) визначити необхідні нафтогазові експортні маршрути і укласти транзитні угоди, що надають гарантії і захист для забезпечення економічної життєздатності проектів і залучення необхідного фінансування [15].

Реалізацію енергетичної політики ЄС на центрально-азіатському напрямі передбачалося здійснювати в рамках програми INOGATE. До 2007 р. її фінансування велось у межах програми TACIS, що охоплювала не лише центральноазіатські, прикаспійські, але й причорноморські та закавказькі країни. Аналіз проектів програми INOGATE, реалізованих у період 1997–2001 рр. у Центральній Азії, показує, що енергетична політика Європейського Союзу в регіоні була сконцентрована на сприянні модернізації наявних нафто- і газопроводів і підтримці розвитку систем транспортування енергоресурсів на європейський ринок [16].

Після трагічних подій 11 вересня 2001 р. у США тема енергоресурсів у центральноазіатській політиці Європейського Союзу відійшла на другий план, натомість головну увагу ЄС було зосереджено на питаннях безпеки в регіоні. Свідченням цього є, наприклад, те, що Радою ЄС не було розглянуто пропозицію про заснування регіонального енергетичного діалогу щодо Каспійського басейну, яка містилася в оприлюдненому 17 жовтня 2002 р. документі "Центральна Азія: стан справ" Генерального секретаріату Ради. Також попри запровадження в липні 2005 р. посади спеціального представника Євросоюзу в Центральній Азії останній не отримав повноважень щодо обговорення із владою країн регіону енергетичних питань [12].

Отже, основним інструментом забезпечення енергетичних інтересів ЄС у Центральній Азії і Каспійському регіоні залишалась програма INOGATE. Під її егідою в листопаді 2004 р. на організованій Євросоюзом міністерській конференції в Баку була започаткована так звана "Бакинська ініціатива", яка передбачала зміцнення взаємодії у сфері енергетики між Євросоюзом, прикаспійськими державами і сусідніми з ними країнами. В узгодженій у Баку концепції країни-учасниці домовилися про створення чотирьох робочих груп, включно з групою розробки нових енергетичних проектів та залучення міжнародних фінансів для їх реалізації. Проте стримана позиція Казахстану і Туркменістану, зорієнтованих виключно на підтримання наявної нафтогазової інфраструктури, що використовувалася для експорту ресурсів у/через Росію, загальмувала розробку нових енергетичних проектів [12].

У 2006 р. у рамках "Бакинської ініціативи" відбулася друга міністерська конференція, у якій взяли участь ЄС, чотири пострадянські центральноазіатські країни (крім Туркменістану), а також прикаспійські та причорноморські країни. Головним підсумком конференції стала схвалена країнами "дорожня карта", яка включила в себе важливе положення про підтримку й активне просування відновлення наявної інфраструктури і розвитку нової енергетичної інфраструктури при відповідній фінансовій підтримці урядів, залученні міжнародних фінансових інститутів, технічної та фінансової підтримки Європейського Союзу [17].

Серйозним поштовхом для нарощування енергетичної складової центральноазіатської політики ЄС стали "газова війна" між Росією і Україною у 2005-2006 рр., що призвела до короткострокового скорочення транзиту російського газу до Європи, і російсько-білоруські суперечки в енергетичній сфері у 2007 р., причиною

яких стало підвищення Росією цін на енергоносії та введенням вивізних мит на російську нафту для Білорусі. Євросоюз змушений був активізувати свою діяльність у пошуку альтернативних шляхів забезпечення енергоресурсами, зосередивши увагу на регіоні Центральної Азії. Пріоритетність центральноазіатського напрямку було закріплено рішенням Європейської Ради в березні 2007 р. у затвердженому нею Плані енергетичної політики ЄС на 2007–2009 рр. [18].

Усвідомлення Євросоюзом значущості центральноазіатських вуглеводнів згодом зайшло відображення в розділі "Зміцнення енергетичних і транспортних каналів" Стратегії нового партнерства ЄС щодо Центральної Азії [14]. Також ЄС заявив про залучення Європейського інвестиційного банку (ЄІБ) до енергетичних проектів у Центральній Азії.

Крім енергетичної співпраці з країнами регіону в рамках "Бакинської ініціативи", Європейський Союз у своїй центральноазіатській політиці активно використовує двосторонню енергетичну дипломатію. Зокрема, у 2006 р. Європейська комісія підписала меморандум про взаєморозуміння у сфері енергетики з Казахстаном, у 2008 р. подібний меморандум був підписаний із Туркменістаном. Енергетичний діалог ЄС із Казахстаном і Туркменістаном передбачає, зокрема, питання постачання казахстанських і туркменських енергоресурсів на європейський ринок, а також залучення європейських інвестицій у розвиток нафтогазової інфраструктури цих країн.

Також Європейський Союз висловив готовність надати політичну підтримку і допомогу розвитку енергетичного транспортного коридору Каспійське море – Чорне море – ЄС, у рамках якого визначив ряд базових напрямів розвитку газових мереж, кожна з яких, у свою чергу, включає список пріоритетних проектів. Так, одним із чільних напрямків транспортування енергоносіїв до країн ЄС було визначено коридор країни Каспійського моря – Близький Схід – Європейський Союз. У його межах передбачалася підтримка будівництва газопроводів "Туреччина – Греція", "Греція – Італія", "Туреччина – Австрія" [19]. Ішлося про те, що газ із Ірану, Іраку, Азербайджану, Туркменістану, Казахстану тощо має збиратися в Туреччині й далі транспортуватися до країн ЄС двома газогонами: "Туреччина – Греція – Італія" і "Туреччина – Болгарія – Румунія – Угорщина – Австрія". Тим самим передбачалося зменшити залежність від одного постачальника газу не тільки старих, а й нових членів ЄС.

З урахуванням іранської та іракської проблем, а також домовленостей щодо постачання азербайджанського газу через трубопровід "Туреччина – Греція – Італія", неабияк зросло значення центральноазіатського газу для постачання його через "Набукко" – проєктований магістральний газопровід 3,3 тис. км завдовжки в обхід України та Росії з Центральної Азії до країн ЄС, передусім Австрії та Німеччини. У січні 2007 р. Єврокомісія внесла проєкт "Набукко" у список транс'європейських мереж, що становлять найбільший інтерес для Євросоюзу.

У той же час у 2007 році глави Росії, Казахстану і Туркменістану підписали угоду, яка передбачала будівництво газопроводу вздовж східного узбережжя Каспійського моря (Прикаспійський газопровід), та його підключення до російської газопровідної мережі для прокачування туркменського і казахстанського газу у Європу територією Росії. Вони також прийняли рішення про модернізацію і розширення трубопроводу "Середня Азія – Центр". Таким чином, за проєктом будівництва Прикаспійського газопроводу інфраструктура експорту центральноазіатського газу залишилася практично без змін, а основний обсяг газу, як і раніше, мав доставлятися в Росію й експортуватися у Європу за участю Росії.

Важливим з погляду політики забезпечення енергетичних інтересів у Центральній Азії стало будівництво за технічної підтримки ЄС Південнокавказького газопроводу за маршрутом Баку – Тбілісі – Ерзурум. Він був прокладений паралельно з нафтопроводом "Баку – Тбілісі – Джейхан". Тим самим Азербайджан був підключений до турецького магістрального газопроводу, по якому каспійський газ постачається у Європу. При цьому 25,5 % акцій належать європейській компанії "Брітіш Петролеум" [20], яка на час введення в експлуатацію Південнокавказького газопроводу була представлена у двох із трьох найбільших нафтогазових проектів у Казахстані.

В опублікованому у 2008 р. Єврокомісією Другому стратегічному огляді енергетики ЄС одним із пріоритетних напрямів розвитку інфраструктури, що відповідає енергетичним інтересам Євросоюзу, було визначено створення Південного газового коридору, яким мало здійснюватись постачання газу з Каспійського регіону та країн Близького Сходу до ЄС. Як можливі країни-постачальники газу для Південного коридору Євросоюз визначив Азербайджан, Туркменістан, Ірак, а в довгостроковій перспективі – Узбекистан та Іран [21]. Попри те, що 2009 р. на прязькому саміті з питань Південного коридору не було досягнуто суттєвих домовленостей із Туркменістаном, Казахстаном і Узбекистаном щодо розвитку даного напрямку, Південний коридор залишається одним із пріоритетів ЄС.

Таким чином, в основі енергетичних інтересів Європейського Союзу в Центральній Азії лежить завдання сприяння участі європейських компаній у проектах видобування нафти й газу в Центральноазіатському регіоні та їх транспортування на європейський ринок. При цьому використання енергетичного потенціалу Центральної Азії з погляду інтересів ЄС означає не тільки забезпечення стійкого видобутку енергоресурсів у регіоні та їх доставки на європейські ринки, а й вкладення інвестицій в енергетичний сектор центральноазіатських країн. Крім того, зусилля ЄС спрямовані на розробку альтернативних напрямків експорту центральноазіатських енергоресурсів на європейський ринок.

Основними об'єктами енергетичної політики ЄС у Центральній Азії є Казахстан і Туркменістан, які мають найбільші розвідані ресурси нафти й газу та експортні можливості. Так, уже за підсумками 2010 р. Казахстан займав п'яте місце у списку постачальників нафти до країн ЄС, його поставки становили близько 6 % усього імпорту Євросоюзу, при цьому Казахстан має добрі перспективи щодо нарощування обсягів експорту нафти [22]. Не менш привабливими для ЄС є перспективи постачання природного газу з Туркменістану, обсяг доведених запасів якого становить близько 8 трлн куб. м [23]. Таким чином, роль поставок центральноазіатського газу на європейський енергетичний ринок зростатиме.

Транспортна політика ЄС у Центральній Азії. Транспортна складова є невід'ємною частиною політики забезпечення економічних і енергетичних інтересів ЄС у Центральній Азії. При безпосередньому технічному і фінансовому сприянні Євросоюзу та з підписанням багатосторонньої угоди в 1998 р. започатковано програму створення мультимодального транспортного коридору Європа – Кавказ – Азія (TRACECA), маршрут якого з Південно-Східної Європи через Чорне море, Південний Кавказ, Каспійське море пролягає до Центральної Азії. Програма спрямована на розширення можливостей доступу країн Південного Кавказу і Центральної Азії до європейського та світового ринків через створення нових транспортних маршрутів, а також установа зв'язку локальної транспортної системи із транс'європейськими мережами. З погляду інтересів ЄС розвиток TRACECA та-

кож зміг би забезпечити гарантований доступ енергоресурсів прикаспійських країн на європейський ринок.

У рамках програми TRACECA, названої також відродженням Великого шовкового шляху, Євросоюз реалізував у Центральній Азії ряд інвестиційних проектів і проектів технічної допомоги розвитку регіонального транспортного сполучення. За підтримки ЄС реалізовано проекти реструктуризації залізничної галузі країн регіону, розробки техніко-економічного обґрунтування для нової залізничної гілки між Ферганською долиною, Бішкеком (Киригизстан) і Кашгаром (КНР). За фінансового сприяння ЄС реалізуються проекти розширення навігаційного каналу порту в м. Туркменбаши, відновлення ділянки узбецької залізниці Термез – Галаба, який сполучає Узбекистан з Афганістаном, інші інфраструктурні проекти [24].

Євросоюз, таким чином, надає підтримку країнам регіону не тільки в плані реконструкції транспортної інфраструктури, а й щодо розвитку транспортної системи, по якій торговельні потоки з Китаю могли б через країни Центральної Азії спрямовуватися у Європу. Так, у 2006–2015 рр. Європейський Союз реалізував у Центральній Азії довгострокову стратегію розвитку транспортного коридору Європа – Кавказ – Азія, в основу якої були покладені рекомендації чотирьох робочих груп із розвитку у сфері залізничного й автомобільного транспорту, цивільної авіації, забезпечення безпеки на транспорті та модернізації транспортної інфраструктури. Основний акцент зроблено на створенні стійкого інфраструктурного ланцюга мультимодальних перевезень із поступовою інтеграцією коридору у транс'європейські транспортні мережі. У зв'язку з цим Європейський Союз продовжує надавати підтримку проектам розвитку міждержавної системи транспорту в Центральній Азії з її подальшою "прив'язкою" до європейської інфраструктури. Наприклад, у 2007–2011 рр. Європейський Союз профінансував проекти розвитку порту Актау (Казахстан), а також створення мережі логістичних центрів для країн Центральної Азії.

Таким чином, ЄС приділяє значну увагу розвитку транспортних комунікацій у Центральній Азії як складової частини проекту створення транспортного коридору для здійснення зростаючого торгового обміну країн Європи з Китаєм за маршрутом "Нового Шовкового шляху".

Боротьба із загрозами безпеці в регіоні. Одним із пріоритетних напрямів центральноазіатської політики Європейського Союзу є боротьба з викликами і загрозами безпеці. Основними викликами безпеці в Центральній Азії Євросоюз вважає міжнародний тероризм, екстремізм, організовану злочинність, нелегальну міграцію. Значне занепокоєння ЄС також викликає проблема нелегального обігу наркотиків, адже саме регіоном Центральної Азії пролягає так званий північний маршрут наркотрафіку, за яким наркотики з Афганістану доставляються в Росію і далі в країни Євросоюзу. За оцінками Управління ООН із наркотиків і злочинності, велика частина центральноазіатського наркотрафіку проходить через територію Таджикистану, після чого наркотики потрапляють у Киргизстан і Казахстан, потім переправляються в Росію та ЄС. Крім того, контрабанда наркотиків здійснюється через територію Узбекистану. За матеріалами доповіді про наркотики Управління ООН із наркотиків і злочинності за 2010 р. 25 % усього афганського героїну, що становить близько 95 т, щороку в незаконний спосіб потрапляє з Афганістану в країни Центральної Азії, а звідти – у Росію та європейські країни [25].

Окрім героїну, до країн Центральної Азії щорічно нелегально ввозяться близько 120-130 т опію, переважно для споживання в республіках Центральної Азії та Росії. За оцінками Управління ООН із наркотиків і зло-

чинності, на території Афганістану виробництво опію-сирцю, з якого згодом виготовляються героїн і опіум, у 2009 р. становило 6900 т, а частка Афганістану в загальносвітовому незаконному виробництві опію – 89 % [25]. Навіть присутність коаліційних сил з підтримки миру у Афганістані не сприяла зниженню рівня виробництва наркотиків у цій країні; навпаки, обсяги виробництва опію-сирцю у Афганістані продовжували зростати [25].

Перші кроки щодо розробки стратегії боротьби з наркотрафіком у Центральній Азії ЄС здійснив у 1996 році, коли включив пункт про надання допомоги країнам регіону через програму TACIS до списку першочергових заходів боротьби з наркотрафіком на загальноєвропейському рівні. У період 1997–2002 рр. зусилля ЄС були спрямовані на розробку регіонального плану дій із боротьби з наркотиками. При цьому у 2001 р. ЄС започаткував програму CADAP (Програма із запобігання розповсюдженню наркотиків у Центральній Азії) з метою сприяння країнам регіону в боротьбі з наркотрафіком. Програма спрямована на поетапне впровадження в країнах Центральної Азії європейських і міжнародних практик у сфері боротьби з нелегальним обігом наркотиків. У рамках програми CADAP ЄС підтримує реалізацію проектів посилення контролю на повітряних, морських і сухопутних міждержавних кордонах, створення регіональної бази даних щодо злочинів у сфері наркотиків, підтримки центрів моніторингу споживання наркотиків, а також Агенцію з контролю за наркотиками в Таджикистані.

У 2002 р. представники ЄС і держав Центральної Азії, за винятком Туркменістану, підписали План дій із боротьби з наркозагрозою в Центральній Азії. Планом передбачені взаємодія ЄС і країн регіону у здійсненні контролю за нелегальним обігом наркотичних речовин, скорочення споживання наркотиків у країнах регіону, а також боротьба з "відмиванням" грошей. Стратегія ЄС щодо запобігання нелегальному обігу наркотиків у Центральноазіатському регіоні передбачає також сприяння країнам у зміцненні кордонів, насамперед між Таджикистаном, Узбекистаном і сусіднім з ними Афганістаном. З метою зміцнення безпеки кордонів у Центральноазіатському регіоні Євросоюз розробив у 2003 р. програму BOMCA, спрямовану на боротьбу із транснаціональними загрозами тероризму і організованої злочинності в регіоні. Одним із основних завдань програми є боротьба з наркотрафіком на кордонах країн Центральної Азії та Афганістану.

У 2004–2008 рр. ЄС надавав підтримку здійсненню низки проектів у рамках BOMCA, спрямованих на організацію навчальних курсів для співробітників прикордонної служби, сприяння посиленню контролю в аеропортах, а також модернізацію інфраструктури прикордонних переходів. Загалом напрямки діяльності програми BOMCA були нерозривно пов'язані з програмою CADAP, а реалізація цих проектів у країнах регіону здійснювалася за допомогою Програми розвитку ООН за фінансової підтримки Євросоюзу. Загальний бюджет програми BOMCA в період із 2003 по 2010 р. становив близько 27,6 млн євро [26], при цьому основні кошти були виділені з бюджету ЄС.

За безпосереднього сприяння Європейського Союзу був створений Центральноазіатський регіональний інформаційний координаційний центр, основними завданнями якого стали координація дій країн регіону і проведення міжнародних операцій з боротьби з незаконним обігом наркотиків, а також збирання, аналіз і обмін інформацією із транскордонної злочинності, пов'язаної з контрабандою наркотиків. Таким чином, Євросоюз докладав значних зусиль у сфері боротьби з наркотрафіком у регіоні. При цьому рівень наркопотоків, що йде з Афганістану до країн регіону, як і раніше, залиша-

ється високим, а таджицько-афганський кордон – недостатньо контрольованим.

Ще одним пріоритетним напрямом центральноазіатської політики Євросоюзу після подій 11 вересня 2001 р. і початку військової операції країн НАТО у Афганістані стала боротьба з тероризмом. ЄС відреагував на терористичні акти 2001 р. прийняттям першого Плану дій із боротьби з тероризмом, у якому були визначені завдання поліпшення оперативного співробітництва поліцейських і розвідувальних служб країн ЄС і третіх країн, боротьби з фінансовою основою терористичних груп і взаємодії зі США у цій сфері. Також після початку військової операції у Афганістані на позачерговій зустрічі міністрів 17 жовтня 2001 р. був прийнятий План дій ЄС. У ньому країни Євросоюзу заявили про необхідність урахування регіонального виміру стабілізації Афганістану, з центральноазіатським напрямом включно, при плануванні політики ЄС [27]. Натомість робоча група Ради ЄС зі Східної Європи та Центральної Азії в кінці 2001 р. представила на затвердження проект короткострокових напрямів політики ЄС у Центральній Азії. До списку основних напрямів було включено питання розширення політичного діалогу з країнами Центральної Азії для підтримки міжнародної антитерористичної коаліції, посталібіського режиму, транзиту гуманітарних вантажів до Афганістану, а також перелік заходів щодо скорочення факторів, що заохочують екстремізм [28].

Реалізація даних напрямів політики сприяла посиленню взаємодії ЄС із центральноазіатськими країнами, що межують із Афганістаном. Крім того, забезпечення інтересів ЄС у сфері боротьби з тероризмом у регіоні передбачало виконання таких завдань, як сприяння зміцненню силових структур країн Центральної Азії і зменшення бідності в країнах регіону. Діяльність, спрямована на підтримку силових структур, мала велике значення не тільки в боротьбі з тероризмом, але й у стримуванні нелегального обігу наркотиків з Афганістану. Проблема зменшення бідності ЄС розглядав як важливий напрям з погляду звуження соціальної бази тероризму та екстремізму.

Політика ЄС у сфері боротьби з тероризмом у Центральній Азії в період 2002–2004 рр. була зосереджена на забезпеченні підтримки дій країн ЄС у Афганістані, наданні сприяння зменшенню бідності в країнах регіону. У зв'язку з цим передбачалося збільшення обсягів допомоги ЄС регіону в рамках програми TACIS.

Розширюється й набір напрямів та інструментів політики ЄС у сфері боротьби з тероризмом у регіоні. При цьому, на тлі ослаблення дестабілізуючого впливу афганського фактора, регіон Центральної Азії продовжував залишатися зоною активної терористичної та екстремістської діяльності. Так, у 1999–2001 рр. Ісламський рух Узбекистану вчинив вторгнення на територію Киргизстану та Узбекистану, а також здійснив серію терористичних актів у столиці Узбекистану. Урешті, загострення загрози екстремізму і тероризму в Центральній Азії стало одним із визначальних чинників вироблення нової регіональної стратегії Євросоюзу.

Ще однією актуальною проблемою безпеки в Центральноазіатському регіоні ЄС вважає нелегальну міграцію. Попри прогнози про широкомасштабну міграцію в країни ЄС із республік пострадянської Центральної Азії, основним напрямом міграції з країн регіону є Росія, на територію якої перебувають близько 80 % центральноазіатських мігрантів [29, с. 117]. Для регулювання міграційних процесів у Центральній Азії ЄС передбачає використання механізмів програми BOMCA і сприяння митним органам країн регіону.

Отже, Європейський Союз стає доволі активним учасником безпекових проєктів у Центральномі азіатському регіоні. Під його егідою реалізуються: Програма з управління кордонами в Центральній Азії (BOMCA), Програма TACIS із боротьби з наркотиками (CADAP), Програма міжнародного співробітництва між ЄС і країнами-партнерами з організації транспортного коридору Європа – Кавказ – Азія (TRACECA) і Програма постачання нафти і газу до Європи (INOGATE).

Основним завданням Програми з управління кордонами в ЦАР – BOMCA є допомога ЄС п'яти пострадянським країнам ЦАР у підвищенні ефективності управління своїми кордонами. Стратегія програми полягає у прямому сприянні прикордонним постам з метою модернізації управління кордонами [30, с. 17]. Водночас програма передбачає вдосконалення процесу управління кордонами в таких питаннях, як правові засади, організаційна структура, людські ресурси, корупція, нестабільність у прикордонних районах тощо. Програма охоплює кілька секторів діяльності, для яких пропонуються кілька проєктів. У той же час кожен проєкт адаптований до особливостей країни регіону. Програму BOMCA логічно взаємодоповнюють інші програми допомоги Європейської комісії, а саме Програма ЄС із розвитку митниці та Програма боротьби з наркотиками.

Стратегічна мета іншої програми ЄС – TRACECA – полягає у сприянні створенню регіональної транспортної інфраструктури. Головний акцент у програмі зроблено на побудові допоміжних об'єктів, підвищенні пропускної здатності інфраструктури прикордонних пунктів і сприянні підписанню міждержавних угод про переміщення товарів і транспортних засобів із цього коридору [8, с. 133].

Програма TRACECA тісно пов'язана з більш широкою європейською ініціативою – Програмою постачання нафти і газу до Європи INOGATE, у рамках якої надається технічна допомога зі створення транспортної інфраструктури пострадянського простору. Програма INOGATE є однією з найбільш довгострокових програм технічної допомоги у сфері енергетики, яку фінансує ЄС у цьому регіоні. Програма була розпочата в 1996 р. і працює в рамках Бакинської ініціативи та Східного партнерства. Основною метою програми є зменшення залежності від викопних видів палива, підвищення енергетичної безпеки та пом'якшення наслідків зміни клімату. Регіональний секретаріат INOGATE в ЦА розташований у Ташкенті. Програма INOGATE передбачає чотири завдання: конвергенцію енергетичних ринків на основі принципів внутрішнього енергетичного ринку ЄС з урахуванням особливостей країн-партнерів; підвищення енергетичної безпеки шляхом розв'язання питань експорту/імпорту енергоносіїв, диверсифікації поставок, транзиту енергоносіїв і попиту на енергоносії; підтримку розвитку сталого енергетики, включаючи підвищення енергоефективності, розвиток відновлюваних джерел енергії та управління попитом; залучення інвестицій в енергетичні проєкти загальної та регіональної інтереси [11, с. 45].

Утім, реалізація програм TRACECA і INOGATE йде повільно, оскільки зіштовхується з активною протидією з боку Росії та КНР, а також через нескоординовану позицію ЄС. Ідеться передусім про фактичне небажання таких впливових країн ЄС, як Німеччина і Великобританія, що мають особливі інтереси в Центральній Азії, сприяти активнішій роботі в регіоні Європейської комісії.

17 червня 2019 р. Рада ЄС ухвалила оновлену стратегію щодо Центральної Азії, яка має сприяти економічному розвитку, зміцненню демократії та прав людини в регіоні. У повідомленні про ухвалення нової стратегії на засіданні Ради ЄС у Люксембурзі наголошувалось, зокрема, про намір Євросоюзу укласти та

впровадити амбітні та взаємовигідні Угоди про посилення партнерства та співробітництва (EPCA) із зацікавленими країнами регіону, позаяк ці угоди залишаються наріжним каменем взаємодії ЄС із Центральною Азією [31]. Також у повідомленні йшлося про те, що сфера відносин ЄС пов'язана з готовністю окремих країн Центральної Азії до проведення реформ і зміцнення демократії, прав людини, верховенства права та незалежності судової влади, а також для модернізації та диверсифікації економіки, у тому числі шляхом підтримки приватного сектора, зокрема малих і середніх підприємств, у вільній ринковій економіці [31].

Важливість центральноазіатського напрямку зовнішньої політики ЄС засвідчив візит Верховного представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки Федеріка Могеріні до столиці Киргизстану – Бішкека – на початку липня 2019 р. Підводячи підсумки проведеної в Бішкеку зустрічі міністрів закордонних справ "Європейський Союз – Центральна Азія", Ф. Могеріні сказала, що форум був плідним, а основними його результатами назвала готовність укладення нової угоди щодо розширення співпраці з Киргизстаном, а також підписання документа про відкриття представництва ЄС у Туркменістані. Також очільниця європейської дипломатії у спільній з Європейським комісаром з міжнародного співробітництва та розвитку Невеном Міміцею заяві наголосила, що Євросоюз хотів би підтримувати країни Центральної Азії в їхньому прагненні стати більш стійкими в соціальній, економічній та екологічній сферах. Окрім іншого, ідеться у заяві, це передбачає зміцнення незалежних ЗМІ, створення умов для громадянського суспільства, а також розширення можливостей для молоді та жінок [32].

Отже, якщо оцінювати політику ЄС у Центральній Азії загалом, то можна характеризувати її як обережну і стриману, що пов'язано з переосмисленням політичними колами ЄС змін на євразійському просторі. На сучасному етапі геополітичний інтерес ЄС до регіону як такий практично відсутній. В економічному плані основним бар'єром, що заважає активному розвитку відносин ЄС із регіоном, є не так віддаленість Центральної Азії від Європи, як наявність різноманітних перешкод на кшталт високих тарифів на транспортування енергоносіїв із Центральноазіатського регіону й потенційної небезпеки окремих ділянок маршруту транспортування через наявність невирішених проблем між окремими країнами регіону.

Останнім часом ЄС продовжує демонструвати підвищений інтерес до ідей інтеграції й кооперації країн Східної Європи, Кавказу, Центральної Азії. Разом з тим зацікавленість Європейського Союзу у виході до Тихого океану, підсилення взаємодії із країнами АТР, що відбувається на тлі ослаблення комунікаційного значення РФ, диктує для європейських країн доцільність активнішого залучення території центральноазіатських держав як транспортного коридору. Слід особливо акцентувати увагу на тому, що головним гарантом (у тому числі фінансовим) успішної реалізації транспортних (причому не тільки енергетичних) проєктів "Схід-Захід" залишається саме їхня європейська спрямованість.

Як показує досвід співпраці Євросоюзу з пострадянськими країнами Центральної Азії, ЄС зацікавлений у співпраці з країнами регіону передусім в енергетичних питаннях, позаяк ідеться про забезпечення власної енергетичної безпеки та необхідності диверсифікації поставок енергоносіїв. Крім того, у систему інтересів ЄС у Центральній Азії входить експлуатація транзитного транспортного потенціалу регіону з метою розвитку трансконтинентальної транспортної структури для сприяння торгівлі між Європою, Центральною Азією та Китаєм. Крім економічних аспектів, на передній план центральноазі-

атської політики Євросоюзу виходять питання зміцнення безпеки, загрозу якій становлять контрабанда наркотиків, що прямують із Афганістану через країни регіону до Росії, а потім Європи, поширення тероризму і екстремізму, а також дестабілізація Центральної Азії в разі погіршення ситуації у Афганістані.

На політичному рівні, особливо у сфері безпеки, важливість відносин ЄС із регіоном визначається вже тим фактом, що всі країни Центральної Азії є членами ОБСЄ. Ця обставина дозволяє їм розвивати безпосередні зв'язки з європейськими державами. За деякими оцінками, подальше розширення відносин із Центральною Азією буде однозначно корисним для ЄС у плані економічного й політичного процвітання. На думку низки європейських аналітиків, активніше економічне, політичне й дипломатичне проникнення ЄС у Центральною Азію, особливо в регіоні Каспію, перешкодило б надмірній присутності тут РФ, США, потенційно КНР, тим самим сприяючи зміцненню елементів стабільності не тільки в цьому регіоні, але й у Євразії загалом.

Список використаних джерел:

1. Левик Б. Пострадянські республіки Центральної Азії в умовах геополітичних викликів наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. / Б. Левик. – Донецьк : ТОВ "Східний видавничий дім", 2014.
2. Жангожа Р. Н. Новые независимые государства Центральной Азии в системе современных международных отношений / Р. Н. Жангожа. – К. : "Злагода", 2005.
3. Лаумулин М. Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Т. III. Геополитика и международные отношения (вторая половина XX – начало ХХІ вв.) / М. Т. Лаумулин. – Алматы : КИСИ при Президенте РК, 2009.
4. Казанцев А. А. "Большая игра" с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия / А. А. Казанцев. – М. : Некоммерческий фонд "Наследие Евразии", 2008.
5. Дорошко М. С. Держави пострадянського простору у світовій політиці / М. С. Дорошко, Н. В. Шлакова. – К. : Знання, 2010.
6. Волошенко І. О. Геополітичні інтереси світових центрів сили в Центральній Азії / І. О. Волошенко // Матер. наук. конф. "Геостратегічні пріоритети України в політичній, економічній, правовій та інформаційній сферах"; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – К., 2015. – С. 287-289.
7. Олкотт М. Б. Второй шанс Центральной Азии / М. Б. Олкотт. – М. : Московский центр Карнеги; Вашингтон : Фонд Карнеги за международный мир, 2005.
8. Казанцев А. А. Политика стран Запада в Центральной Азии: ключевые характеристики, дилеммы и противоречия / А. А. Казанцев. – М. : МГИМО-Университет, 2009.
9. Лаумулин М. Изменения в стратегии Европейского Союза в отношении Центральной Азии / М. Лаумулин // Центральная Азия и Кавказ. – 2011. – Т. 14. – Вып. 4. – С. 33-52.
10. Братерский М. Центральная Азия: регион экономической конкуренции России, КНР, США и ЕС / М. Братерский, А. Суздальцев // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – № 3(63). – С. 94-105.
11. Богатуров А. Д. Центральная Азия: "отложенный нейтралитет" и международные отношения в 2000-х годах / А. Д. Богатуров, А. С. Дундик, Е. Ф. Троицкий // Очерки текущей политики. – М. : НОМО, 2010. – Вып. 4.
12. Малышева Д. Б. Центральноазиатский узел мировой политики / Д. Б. Малышева. – М. : ИМЭМО РАН, 2010.
13. Акказиева Г. И. Современная центральноазиатская политика Европейского Союза: тенденции развития [Электронный ресурс] / Г. И. Акказиева. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennaya-tsentralnoaziatskaya-politika-evropeyskogo-soyuz-a-tendentsii-razvitiya>
14. Погорельская С. В. Европейский союз в Центральной Азии – планы и реальность [Электронный ресурс] / С. В. Погорельская. – Ре-

жим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/evropeyskiy-soyuz-v-tsentralnoy-azii-plany-i-realnost>

15. The EU and Central Asia: Strategy for a New Partnership [Electronical resources]. – Access mode: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/librairie/PDF/EU_CtrAsia_EN-RU.pdf

16. INOGATE: 1996-2000. Interstate Oil and Gas Pipeline Management (Project no. 92.01) [Electronical resources]. – Access mode: http://www1.inogate.org/inogate_programme/inogate_archives/publications/inogate.pdf

17. INOGATE Brochure 1996-2000 [Electronical resources]. – Access mode: http://www1.inogate.org/inogate_programme/inogate_archives/publications/inogate.pdf

18. Ministerial Declaration on Enhanced energy co-operation between the EU, the Littoral States of the Black and Caspian Seas and their neighbouring countries [Electronical resources]. – Access mode: http://ec.europa.eu/dgs/energy_transport/international/regional/caspian/doc/2006_11_30_astana_conclusions.pdf

19. Brussels European Council 8/9 March 2007 Presidency Conclusions. Annex I. European Council Action Plan (2007-2009). Energy Policy for Europe (EPE) [Electronical resources]. – Access mode: <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/07/st07/st07224-re01.en07.pdf>

20. Decision No 1364/2006/EC of the European Parliament and of the Council of 6 September 2006 laying down guidelines for trans-European energy networks [Electronical resources]. – Access mode: http://eur-lex.europa.eu/smartapi/cgi/sga_doc7smartapilexplusprod/CELE_Xnumdoc&lg=EN&numdoc=32006D1364

21. Southern Caucasus Pipeline (SCP). 2011 full year results and plans for 2012 [Electronical resources]. – Access mode: <http://www.bp.com/genericarticle.do?categoryId=9029616&contentId=7073662#7271001>

22. Second Strategic Energy Review: an EU energy security and solidarity action plan [Electronical resources]. – Access mode: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52008DC0781:EN:HTML:N0T>

23. European Commission Directorate-General for Energy. Registration of Crude Oil Imports and Deliveries in the European Union (EU27). 2010 [Electronical resources]. – Access mode: <http://ec.europa.eu/energy/observatory/oil/doc/import/coi/eu-coi-from-extra-eu-2010-01-12.pdf>

24. BP Statistical Review of World Energy June 2011 [Electronical resources]. – Access mode: <http://www.bp.com/sectionbodycopy.do?categoryId=7500&contentId=7068481>

25. Pre-Feasibility and Feasibility Studies for Road Sections of the Termez-Dushanbe-Sary-Tash Road. Project No. EuropeAid/121985/C/SV/Multi [Electronical resources]. – Access mode: <http://www.traceca.org.org/fileadmin/fm-dam/TAREP/48fr/48fr3.pdf>

26. World Drug Report 2010. United Nations Office on Drugs and Crime [Electronical resources]. – Access mode: http://www.unodc.org/documents/wdr/WDR_2010/World_Drug_Report_2010_lo-res.pdf

27. Border Management Programme in Central Asia [Electronical resources]. – Access mode: <http://www.bomca.eu/en/about-us.html>

28. Session extraordinaire du Conseil. Luxembourg, le 17 octobre 2001. Affaires Generales. 12859/01 (Presse 368) [Electronical resources]. – Access mode: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/fr/gena/ACF2B79.pdf

29. Council of the EU. Working Party on Eastern Europe and Central Asia. EU Policy options on Central Asia. Brussels, 4 December 2001. 14894/01 [Electronical resources]. – Access mode: <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/01/st14/st14894.en01.pdf>

30. Боришполец К. П. Центральная Азия как региональный проект / К. П. Боришполец // Вестник МГИМО-Университета. – 2010. – № 2. – С. 112-123.

31. Бобокулов И. Современные тенденции развития региональных механизмов безопасности в Центральной Азии / И. Бобокулов // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – № 6(66). – С. 7-21.

32. Рада ЄС прийняла нову стратегію щодо Центральної Азії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1807530-rada-yes-priynala-onovlenu-strategiyu-schodo-tsentralnoy-aziyi>

33. Могеріні: Євросоюз хоче бачити Центральну Азію сильною і стабільною [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/30041797.html>

Надійшла до редколегії 12.12.19

M. Doroshko, Ph.D. (History), Prof.,
I. Voloshenko, Ph.D. (Politics),
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

EUROPEAN UNION POLICY IN THE CENTRAL ASIA POSTGRADUATE SPACE: THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS

Analyzing the European Union's policy towards the post-Soviet states of Central Asia, the authors focus on developing an EU strategy in the region, key areas of cooperation, practical measures to implement the EU's strategic intentions in the Central Asia region. The authors are convinced that the main strategic objectives of the EU in the region were: establishing cooperation in the energy sector, developing a transport network, helping to combat the spread of drugs from Central Asia to Europe, and solving the problem of migration. The main stages of the development of the EU strategy in the region are identified, the practical aspects of its implementation are shown, the prospects of deepening EU cooperation with the post-Soviet states of Central Asia are clarified.

Keywords: strategy, politics, European Union, Central Asia, post-Soviet states, energy security, transport and communication projects, drug trafficking, migration.

Н. Дорошко, д-р истор. наук, проф.,
И. Волошенко, канд. полит. наук
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ПОЛИТИКА ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА ОТНОСИТЕЛЬНО ПОСТСОВЕТСКИХ ГОСУДАРСТВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ

Проанализирована политика Европейского Союза на постсоветском пространстве Центральной Азии; внимание сосредоточено на выработке стратегии ЕС, основных направлениях сотрудничества, практических мероприятиях по реализации стратегических намерений ЕС в регионе Центральной Азии. Авторы убеждены в том, что основными стратегическими задачами ЕС в регионе являются: налаживание сотрудничества в энергетической сфере, развитие сети транспортных коммуникаций, содействие в борьбе с распространением наркотиков из Центральной Азии в Европу, решение проблемы миграции. Определены основные этапы выработки стратегии ЕС в регионе, показаны практические аспекты ее реализации, выяснены перспективы углубления сотрудничества ЕС с постсоветскими государствами Центральной Азии.

Ключевые слова: стратегия, политика, Европейский Союз, Центральная Азия, постсоветские государства, энергетическая безопасность, транспортно-коммуникационные проекты, наркотрафик, миграция.

УДК 327.37(470+477)

О. Кондратенко, д-р політ. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ГЕОЕКОНОМІЧНИЙ ВИМІР ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Проаналізовано геоекономічну сутність російської політики щодо України, яка призвела до кризи світового порядку загалом. Доведено, що метою російських євразійських інтеграційних проектів, зокрема таких як Євразійський економічний союз (ЕАЕС), є розширення свого геоекономічного впливу на пострадянському просторі, передусім в Україні. Одним із головних завдань Російської Федерації є стримування зближення України з Європейським Союзом (ЄС) та Організацією Північноатлантичного договору (НАТО), у тому числі через її інтеграцію до євразійських структур. Однак російська агресія проти України зрештою зведе нанівець будь-які перспективи інтеграції України до євразійських структур. Установлено, що через дестабілізацію України Російська Федерація прагне створити "сіру зону" нестабільності та своєрідний геополітичний і геоекономічний буфер на кордоні із ЄС та НАТО.

Ключові слова: Російська Федерація, Україна, протистояння, гібридна війна, геоекономічна політика.

Постановка проблеми. Україна, як і весь пострадянський простір загалом, є для Росії найважливішим об'єктом неімперської політики, спрямованої на відродження її великодержавності. Саме цим урешті пояснюється фактичне невизнання Російською Федерацією українського суверенітету, а також неприпустимість того, щоб Україна самостійно визначала свою внутрішню та зовнішню політику. У цьому контексті для РФ є абсолютно неприйнятним будь-яке зближення України з євроатлантичними структурами.

У РФ утвердился стереотип, що Українська держава, обравши шлях побудови ліберальної демократії й ринкової економіки, може спричинити подібні трансформації також у інших країнах пострадянського простору, передусім у самій Росії. Виходячи з цього, головним геостратегічним для РФ завданням щодо України є збереження її у "сірій", буферній (лімітрофній) зоні безпекового та економічного простору між РФ та ЄС і НАТО. Одним із основних російських сценаріїв є перетворення України на failed state шляхом використання цілого набору політичних, економічних та культурних інструментів впливу.

Провідні світові експерти стверджують, що без України всі великодержавні проекти Росії втрачають свій геополітичний та геоекономічний сенс. Власне підсилення експансіоністського потенціалу РФ за рахунок економічних, демографічних і територіальних ресурсів України покликане задовольнити амбіції щодо розширення просторового впливу на пострадянському та інших регіональних просторах. У даному контексті Російська Федерація апробує весь набір важелів тиску на Україну, починаючи від економічного впливу, що полягає в силовому втягуванні її до євразійських інтеграційних структур, ведення торговельних воєн, закінчуючи неконвенційними методами, які включають геокультурну експансію в південно-східні регіони України, де етнічні росіяни й російськомовні громадяни становлять значний відсоток населення, або ж абсолютну більшість, як це було у випадку з нині анексованим Кримом.

Порівняно новим різновидом російської імперської експансії на теренах України є гібридна війна, у якій конфігурація використання воєнних і невоєнних методів коригується залежно від ситуації, що складається в конкретному просторовому та часовому відрізку. Одним з інструментів забезпечення російської політики на українському напрямі можна вважати експлуатацію стереотипних радянських міфів про історичну виключність Росії, а також окреслення нею особливого геополітичного, геоекономічного та геокультурного ареалу, не менш відомого як "русский мир", представлений російською діаспорою та лояльними до Москви іноземцями різних континентів.

Мета статті. Метою публікації є дослідження реалізації геоекономічної політики Російської Федерації щодо України в контексті гібридної війни, спрямованої на підірвання суверенітету та незалежності України, а також перетворення її на "сіру зону" безпеки між Росією та євроатлантичними інститутами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У ході вивчення проблематики питання з'ясовано, що праці сучасних учених-політологів і експертів присвячено цілому спектру політики РФ щодо країн пострадянського простору, зокрема України. Так, американський політолог і державний діяч З. Бжезинський у своїй надзвичайно популярній роботі "Велика шахівниця" активно обстоює позицію небезпеки відновлення євразійської трансконтинентальної імперії (Гартленда) у будь-якому її форматі [1]. Підтверджує такі ідеї геополітичного пильнування майбутнього Євразії у своїй іменитій праці "Дипломатія" і відомий учений та політик Г. Кіссінджер. Більше того, він говорить про неприпустимість для США і Заходу в цілому сценарію зближення Росії з найбільш високотехнологічною економікою Європи – Німеччиною [2].

Загальним питанням інтеграційних процесів на пострадянському просторі та впливу на них політики Росії присвячені праці М. Макфолла [3] і канадського вченого українського походження М. Молчанова [4], які розглядають євразійські інтеграційні процеси передусім як

інструмент забезпечення російського впливу на пострадянському просторі. Проблематиці регіоналізму в контексті євразійських інтеграційних процесів та економічної кризи в ЄАЕС, викликаній переважно ревізійністською політикою Росії на пострадянському просторі, присвячена стаття німецького вченого А. Лібмана [5]. Про забезпечення додаткових геостратегічних ресурсів Росією за рахунок учасників ЄАЕС, передусім України, говорить у своїй публікації К. Гілл [6].

Американський експерт А. Коен розглядає інтеграційну динаміку на пострадянському просторі як мету створення антиамериканського полюсу в умовах формування нового світопорядку [7]. У той же час німецький експерт О. Пар говорить про кризу та дезинтеграцію СНД [8]. На превалюванні політичних інтересів Росії над економічними у стратегії розбудови ЄАЕС наголошує французький експерт Б. Віткін [9] і його американські колеги Н. Макфаркуар [10] та А. Барбашин [11]. Про ілюзорність ідеї Росії щодо ЄАЕС як альтернативи Євросоюзу наголошують у своїх статтях американські політологи Р. Піт [12] та Н. Роубіні [13].

Чільне місце військово-політичному впливу Росії на пострадянському просторі відводить у своїй праці британський політолог Дж. Шерр [14]. Американський історик і журналіст М. Калб акцентує увагу на розв'язуванні Росією нової "холодної війни" унаслідок анексії Криму та інспірації бойових дій на південному сході України. Водночас учений вибудовує своєрідний логічний ланцюг причин, які передували та зумовили конфлікт між Україною та Росією [15].

У своїй відомій книзі "Росія і новий світовий безлад" британський дослідник Бобо Ло виділяє анексію Росією Криму як своєрідну точку відліку реалізації стратегії побудови нового світоустрою, базованого на доктрині керованого хаосу. Учений доходить висновку, що, хоча Росія й повернулася у вищу лігу потужних геополітичних гравців, скориставшись передусім кризою єдності колективного Заходу та здобувши над ним певну тактичну перевагу, усе ж у довгостроковій перспективі, на його думку, стратегія, заснована на анексії територій інших держав та проектуванні регіонального хаосу, знає поразки [16].

Агресії РФ у Криму і на українському Донбасі, а також її наслідкам присвячена монографія британського і канадського політолога українського походження Т. Кузьо [17]. Кризи в Україні та участі в її розгортанні Російської Федерації стосується й монографія американського вченого А. Вільсона [18]. Щодо анексії Криму та порушення Росією міжнародного права йдеться у статті турецького вченого О. Єсілота [19].

Отже, незалежна експертна оцінка сучасних політологів дає найбільш чітку картину подій довкола політики РФ щодо формування глобального хаосу через руйнування трансатлантичної спільноти колективного Заходу, агресії Росії на пострадянському просторі та в Україні зокрема.

Виклад основного матеріалу. Росія свого часу вбачала небезпеку в ініційованому ЄС проекті "Європейська політика сусідства" (ЄПС), переважно через те, що він потенційно міг наблизити Україну до інтеграції із ЄС, оскільки в ЄПС фактично було закладено секторальний підхід об'єднання. Саме тому РФ запропонувала свого роду кальку на ЄПС (у вигляді Єдиного економічного простору (ЄЕП)) з тим, щоб не дати Україні вийти з її геополітичного фарватеру. Зрештою у вересні 2003 р. в Астані лідери РФ, Білорусі, Казахстану та України підписали угоду про проект створення ЄЕП, яка була ратифікована в парламентах цих країн у квітні 2004 р. Однак для України максимально допустимим був такий рівень участі, який не суперечив її

курсу до європейських та/або євроатлантичних структур. Тому участь України в ЄЕП мала обмежуватися лише зоною вільною торгівлі в межах чотирьох держав-членів, проти чого тоді, зокрема, не заперечував і ЄС, підкреслюючи, що така участь не завадить приєднанню України до СОТ, тобто режим вільної торгівлі з Україною не мав передбачати зовнішньоторговельної та митної політики щодо третіх країн, а також функціонування всіяких наднаціональних органів. Зрештою у 2006 р. РФ, Білорусь та Казахстан прийняли рішення розпочати оформлення ЄЕП без участі України. Таким чином, вона відмовилася брати участь у даному проєкті, урахувавши свої євроінтеграційні інтереси.

Зазначимо, що проєкт ЄЕП був одним із багатьох інструментів відродження євразійської імперії, передусім за рахунок руйнування економіки, а згодом і суверенітету України. Адже відомо, що для більшості російських керманичів, як уже йшлося, Україна є частиною російської нації – "одного народу", а її незалежність – геополітичним непорозумінням. Підтверджує нашу думку й наукова позиція українського дослідника К. Вітмана, який наголосив, що ЄЕП був ще одним інтеграційним інститутом, розрахованим насамперед на втягнення України у євразійський інтеграційний процес, оскільки три названі сусідні держави були вже інтегрованими до Євразійської економічної співдружності (ЄврАзЕС) та Митного Союзу (МС) [20, с. 606]. Примітним стало згорання участі України в роботі СНД у 2018 р. через зупинення дії відповідних договорів, які забезпечували її членство у статутних органах цієї організації.

Тривалий час у російського керівництва існувала стратегія щодо участі в ЄАЕС України. При цьому Україні у 2013 р. навіть було запропоновано надання кредиту в розмірі 15 млрд дол на вигідних умовах і зниження ціни на газ. На думку більшості експертів, ЄАЕС без України як найважливішої для Москви пострадянської держави втрачає свою трансрегіональну сутність, що підіриває його економічну вагу загалом [21].

Революційні події 2014 р. в Україні (більш відомі як "Революція Гідності") змінили владу та вектор зовнішньополітичної орієнтації держави, чим завадили планам РФ інтегрувати Україну до ЄАЕС. Доводимо, що після невдалих дій Російської Федерації із залучення України до євразійських інтеграційних структур через використання керованої прокремлівської влади Москва відмовилася від цього варіанта, означеного нами як сценарій "А", і перейшла до сценарію "Б", відповідно до якого було реалізовано стратегію розпалювання та підтримки сепаратизму в південно-східних областях України з метою подальшого їх відділення та входження на правах новоствореної псевдореспубліки "Новоросія" до Євразійського Союзу. Утім, розуміючи те, що офіційно залучити Україну до свого євразійського дітища Росії не вдасться, вона, зрештою, перейшла до силового втягнення промислово розвинених південно-східних регіонів України. Проте очікування Росії щодо тотальної підтримки російськомовним населенням ідеї відокремлення від прозахідного Києва виявилися значно завищеними, що означало крах сценарію "Б".

Стратегії щодо створення на теренах України так званої "Новоросії" включала питання інфраструктури і транзиту російських енергоресурсів до Євросоюзу. Створення "Новоросії" за рахунок українського суверенітету передбачало підтримку з боку окремих країн ЄС прискорення побудови енергетичної інфраструктури в обіді України як failed state. Більше того, за словами Дж. Манкоффа, Росія реалізацією енергетичних проєктів газопроводів "Турецький потік" та "Північний потік-2", а також залізниці в обіді України, яка звільняє від необ-

хідності пересікати її територію російським вантажам, що прямують до Білорусі та країн Балтії, намагається остаточно позбавити статусу України як важливого транзитера енергоресурсів і товарів до ЄС. Адже запуск газопроводів "Турецький потік" та "Північний потік-2" повністю позбавить рентабельності українську ГТС унаслідок припинення транзиту нею газу до Європи [22].

Наразі комерційні та бізнес-інтереси провідних країн ЄС (передусім Німеччини) стосовно імпорту порівняно дешевих енергоресурсів поки домінують над проблематикою енергетичної безпеки колективної Європи. Тому збереження транзиту російського газу територією України після реалізації двох зазначених проєктів, а тим паче після зміни керівництва Німеччини, видається малоімовірним. За такого сценарію Україна втратить статус головного транзитеру російського блакитного палива, а збитки внаслідок припинення його транспортування можуть сягати понад 4 млрд дол на рік, що надто позначиться на структурі українського бюджету. Найоптимальнішим механізмом мінімізації таких енергетичних ризиків для України залишається створення європейського газотранспортного консорціуму щодо спільного управління українською ГТС (за участю ЄС, України та РФ), чого й має наразі максимально домагатися Київ до завершення будівництва "Північного потоку-2" та "Турецького потоку". Власне лише колективний підхід ЄС до проблем транзиту російського газу зміцнить енергетичну безпеку як Євросоюзу, так і України передусім завдяки забезпеченню його диверсифікації. Усе ж, завдяки введенню санкцій США проти компаній, що беруть участь у реалізації проєкту "Північний потік потік-2", удалося призупинити будівництво цього газогону, який спрямований передусім на підлив Росії єго транзитного статусу України.

Урешті, саме через зміну геополітичного вектора України, а також краху проєкту "Новоросія", РФ перейшла до сценарію "В", розпочавши гібридну війну з метою фрагментації України шляхом підтримки сепаратистських самопроголошених та невизнаних проросійських анклавів – так званих Луганської та Донецької народних республік (Л/ДНР) – з тим, щоб остаточно закрити Києву шлях до європейської та євроатлантичної інтеграції.

Вважаємо, що на тлі спроб реалізації Росією євразійських інтеграційних проєктів, спрямованих на реставрацію нової імперії, Україна стала фактично ключовим ініціатором та одним з учасників Організації за демократію та економічний розвиток Грузії, України, Азербайджанської Республіки та Республіки Молдова (ОДЕР-ГУАМ), яка виступала альтернативою євразійських інтеграційних проєктів. Відомо, що саме ОДЕР-ГУАМ покликано сприяти створенню транспортного коридору між Європою та Азією і врегулюванню спровокованих Росією конфліктів.

Однак, зі свого боку, Росія вважала ОДЕР-ГУАМ типовим проєктом США та організацією, яка спрямована виключно проти російської безпеки, інтеграційної політики РФ і на дезінтеграцію пострадянського простору. При всьому імперська політика РФ лише сприяла тому, що пострадянські країни, які вбачали геополітичну та гео економічну загрозу з боку євразійських інтеграцій, змушені були реалізувати власні проєкти без участі РФ. Нашу думку підтверджує і фінський політолог А. Мошес, який ще у 2010 р. спрогнозував, що "...децентралізація та прискорення відцентрових тенденцій у відносинах між Росією та Україною, Білоруссю й Молдовою буде лише наростати" [23, с. 136–137].

Про важливість України для РФ уже в 1990-х рр. говорив американський геостратег З. Бжезінський, визначивши її як новий важливий простір на євразійській шахівниці та геополітичний центр. Він, зокрема, акцен-

тував увагу на тому, що без України та встановлення контролю над виходами до Чорного моря Росія втрачає статус потужної євразійської імперської держави. Без України, як він доводить, неможливою є будь-яка інтеграція в межах слов'янського союзу, чи "слов'янського геополітичного трикутника", у складі Росії, України та Білорусі [1, с. 62, 126–127].

Подібну думку поділяє американська вчена Л. Шевцова, яка підкреслює важливість України для РФ не лише в сенсі задоволення імперських амбіцій, але й у контексті державотворчого процесу: "Україна в розумінні Кремля є системоутворюючим фактором для російської державності. Це означає, що для Кремля Росія без України не може бути наддержавою. Втрата України може спровокувати подальший геополітичний розпад російської "галактики", що є опорою нинішньої системи" [24, с. 36].

Усе це є ще одним прямим свідченням виключної важливості збереження російського геополітичного впливу над Україною, яка, по суті, є для Москви ключем забезпечення панування як на пострадянському просторі, так і для спроб повернення у своє геополітичне поле ЦСЄ. Адже саме Україна є тим містком, що може забезпечити доступ до території країн колишнього ОВД.

Тривалий час вагомим інструментом російського впливу на Україну були енергоресурси, що, власне, і визначали стан української енергетичної безпеки. У 2004 р. РФ, за даними українського експерта С. Солодкого, мотивуючи відмовою дотувати українську економіку, підняла ціни на газ для Києва до рівня ринкових, тобто в чотири рази (із 50 до 200 дол за 1 тис. м³), однак головною причиною такого кроку було проголошення західного зовнішньополітичного вектора Україною як пріоритетного [25].

У 2009 р. "Газпром" удруге повністю вимкнув постачання газу до України та його транзит до Європи переважно через неузгодженість ціни блакитного палива для Києва. Погоджуємося із твердженням наукового співробітника програми "Росія та Євразія" у США Дж. Манкоффа, що енергетична криза, спровокована РФ, була насамперед необхідною їй як шантаж Європи та демонстрація ненадійності України як транзитера, що покликано було сприяти підтримці реалізації альтернативних проєктів постачання енергоносіїв до ЄС [26, с. 3–4]. Водночас РФ будь-що намагається не допустити збільшення постачання газу до України з Європи у реверсному режимі, про що свідчать постійні спроби знизити обсяги постачання газу до низки європейських країн [27].

Росія активно використовує торговельно-економічну залежність України як важель геополітичного тиску. При цьому варто зауважити, що Росія впродовж 2013–2018 рр., за даними Нацбанку, втратила для України роль головного торговельного партнера, оскільки її частка у зовнішній торгівлі України становить наразі близько 10 % від загального обсягу з товарообігом у 9 млрд дол, тоді як до 2013 р. обсяг торгівлі між Україною та РФ становив понад 40 млрд дол.

Однак, попри певне зменшення енергозалежності від Росії, а також загальне зменшення частки Росії в українському товарообігу, Україна все ще відчуває залежність від продукції машинобудування, хімічної промисловості (частка імпорту Україною азотних та калійних добрив із Росії становить у середньому понад 30 %), постачання вугілля (близько 60 % вугільної продукції до України надходить із РФ), комплектуючих і обладнання у військовій, авіаційній та космічній галузях, а також різного типу обладнання у цивільній сфері. При всьому, згідно із проведеним аналізом, Україна досі імпортує з РФ біля 40 % російського газу, а обсяг його

закупівлі на 2017 р., згідно з низкою джерел, порівняно з попереднім роком навіть зріс на 27 %, тобто з 11 млрд м³ до 14 млрд м³ [28].

Хоча частка російської сирової нафти в імпорті Україною енергоресурсів і становить наразі не більше 2,6 %, однак питома вага імпортованих нею російських нафтопродуктів усе ще становить понад 35 %, що визначає збереження досить значної енергозалежності України від РФ. Також установлено, що американсько-японська компанія "Westinghouse" забезпечує ядерним паливом поки близько половини потреб українських АЕС (6 із 15 реакторів), решта ж його надходить від російської компанії "ТВЕЛ" (усе ще контролює 55 % українського ринку ядерного палива) за явно завищеними цінами, оскільки американське ядерне паливо на 60 % дешевше порівняно з російським. Більше того, за низкою статей обсяг торгівлі між Україною та Росією упродовж 2017–2018 рр. збільшився на 25 %, також зріс розмір російських інвестицій у низку галузей української економіки, що має служити для прийняття Україною відповідних стратегічних рішень з метою подальшої диверсифікації торговельно-економічних відносин та зменшення геополітичної залежності від Росії [29].

Такий стан ситуації викликаний, зокрема, наслідками існування колись єдиного народногосподарського комплексу СРСР, що досі дається взнаки й ускладнює розрив економічних зв'язків України з державою-агресором. Тому надважливим і першочерговим завданням для України є започаткування стратегії формування й розвитку мережі західних LNG-терміналів для можливості постачання скрапленого газу із США та інших третіх країн, що тим самим ще більше зменшить частку російського газу в загальному обсязі імпорту енергоресурсів і цілком позбавить РФ можливості використовувати останні як важелі геополітичного тиску на Україну. Не менш важливим завданням є розробка програми імпортозаміщення російських комплексувальних в оборонній, авіаційній та космічній галузях із перспективою створення технологічно замкнених циклів виробництва продукції в названих галузях.

Одразу після розпаду СРСР Крим, який Росія споконвічно вважає своїм, став, по суті, символом висування нею територіальних претензій до України. Також із розпадом Радянського Союзу постала дилема подальшого базування Чорноморського флоту (ЧФ) у Криму на тлі поступового зближення України із Заходом. Договірний пакет між Україною та Російською Федерацією про розділ ЧФ закріпив домовленість про військово-морську базу Росії за кордоном, виведення ЧФ із об'єднаних збройних сил СНД і визначення приналежності РФ 87 % корабельного складу ЧФ. У 2010 р. договір оренди ЧФ було пролонговано до 2042 р. в обмін на зниження ціни російського газу [30, с. 342]. Отже, російський ЧФ від самого початку його дислокації у Криму перетворився на інструмент тиску на Україну. Ще одним важливим геополітичним досягненням для Москви, як зазначає О. Карп'як, стало фактичне згортання поглибленої співпраці України з НАТО за президентства В. Януковича [31]. Загалом захоплення Кримського півострова Росією у 2014 р. після фіктивного референдуму, як вважає З. Ден, стало безпрецедентним явищем силового перегляду кордонів у Європейському регіоні з часів Другої світової війни, а також тим вододілом, який визначатиме відносини між Україною та РФ у майбутньому [32].

Частково під впливом політики РФ щодо формування образу України як failed state постав порядковий дискурс західних експертів, які досить часто сходяться на думці щодо збереження Україною нейтралітету, або так

званої "фінляндизації", як найоптимальнішого варіанта врегулювання конфлікту на Донбасі. При цьому пропонується розширити економічну співпрацю Росії з ЄС аж до підписання угоди про асоціацію, аналогічну тій, що була укладена з Україною. Такий варіант, зокрема, активно пропонує прибічник реалізму Г. Кіссінджер, який відомий своєю теорією "стратегії балансування" [2]. Остання полягає в підтримці співпраці США з Москвою на тих напрямках, де їхні спільні інтереси перетинаються, при збереженні жорсткої позиції Вашингтона, де російсько-американські інтереси конфліктують. Приблизно такої ж думки дотримувався З. Бжезінський, наголошуючи на важливості збереження та розвитку економічних зв'язків України як із Росією, так і з ЄС. Загалом, на думку прихильників ідеї "фінляндизації", саме дотримання нейтралітету дозволить Україні повільно рухатися на Захід через здійснення внутрішніх трансформацій за умов дотримання імперативу прагматизму у відносинах із РФ [33].

З цього випливає, що Київ повинен забезпечити створення потужних демократичних інститутів, проведення необхідних реформ, активізацію боротьбу з корупцією, що у підсумку сприятиме побудові ефективної економіки. Зрештою, відторгнення Росією Криму в березні 2014 р. призвело до своєрідного зламу світового порядку, що оформився [34].

Окремі російські й навіть західні експерти, зокрема такі як професор Чиказького університету Дж. Міршаймер, пов'язують дії В. Путіна в Україні з його геополітичними страхами перед імовірністю вступу України до НАТО, розміщенням у Криму військово-морської бази Альянсу та витісненням Росії із Чорноморського простору, що розцінювалося РФ не інакше, як втрата своїх геополітичних позицій у так званому історичному регіоні [35]. Як твердить із цього приводу ще один американський експерт, Д. Трейсмэн, головним стратегічним мотивом анексії Криму стала геополітична фобія Москви з приводу майбутнього своєї військово-морської бази в Криму, питання подальшого перебування якої так чи інакше мало б постати на порядку денному в разі набуття Україною статусу країни-кандидата на вступ до НАТО [36, с. 50–51].

Однак можемо не погодитися з думкою вищезазначеного науковця, оскільки вступ України до НАТО не стояв на порядку денному, що не може виступати аргументом російського агресивного втручання. Тому російські дії щодо України мають передусім тактичний характер у рамках її пострадянської геостратегічної перманентності. При цьому однією з причин окупації Криму можна вважати реакцію Росії на нібито дії США та проамериканських сил в Україні, спрямовані на повалення про-російського президента В. Януковича, що фактично означало атаку на саму Росію.

Не погоджуємося також із твердженням Дж. Фрідмана, який доводить, що встановлення російського контролю над Україною наряду з недопущенням її вступу до НАТО необхідне було задля зміцнення російської безпеки за рахунок просування на захід та збільшення тим самим стратегічної оборонної глибини [37]. По-перше, як вже йшлося, явних ознак вступу України до НАТО навіть на тлі наростання російської агресії поки немає, по-друге, європейські країни-члени Альянсу в останні роки надто мінімізували свої військові можливості, щоб мати якісь навіть теоретичні наміри вчинення агресії проти Росії як ядерної держави та основного донора енергоресурсів на європейських ринках.

Виходячи з позицій означених експертів, маємо думку, що ключовою причиною експансії щодо України стала

реалізація відновлення Росією статусу наддержави (євразійської імперії), яка уможливилася за відвертої геополітичної слабкості України після революційних подій 2014 р., а також після того, як усі шанси залучити Україну до нової Російської імперії економічним шляхом, передусім через включення її до ЄАЕС, були вичерпані.

Ще одним геополітичним мотивом анексії Криму став класичний імператив Москви про захист етнічних росіян та російськомовного населення на території інших держав у рамках концепції "русского мира". У випадку з Кримом задля виправдання своїх дій РФ тиражувала тезу про зростання небезпеки для росіян (які становлять у Криму біля 60 % населення) у зв'язку з приходом до влади в Україні внаслідок "державного перевороту" радикально налаштованих націоналістичних сил. У такому разі РФ позиціонувала себе як гарант для росіян, що проживають на півострові [38].

Також вважаємо, що, по-перше, з тактичного погляду російська агресія проти України лежить, зокрема, у внутрішньополітичній площині Росії, оскільки її правлячі кола намагаються демонструвати населенню повернення геополітичної величч своєї держави через збирання територій колишнього СРСР та не допустити поширення ліберально-демократичних настроїв серед російського населення. До того ж, як уже йшлося, підтримка нестабільності в Україні має служити для російського суспільства наочним прикладом наслідків "кольорових" революцій. По-друге, з геостратегічного погляду захоплення Криму було логічним продовженням посилення російської геополітичної присутності в Чорноморському регіоні, адже саме після встановлення контролю над Абхазією та Кримом її вплив на Чорне море кардинально посилюється. Тим самим для Росії було знято питання оренди військової бази в Україні, а всі двосторонні домовленості щодо перебування російського ЧФ у Криму були денонсовані Москвою в односторонньому порядку. Також з окупацією Криму було витіснено український ЧФ. Водночас анексія Криму насамперед є необхідною РФ для повноцінного відновлення статусу військово-морської бази часів СРСР, ураховуючи, що Москва планує створити там військове угруповання чисельністю у 100–120 тис. осіб.

Таким чином, Крим для Росії є важливим сакральним явищем та геостратегічним активом ще й у тому сенсі, що за умов нарощування її військової присутності на півострові, відкриття нових військових баз у Білорусі, збереження російського військового контингенту у Придністров'ї та Л/ДНР, а також за умов повзучого геополітичного витіснення України з Азовського моря через постійне блокування суден, що йдуть до українських портів через Керченську протоку, вона автоматично опиняється у своєрідному геополітичному "зашморгу", позбавляючись при цьому виходу до моря. Саме тому Росія будь-що намагається трансформувати Крим у "непотоплюваний авіаносець" шляхом модернізації та розвитку військової інфраструктури на півострові, зокрема систем ППО, РЛС, ВМС та ВПС [39].

У разі подальшого нарощування присутності Росії у акваторії Азовського моря та військово-економічного контролю судноплавства Україна постає перед реальною загрозою втрати своїх територіальних вод, а фактичне перетворення Азова на внутрішнє російське озеро неминуче призведе до занепаду українських портів – Маріуполя та Бердянська, торгівля яких і без того обмежується зведенням керченським мостовим переходом, що, окрім з'єднання Криму з Росією, виконує ще й функцію блокування вказаних портів. Єдиним ме-

ханізмом протистояння такому сценарію, по-перше, є нарощування військової присутності України в Азовському морі завдяки зміцненню української флотилії, зокрема через надання Україні Сполученими Штатами двох човнів берегової охорони, по-друге, побудова потужної військово-морської бази, розгортання якої вже розпочалося в Бердянську, по-третє, регулярне проведення спільних із НАТО військових навчань і зміцнення берегової оборони України на тлі залучення світової громадськості до проблеми анексії Росією Азовського моря. Усе це, у підсумку, має посилити стримування Росії на азовському напрямку.

З іншого боку, перетворення Криму на потужну військово-морську базу стане підставою до зниження безпеки країн усього Чорноморського регіону. Крим може служити для РФ своєрідним геополітичним плацдармом у ймовірному (хоча й теоретичному) протистоянні з НАТО, а також задля забезпечення подальшої морської експансії через посилення впливу на Румунію, Україну й Туреччину, що тим самим зруйнує баланс сил у Чорноморському регіоні. Ураховуючи розміщення в Криму ракетних комплексів із радіусом дії до 2,6 тис. км, Росія проектує загрозу вже для половини європейського континенту, зокрема через можливе розміщення на території півострова ядерної зброї, про що свідчать постійні меседжі зарубіжної преси. У відповідь НАТО має намір нарощувати присутність у Чорноморському регіоні шляхом посилення патрулювання повітряного та морського простору [40].

Отже, Крим став однією із ключових точок Великої євразійської дуги геополітичної нестабільності, покликаної тримати периметр оборонної сфери російської геостратегічної відповідальності (так званого Гартленда) [41, с. 43]. Дана євразійська дуга бере початок не від Балкан, а від Фінляндії, і проходить через Південно-Східну Європу, південний схід України (Крим, український Донбас), Південний Кавказ (Вірменія, Азербайджан), Близький Схід (Кіпр, Курдистан, Сирія, Ізраїль, Палестина, Іран, Ірак, Ємен) і прямує аж до Південно-Східної Африки.

Утім, найбільш вірною, на наш погляд, є позиція Дж. Манкоффа, який указує на хибність російської стратегії щодо України та стверджує, що, прагнучи закрити їй шлях до європейських та євроатлантичних структур через анексію Криму та дестабілізацію в ній внутрішньої ситуації, РФ своїми діями лише сприяє зміцненню націоналістичних почуттів і зв'язків України та інших пострадянських держав із Заходом, що тим самим лише відштовхує їх від Москви. Тим самим, за його словами, Росія, отримавши Крим, втратила у довгостроковій перспективі всю Україну [42].

Тим часом надважливим завданням для Української держави є розробка стратегії та сценаріїв повернення відновлення суверенітету над тимчасово окупованими територіями. Єдиним поки що і найбільш оптимальним залишається сценарій посилення дипломатичної боротьби України на міжнародній арені з тим, щоб тематика Донбасу та Криму не залишала міжнародного порядку денного та глобального інформаційного простору. Другим не менш важливим питанням є боротьба українського дипломатичного корпусу за подальше міжнародне невизнання Криму частиною Росії, як це було свого часу у випадку з анексованими Радянським Союзом країнами Балтії аж до відновлення ними своєї незалежності у 1991 р. Саме це дасть можливість не лише зберегти, а й посилити санкції колективного Заходу та країн інших регіонів проти РФ у знак порушення національного суверенітету України.

Забезпечення Росією надання особливого статусу самопроголошеним Л/ДНР у сукупності, помноженого на просування державного статусу російської мови й домагання від України забезпечення нейтралітету, передбачає поступовий підрив унітарності Української держави, мінімізацію адміністративного впливу центру та остаточний демонтаж її ідентичності. Завдяки такому геополітичному алгоритму дій Російська Федерація намагається забезпечити знищення системи партнерства України з європейськими та євроатлантичними структурами. Однак, як стверджує фінський політолог А. Рач, у стратегічному сенсі Л/ДНР, за задумом Москви, мають стати зручним важелем тиску на Київ у разі подальшої актуалізації європейського та євроатлантичного зовнішньополітичного вектора з метою подальшої інтеграції до ЄС і НАТО [43, с. 60–61].

Відомий американський історик Т. Снайдер вважає агресивну поведінку Росії викликом для світового порядку та європейської системи безпеки і вбачає в її намірах намагання зруйнувати українську державність [44]. Вихід до Придністров'я разом із підпорядкованим Кримом дав би можливість РФ хоча б частково вивести Туреччину з американської сфери впливу та створити передумови для забезпечення розв'язання питання альтернативних джерел і маршрутів постачання енергоносіїв до Європи завдяки тотальному зміцненню позицій у Чорноморсько-Каспійському регіоні.

Власне контрольована "Новоросія", у задумах Москви, як стверджує Р. Аллісон, мала б сприяти геополітичному закріпленню Росії в Чорноморському регіоні та бути буферною зоною між нею та рештою території України, а також євроатлантичними структурами, що тим самим зміцнило б південно-західний геополітичний фланг РФ і унеможливило просування інфраструктури НАТО до російських кордонів [45, с. 1272].

На наше переконання, у ході битви за Україну Росія виявляє гостру зацікавленість до українського ВПК, і саме цим пояснюється її прагнення встановити контроль над південно-східними областями, де переважно зосереджені високотехнологічні військові підприємства, які частково інтегровані в російську економіку. Також відомо, що потужні російські бізнес-структури та великі енергетичні корпорації РФ, на кшталт "Газпрому", інтереси яких тісно переплітаються із геостратегією Російської держави, прагнуть оволодіти потужними стратегічними українськими підприємствами у сфері енергетики, військовій сфері, галузі машинобудування тощо. Водночас для Росії необхідний передусім політичний контроль над Україною задля забезпечення безперервного транзиту газу до Європи.

Також, за словами американського політолога О. Мотіля, В. Путін кинув виклик територіальній цілісності України, яка, відповідно до його переконань, була штучно створена із частин території держав Східної Європи та Росії внаслідок Другої світової війни. Російська ревізіоністська політика чітко простежується в тому, що напередодні подій 2014 р. заступник Голови Уряду РФ Д. Rogozin відкрито заявив, що Росія може підтримати розкол України в разі, якщо вона підпише доленосну угоду про зближення із ЄС [46].

У російських академічних колах підтримується дискурс про неминучий поділ України на Західну (католицьку) і Східну (православну). Урешті, саме звідси випливає намагання політичних та експертних кіл РФ протиставити дві політичні культури в Україні – західну і євразійську, оскільки чимала кількість російських представників соціогуманітаристики, керуючись ідеями С. Гантінгтона про

цивілізаційне зіткнення, верифікують факт проходження рубежу між двома цивілізаційними платформами саме територією України [46]. Свого часу один із провідних радників В. Путіна, С. Глазьев, заявив, що на випадок виходу України з-під російського впливу й у разі її вступу до НАТО російськомовна меншина в Україні може зруйнувати її цілісність. Також він додав, що Росія матиме законне право у наданні допомоги російській нацменшині та російськомовному населенню [47].

Наразі склалася патова геополітична ситуація щодо врегулювання конфлікту на південному сході України, оскільки жодна із запропонованих моделей не є посправжньому дорожньою картою встановлення миру в державі та відновлення її територіальної цілісності. Усі три формати – мінський, женеvський чи норманський, що проходили/проходять як на рівні перших осіб, так і на рівні очільників зовнішньополітичних відомств, фактично залишають за дужками питання деокупації Криму. Також у жодному з цих переговорних форматів не пропонується конкретних механізмів урегулювання конфлікту та відновлення Україною суверенітету над окупованими територіями. За таких обставин Росія намагається дедалі загнати Україну в глухий кут, перетворюючи кризу на Донбасі на своєрідну платформу геополітичних торгів, у рамках яких похідним питанням залишатиметься статус Кримського півострова.

Значним викликом для України поки залишається й те, що її керівництву досі не вдається повною мірою залучити США до розв'язання кризи на Донбасі. Власне повноформатна участь США та Великобританії надала б нового імпульсу переговорному процесу з урегулювання конфлікту. Найоптимальнішою моделлю, на наш погляд, є формат 5+1 (США – Великобританія – Німеччина – Франція – Україна + Російська Федерація). Адже саме участь США як найпотужнішого геополітичного гравця, а також Великобританії з її чіткою позицією щодо Росії як одного з ключових дестабілізаторів світового порядку, дозволить збалансувати геоекономічні амбіції Парижа та Берліна, які дедалі прагнуть покращити стосунки з Москвою, у тому числі за рахунок українських національних інтересів аж до скасування антиросійських санкцій. Про це чітко свідчать активна підтримка Німеччиною будівництва Росією газопроводу "Північний потік-2" і заяви французького керівництва щодо відновлення членства Москви у форматі клубу G-7.

При всьому вважаємо, що доволі складно говорити про остаточний сценарій майбутнього врегулювання гібридного конфлікту на Донбасі, який може бути: вкрай песимістичним – створення "замороженого" конфлікту або збереження "жовтучої" війни на кількадесят років; помірно песимістичним – повернення самопроголошених Л/ДНР під контроль України на умовах Росії, які дозволять зберігати контроль Москви над цими територіями; оптимістичним – повернення Л/ДНР Україні відповідно до її інтересів і умов, а також на основі виконання Мінських домовленостей усіма сторонами.

Норманська зустріч, що відбулася у грудні 2019 р., не принесла жодних помітних проривів, окрім домовленостей про продовження розведення військ на окремих ділянках і масштабного обміну полоненими між Україною та контрольованими Росією анклавами – Л/ДНР. Росія, як і раніше, наполягає на проведенні Україною місцевих виборів на окупованих територіях Донбасу до того, як будуть виведені російські війська, роззброєні незаконні військові формування і передано контроль над ділянкою українсько-російською кордону на Донбасі.

Однак поки лишаються невідомими механізми повернення окупованих районів Донбасу під контроль України. Найприйнятнішим варіантом для Києва є введення на Донбас миротворчої місії ООН на всю територію конфлікту (без так званих російських миротворчих сил чи сил ОДКБ), а не лише на межу бойового зіткнення для охорони місії ОБСЄ, як цього вимагає Росія. Не важко спрогнозувати, що РФ і надалі буде протистояти введенню миротворчого контингенту без її участі, оскільки це дорівнюватиме офіційному визнанню агресії Москвою проти України.

Успішна європеїзація і процвітання України поставили б під сумнів ефективність антидемократичних режимів більшості пострадянських країн, у тому числі й Росії. Адже власне триумф стратегії успішних трансформацій в Україні став би для російського суспільства наочним прикладом позитивних наслідків демократичного повстання для великої православної держави. З огляду на це обмежене воєнне втручання Росії в Україну планувалося насамперед з метою унеможливлення проведення Києвом відповідних реформ задля прогресивних внутрішньополітичних та економічних трансформацій [48]. Наданням Радою Федерацій РФ 1 березня 2014 р. російському президенту права спрямовувати збройні сили на територію України для підтримки безпеки російських громадян фактично відкрило шлях прямій збройній агресії РФ [48]. Варто нагадати, що подібне рішення було прийнято Радою Федерацій 7 липня 2007 р., тобто за рік до вторгнення Росії у Грузію. Отже, Росія офіційно двічі заявила про використання своїх військ за межами її території.

Висновки. Таким чином, євразійські інтеграційні проекти РФ, передусім ЄЄП та ЄАЕС, були спрямовані на залучення України й утримання її у сфері російського гео економічного впливу. Утім, активізація євроатлантичного вибору Києва у 2004 р. унеможливила повноцінну інтеграційну участь України в ЄЄП. Ураховуючи те, що ЄЄП був одним з інструментів відродження євразійської імперії, зокрема за рахунок руйнування національної економіки України, її участь обмежилася лише зоною вільної торгівлі за участі Росії, Білорусі та Казахстану в рамках даного об'єднання. Наступним кроком щодо повернення України в лоно євразійської імперії став ЄАЕС, ключове місце в якому відводилося саме Україні. Дане об'єднання було створене з розрахунку на потенційну участь у ньому України, однак революційні події 2014 р. (відомі як "Революція Гідності"), одним із наслідків яких стало підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, зруйнувало російську стратегію щодо втягнення Києва в цей суто політичний проект Москви. На цьому тлі перед Україною постає стратегічне завдання прискорення зниження економічної й енергетичної залежності від Росії та диверсифікації торговельно-економічних зв'язків за рахунок країн ЄС та країн інших регіонів, а також альтернативного забезпечення постачання енергоресурсів.

Перетворення Криму на потужну військово-морську базу значно знижує рівень безпеки не лише України, а й країн усього Чорноморського регіону, і розширює тим самим російську присутність у ньому, фактично сумірно з тією, що мав СРСР. За рахунок України РФ намагається створити "сіру зону" нестабільності та своєрідний геополітичний буфер на південно-західному фланзі з НАТО. Для України надзвичайно гостро стоїть питання деокупації захоплених Росією територій і повернення їх під власний суверенітет. Однак наразі набір механізмів протистояння російській агресії в Україні не такий уже

й великий, за виключенням активізації боротьби на дипломатичному та міжнародно-правовому фронті, а також мобілізації світової спільноти щодо невизнання окупованого Криму частиною Росії й забезпечення підтримки санкційної політики Заходу проти РФ.

За умов неможливості залучення України до євразійських інтеграційних структур і краху проросійського режиму РФ вдалася до гібридної агресії. Одним із ключових стратегічних завдань Росії було створення псевдодержави "Новоросія" за рахунок південно-східних областей України, яка б відкинула решту території України від моря, а в перспективі б увійшла або до складу РФ, або до структури ЄАЕС разом зі стратегічними й важливими для РФ підприємствами. Унаслідок створення самопроголошених республік – ЛДНР та анексії Криму в 2014 р. РФ запустила механізм стримування процесу зближення України з ЄС і НАТО та інтеграції до цих структур. Однак агресивні дії Росії лише прискорюють пошук Україною нових механізмів подальшого просування до НАТО та ЄС, а також відкривають перспективи появи транзитивного імперативу підтримки її нацбезпеки поза євроатлантичними структурами на кшталт ОДЕР-ГУАМ.

Список використаних джерел:

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезинский; пер. с англ. О. Ю. Уральской. – М.: Междунар. отношения, 1998.
2. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер; пер. с англ. В. Львова; послесл. Г. Арбатова. – М.: Ладомир, 1997.
3. McFaul M. A. Precarious Peace Michael McFaul Domestic Politics in the Making of Russian Foreign Policy / M. McFaul // International Security. – 1998. – Vol. 22 (№ 3). – P. 5-35.
4. Molchanov M. Eurasian Regionalisms and Russian Foreign Policy / M. Molchanov. – Farnham Burlington: Ashgate, 2015.
5. Libman A. Ukrainian Crisis, Economic Crisis in Russia and the Eurasian Economic Union [Electronical resources] / A. Libman – Access mode: https://mpr.ub.uni-muenchen.de/63861/1/MPRA_paper_63861.pdf.
6. Hille K. Russia: Dangers of isolation. Cracks exposed in Vladimir Putin's dream of building a Eurasian economic powerhouse [Electronical resources] / K. Hille // Financial Times. 2015. – 8th January. – Access mode: <https://www.ft.com/content/657967da-9725-11e4-845a-00144feabdc0>.
7. Cohen A. Russia's Eurasian Union Could Endanger the Neighborhood and U.S. Interests [Electronical resources] / A. Cohen. – Access mode: <http://www.heritage.org/research/reports/2013/06/russias-eurasian-union-could-endanger-the-neighborhood-and-us-interests>.
8. Пап А. СНГ разваливается на глазах / А. Пап // Независимая газета. – 2009, 8 октября.
9. Vitkine B. Vladimir Putin's Eurasian Economic Union gets ready to take on the world. The Guardian. 2014. 28th October [Electronical resources] / B. Vitkine. – Access mode: <http://www.theguardian.com/world/2014/oct/28/eurasian-economic-union-russia-belarus-kazakhstan>.
10. MacFarquhar N. Russia and 2 Neighbors Form Economic Union That Has a Ukraine-Size Hole [Electronical resources] / N. MacFarquhar // The New York Times. – 2014. – 29th May. – Access mode: <http://www.nytimes.com/2014/05/30/world/europe/putin-signs-economic-alliance-with-presidents-of-kazakhstan-and-belarus.html>.
11. Barbashin A. The Eurasian Illusion. Foreign Affairs [Electronical resources] / A. Barbashin. – 2015. – 15th January. – Access mode: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russian-federation/2015-01-15/eurasian-illusion>.
12. Piet R. Putin's Eurasian dreams [Electronical resources] / R. Piet. – Access mode: <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/06/putin-eurasian-dreams-2014630601421111.html>.
13. Roubini N. Russia's Eurasian vision contest [Electronical resources] / N. Roubini // The Guardian. – 2014. – 5th August. – Access mode: <http://www.theguardian.com/business/2014/aug/05/russias-eurasian-vision-project-syndicate-nouriel-roubini>.
14. Шерп Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом / Дж. Шерп; пер. с англ. – К.: Заповіт, 2013.
15. Kalb M. Imperial Gamble. Putin, Ukraine and the New Cold War / M. Kalb. – Washington: Brookings Institution Press, 2015.
16. Bobo Lo. Vladimir Putin and The Evolution of Russian Foreign Policy / Lo Bobo. – Hoboken: John Wiley and Sons Ltd, 2008.
17. Kuzio T. Putin's war against Ukraine. Revolution, nationalism, and Crime / T. Kuzio. – Toronto: CreateSpace Independent Publishing Platform, 2017.
18. Wilson A. Ukraine Crisis / A. Wilson. – New Haven; London: Yale University Press, 2014.

19. Yesilot O. The Crimean Crisis in the Context of New Russian Geopolitics / O. Yesilot // Insight Turkey. – 2014. – Vol. 16 (№ 2). – P. 167-181.
20. Вітман К. М. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі як продовження дезінтеграції СРСР / К. М. Вітман // Держава і право. – 2010. – № 48. – С. 601-606.
21. Кондратенко О. Ю. Євразійський економічний союз – новий геополітичний проект Російської Федерації / О. Ю. Кондратенко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2016. – № 127 (Ч. 1). – С. 42-56.
22. Mancoff J. Russia seeks to close Ukraine's window to the west [Electronical resources] / J. Mancoff, J. Hilman // Financial Times. – 2017. – 6th September. – Access mode : <https://www.ft.com/content/f57f6b4c-92ed-11e7-bdfa-eda243196c2c>.
23. Мошес А. Россия и новая "промежуточная" Европа / А. Мошес // Pro et Contra. – 2010, июль – октябрь. – С. 128-144.
24. Шевцова Л. Кремль ищет более гибкую формулу удержания Украины на своей орбите [Электронный ресурс] / Л. Шевцова. – Режим доступа : <https://www.obozrevatel.com/politics/26984-liliya-shevtsova-kreml-ischet-bolee-gibkuyu-formulu-uderzhanii-ukrainy-i-v-svoej-orbite.htm>.
25. Солодкий С. Невгамовні месники [Електронний ресурс] / С. Солодкий // Дзеркало тижня. – 2013, 11 – 18 жовтня. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/international/nevgamovni-mesniki-rosiya-pochala-karati-druziv-ukrayini-_html.
26. Mankoff J. Eurasian Energy Security / J. Mankoff. – New York : Council on Foreign Relations, 2009.
27. Цыганков С. Е. Диверсификация экспортных маршрутов российского газа как фактор обеспечения энергетической безопасности Европы / С. Е. Цыганков // Международная жизнь. – 2009. – № 5. – С. 87-92.
28. Кому принадлежат наши природные богатства? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ohotniki.ru/hunting/societys/societys/article/2014/09/08/642259-komu-prinadlezat-nashi-prirodnye-bogatstva.html>.
29. Фішер Й. Незалежність України – основа безпеки в Європі [Електронний ресурс] / Й. Фішер. – Режим доступу : <http://www.dw.de/йошка-фішер-незалежність-україни-основа-безпеки-в-європі/a-17347870?maca=ukr-rss-ukmet-ukr-all-3816-xml>.
30. Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? Взгляд Вашингтона на новейшую историю российско-американских отношений / А. Стент ; пер. с англ. Е. Лалаян. – М. : Манн, Иванов и Фебер, 2015.
31. Karyak O. Ukraine's two different revolutions [Electronical resources] / O. Karyak. – Access mode : <http://www.bbc.com/news/world-europe-25210230>.
32. Dan Z. The Ukraine Crisis and the "breakdown" of world order [Electronical resources] / Z. Dan. – Access mode : <http://english.cntv.cn/2015/02/10/ART1423564627206740.shtml>.
33. Save Ukraine to counter Russia, says Soros // Financial Times. – 2015. – 8th January [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.ft.com/content/4ddfb410-9664-11e4-a40b-00144feabdc0>.
34. Три варианта действий Путина на востоке Украины // Der Spiegel [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://news.liga.net/foreign/politics/1370332-tri_varianta_deystviy_putina_na_vostoke_ukrainy_der_spiegel.html.
35. Mearsheimer J. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. The Liberal Delusions That Provoked Putin [Electronical resources] / J. Mearsheimer // Foreign Affairs. – 2014. – Vol. 93 (№ 5). – September/October. – Access mode : <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-18/why-ukraine-crisis-west-s-fault>.
36. Treisman D. Why Putin Took Crimea. The Gambler in the Kremlin / D. Treisman // Foreign Affairs. – 2016. – Vol. 95 (№ 3). – May/June. – P. 47-54.
37. Фридман Дж. "Горячие" точки. Геополитика, кризис и будущее мира [Электронный ресурс] / Дж. Фридман. – Режим доступа : www.lander.odessa.ua/.../Fridman_Goryachie_tochki_Geopolitika_krizis_i_budusche.
38. Кондратенко О. Ю. Перспективы зміни парадигми світового порядку у контексті російсько-української геополітичної кризи / О. Ю. Кондратенко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 120 (Ч. 1). – С. 47-58.
39. Окситюк А. Аннексія Крима: геополітична втрата України [Електронний ресурс] / А. Окситюк. – Режим доступа : <http://www.pravda.com.ua/rus/columns/2014/06/4/7027774>.
40. НАТО через дії Росії збирається збільшувати присутність у Чорноморському регіоні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/1375071-nato-cherez-diji-rosiji-rozglyadae-mojilivisti-zbilshennya-prisutnosti-u-chornomorskomu-regioni-stoltenberg.html>.
41. Нурышев Г. Н. Россия в современной Геополитике / Г. Н. Нурышев. – Вологда : Ин-т социально-экономического развития территорий РАН, 2012.
42. Манкофф Дж. Как Путин получил Крым и потерял Украину [Электронный ресурс] / Дж. Манкофф. – Режим доступа : <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Poslednee-territorialnoe-priobretenie-RossiiKak-Putin-poluchil-Krym-i-poteryal-Ukrainu-16611>.
43. Lorraine-Wilson J. Strategic Partners: Russian-Chinese Relations in the Post-Soviet Era / J. Lorraine-Wilson. – New York : M.E. Sharpe, 2004.
44. Габриэлян Е. Тимоти Снайдер: "Цель Путина – разрушить украинскую государственность" [Электронный ресурс] / Е. Габриэлян. – Режим доступа : <http://ru.rfi.fr/ukraine/20140331-timoti-snaider-tsel-putina-razrushit-ukrainskuyu-gosudarstvennost>.
45. Allison R. Russian "deniable" intervention in Ukraine: how and why Russia broke the rules / R. Allison // International Affairs. – 2014. – Vol. 90 (№ 6). – P. 1255-1297.
46. Motyl A. Russia's Revisionist Claims on Ukraine and Moldova [Electronical resources] / A. Motyl. – Access mode : <http://www.worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-motyl/russia%E2%80%99s-revisionist-claims-ukraine-and-moldova>.
47. Глазьев С. Ю. Нужно ли нам становиться "глобальным энергетическим гарантом"? (К определению геоэкономической позиции России в контексте ее представительства в "Большой восьмерке") / С. Ю. Глазьев // Российский экономический журнал. – 2006. – № 1. – С. 29-36.
48. Умланд А. Роль и цели Кремля в "украинском" кризисе [Электронный ресурс] / А. Умланд. – Режим доступа : <http://www.geopolitika.lt/index.php?artc=7120>.

Надійшла до редколегії 02.12.19

O. Kondratenko, Dr. of Political Sciences (Dr.hab), Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

GEO-ECONOMIC DIMENSION RUSSIAN FEDERATION HYBRID WAR AGAINST UKRAINE

The geo-economic nature of Russia's policy towards Ukraine, which led to the global crisis, is analysed. It is proved that the goal of Russian Eurasian integration projects, in particular, such as the Eurasian Economic Union (EAEU), is to expand its geo-economic influence in the post-Soviet space and, above all, in Ukraine. One of the main tasks of the Russian Federation is to curb Ukraine's rapprochement with the European Union (EU) and the North Atlantic Treaty Organization (NATO), including through its integration into Eurasian structures. However, Russian aggression against Ukraine has nullified any prospect of Ukraine's integration into Eurasian structures. It is established that due to the destabilization of Ukraine, the Russian Federation seeks to create a "gray zone" of instability and a kind of geopolitical and geo-economic buffer on the border with the EU and NATO.

Key slaves: Russian Federation, Ukraine, confrontation, hybrid war, geo-economic policy.

O. Кондратенко, д-р. полит. наук, доц.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ГЕОЭКОНОМИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ГИБРИДНОЙ ВОЙНЫ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ ПРОТИВ УКРАИНЫ

Проанализирована геоэкономическая сущность российской политики в отношении Украины, которая привела к кризису мирового порядка в целом. Доказано, что целью российских евразийских интеграционных проектов, в частности таких как Евразийский экономический союз (ЕАЭС), является расширение своего геоэкономического влияния на постсоветском пространстве и, прежде всего, в Украине. Одной из главных задач Российской Федерации является сдерживание Украины с Европейским Союзом (ЕС) и Организацией Североатлантического договора (НАТО), в том числе из-за ее интеграции в евразийские структуры. Однако российская агрессия против Украины свела на нет любые перспективы интеграции Украины в евразийские структуры. Установлено, что благодаря дестабилизации Украины Российская Федерация стремится создать "серую зону" нестабильности и своеобразный геополитический и геоэкономический буфер на границе с ЕС и НАТО.

Ключевые слова: Российская Федерация, Украина, противостояние, гибридная война, геоэкономическая политика.

БАХРЕЙН: ЯК ВИЖИТИ НА РОЗДОРІЖЖІ МІЖ САУДІВСЬКОЮ АРАВІЄЮ ТА ІРАНОМ?

Саудівська Аравія та Іран намагаються поширити вплив на близькосхідний регіон, що дедалі більше поглиблює протиріччя між місцевими сунітами та шиїтами. США, які відкрито підтримують консервативне королівство, роблять послідовні кроки, щоб ізолювати Іран і оточити його своїми регіональними військовими базами. У центрі протистояння опинився незначний за територією та чисельністю населення Бахрейн, який має велику шиїтську общину, але керується консервативною сунітською родиною Каліфа. Ця країна потерпала через події Арабської весни 2011 року, заворушення шиїтів у 2016 році, періодичне зменшення цін на нафту на світовому ринку, тому їй доводилося шукати вихід із нестабільної ситуації. У статті робиться спроба з'ясувати, на яких союзників у протистоянні з Іраном покладається Бахрейн, як вони сприяють економічному розвитку королівства і які заходи з диверсифікації економіки здійснює його політична еліта, щоб не допустити тотальної залежності від Саудівської Аравії та заспокоїти місцеве населення.

Ключові слова: Бахрейн, Саудівська Аравія, Іран, США, туризм, промисловість, авіаперевезення.

Перська затока – один зі стратегічно важливих регіонів світу, який має колосальний нафтогазовий потенціал, але водночас виступає основним осередком протистояння сунітів, що є більшістю жителів у Саудівській Аравії, ОАЕ і Кувейті, і сунітів, які представлені значною групою населення в Ірані, Іраку та на Бахреїні. США як гарант стабільності цього нафтоносного району і світового судноплавства проєктують свій вплив на нього завдяки військовим базам і значним контрактам на продаж військової та авіаційної техніки монархіям Перської затоки, що розраховані на стримування Ірану. У свою чергу, офіційний Тегеран намагається послабити антиіранський союз у Перській затоці за рахунок розвитку відносин з Оманом і Катаром. Імовірно, що в найбільш непростому становищі через саудівсько-іранське суперництво опинився Бахрейн, який як дрібний острівний архіпелаг має унікальне географічне розташування між Іраном і Саудівською Аравією, переживає значні економічні труднощі та політичну нестабільність, а також розглядається офіційним Тегераном як зона його історичного впливу.

Мета статті – з'ясувати, як найбідніша і найменша країна регіону Перської затоки намагається шляхом докорінних економічних реформ стабілізувати ситуацію й у який спосіб їй доводитися протистояти шиїтському Ірану, щоб зберегти суверенітет.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Джерела, які використовував автор у процесі дослідження, переважно представлені регіональними ЗМІ на кшталт арабських видань "Zawya", "Arabian Business" і "The Arab Weekly". В Україні близькосхідними питаннями займаються такі науковці, як О. Коппель, Ю. Скороход, О. Мішин, Б. Парахонський, І. Мудрієвська, М. Субх, однак у публікаціях останніх років вони не розглядали бахрейнське питання окремо від колективної діяльності монархій Перської затоки. На цьому тлі варті уваги деякі західні публікації. Так, Сімон Мабон пише для видання "Middle East Policy Council", що Саудівська Аравія почала активно будувати стратегічний міст короля Фахда до Бахрейну після Ісламської революції в Ірані в 1979 р., щоб прийти на допомогу своєму союзнику у випадку можливої іранської агресії. У свою чергу, Хамад аль Каліфа, який посів бахрейнський трон у 1999 р., так і не спромігся виконати зобов'язання з демократизації монархічного режиму, що послужило причиною Арабської весни на островах у 2011 р., придушеної військами Саудівської Аравії та ОАЕ завдяки використанню цього самого мосту [1]. Сімон Шен підкреслює, що стратегічний союз Бахрейну та Саудівської Аравії є взаємовигідним, оскільки першому як порівняно маловпливовому актору потрібна дипломатична підтримка потужного королівства, а другий цікавий Бахрейн

як буфер у геополітичному протистоянні з Іраном і як "вікно у світ розваг" для стомленого релігійними обмеженнями саудівського населення [2]. У свою чергу, Аніш Мірша переконана, що уряд Каліфи не довіряє бахрейнським громадянам, тому і забезпечує внутрішню безпеку завдяки пакистанським найманцям. Зокрема, вона вказує на те, що останні масово працюють у правоохоронних органах і служать у національній гвардії, а чимало офіцерів бахрейнських збройних сил здобули спеціалізовану освіту в Пакистані. Таким чином, саме іноземці з Південної Азії є гарантами стабільності острівної держави, політична еліта якої перебуває у протистоянні з більшістю власних жителів [3].

Виклад основного матеріалу дослідження. Бахрейн – найменша країна Перської затоки, яка розташована на островах між Східною провінцією Саудівської Аравії та Катаром. Нею керує клан на чолі з королем Хамадом аль Каліфою, що представлений сунітською меншиною населення, тоді як більшістю її жителів є шиїти. Чисельність місцевого населення в 2019 р. перевищувала 1,4 млн, а площа території – 760 кв. км [4]. Назва "Бахрейн" означає "Два моря" і вказує на наявність підводних прісноводних джерел, що змішуються із морською водою з Перської затоки [5].

Бахрейн є країною, на яку вже тривалий час претендує Іран, тому особливе партнерство зі США стало запорукою її виживання. Свою безпеку вона гарантує завдяки розміщенню американської військово-морської бази "Naval Support Activity Bahrain", де базуються кораблі П'ятого флоту США і перебувають 7000 моряків. Військові з єдиної наддержави також використовують базу ВПС "Шейх Іса" і аеродром на острові Мухаррак для здійснення транзитних посадок літаків [6]. Бахрейн лежить на стратегічному роздоріжжі між ОАЕ та Саудівською Аравією, з одного боку, і Кувейтом та Іраком, з іншого. У результаті це зручна база для дозаправки кораблів і військових літаків, відпочинку і розваг американських військовослужбовців у Перській затоці, імовірно, саме тому тут так багато нічних клубів і закладів, де подають алкоголь. Його розташування навпроти західного узбережжя Ірану дає нагоду стримувати останній від блокади шляхів судноплавства у Перській затоці.

У 2002 р. Бахрейн отримав від президента США Дж. Буша-молодшого статус головного партнера поза межами НАТО за активну участь в операції у Афганістані у 2001 р., а в 2006 р. між сторонами була укладена угода про створення зони вільної торгівлі [7]. Цікаво, що товарообіг США і Бахрейну становив у 2019 р. 2,45 млрд дол., з яких лівова частка експорту монархії припадала на алюмінієву продукцію, що постачалася безпосередньо до єдиної наддержави, а також на пали-

во, яке продавалося американському контингенту на бахрейнських базах [8]. Крім того, острівна країна як фінансовий осередок Близького Сходу доклала значних зусиль для арешту коштів організацій ісламських фундаменталістів, що було важливо під час проведення антитерористичної кампанії США в Іраку [9].

Бахрейн – перший державний актор у Перській затоці, що придбав американські винищувачі F-16 у 1990 та 2000 рр. Крім того, у 2017 р. уряд Каліфі і США уклали угоду про продаж 16 F-16 "Block 70" та модернізацію 20 старих F-16 на суму 3,8 млрд дол. У такий спосіб королівство знову стало на той час єдиним у регіоні замовником найбільш сучасної модифікації цього літака [10].

Вважаємо, що сусідня Саудівська Аравія також зацікавлена у стабільності Бахрейну, оскільки прихід до влади представників шіїтської общини у цій острівній країні може призвести до активізації руху опору шіїтів у Східній провінції королівства, де сконцентровані колосальні поклади нафти. Крім того, король Салман побоюється геополітичного оточення із двох боків, адже шіїтський режим уже існує в Іраку. Через це офіційний Ріяд вдається до практики прямого й опосередкованого субсидування родини Каліфі й активно підтримує її на міжнародній арені. Це виявляється передусім у туристичній галузі.

Найбільшою групою туристів на Бахрейн є громадяни Саудівської Аравії, оскільки від східних кордонів королівства сюди можна потрапити на автомобілі, проїхавши лише 25 км через міст короля Фахда. Цей стратегічний об'єкт був збудований у період із 1982 по 1986 рр. і безпосередньо поєднав місто Хубар і головний острів Бахрейну, але опосередковано його траса обслуговує район трьох великих саудівських міст сходу – Хубара, Дахрана і Даммама. Він складається із п'яти мостів, низки штучних островів і має 22 м завширшки [11]. Прикордонний контроль здійснюється на Паспортному острові, який є насипним клаптиком суші й має пункти пропуску, дві мечеті та заклад швидкого харчування "McDonalds" [12].

Нині міст є одним із найбільш пошавлених у близько-східному регіоні. 11 січня 2020 р. узагалі був установлений рекорд з перетину кордону на цьому об'єкті, адже протягом дня його проїхали 131 тис. чоловік [13]. Саудівські туристи прибувають сюди на вихідні дні, шкільні канікули та релігійні свята, однак чимало з них не залишаються на ніч, а повертаються назад до королівства увечері.

Пропускної спроможності цього об'єкта вже не вистачає, і у зв'язку з повільним рухом транспортних засобів сторони у 2019 р. розпочали будівництво за 3,5 млрд дол. його "близьнюка", відомого під назвою "міст короля Хамада", який буде забезпечувати залізничне сполучення для пасажирів і вантажних перевезень, а також стане ще однією альтернативною трасою для автомобілів. Його протяжність, імовірно, буде такою ж, як у моста Короля Фахда, тобто 25 км [14].

Бахрейн – відомий осередок нічного життя Перської затоки, адже у місцеві нічні клуби запрошують діджеїв із Європи, які влаштовують різноманітні тематичні вечірки, а також знаменитих виконавців для організації живих виступів. До того ж тут діють заклади харчування з усього світу, продаються алкогольні напої, наявні кіно-театри, що раніше було рідкістю у сусідній Саудівській Аравії [15]. Сюди подорожують не тільки саудівці, але й висококваліфіковані громадяни третіх країн, які працюють на нафтових родовищах на сході, але хочуть провести вихідні у більш ліберальній острівній країні. Жителі ваххабітського королівства можуть "випустити пару" у нічних клубах і відпочити від утисків релігійної по-

ліції на батьківщині. Такий значний попит із боку саудівських громадян та іноземних робітників заохочує світові готельні мережі відкривати у країні заклади гостинності. Нині на островах функціонують 13 тис. готельних кімнат, переважно у чотиризіркових і п'ятизіркових готелях, і триває будівництво ще 3 тис. готельних кімнат [16].

Саме на Бахрейні вперше у Перській затоці в 1932 р. знайшли нафту в місцевості Джебель Дукхан на полі "Авали" у центральній частині головного острова, а в 1936 р. було відкрито нафтопереробний завод "Сітра", що почав роботу у регіоні на північний схід від родовища [17]. Цей об'єкт працює й нині, продовжуючи приносити значні експортні прибутки. Однак уряд вбачає перспективу в його розширенні, адже поки він переробляє 267 тис. барелів нафти на день. Тому до 2023 р. потужності НПЗ мають зрости до 360 тис. барелів завдяки модернізації кошторисом понад 4 млрд дол. При цьому власної нафти для задоволення своїх потреб у Бахрейні недостатньо. Національна нафтогазова корпорація "ВАРСО" експлуатує надзвичайно старе поле "Бахрейн" (колишнє "Авали"), що знаходиться на суші та забезпечує щоденно лише до 50 тис. барелів нафти. На морському родовищі "Абу Сафа", яке Бахрейн поділяє із Саудівською Аравією, обсяги видобування, що здійснює саудівське "Aramco", становлять вже близько 300 тис. барелів на день. Фактично саме його сировина забезпечує лівову частку надходжень сирової нафти, яку отримує НПЗ "Сітра" [18].

У 2018 р. сторони урочисто відкрили потужний нафтопровід під назвою "АВ-4", що поєднав саудівський нафтохімічний регіон Абкайк і нафтопереробний завод на Сітрі. Його протяжність становить 112 км, а пропускна спроможність – 350 тис. барелів нафти на день. У майбутньому він має забезпечити поставки "чорного золота", які будуть кореспондуватися із потребами модернізованого НПЗ на Бахрейні [19].

У квітні 2018 р. бахрейнські фахівці з нафтогазової галузі заявили, що виявлені поклади енергоносіїв на полі "Кхалідж-аль-Бахрейн", які перевищують 82 млрд барелів нафти і 390 млрд кубометрів газу. Вони знаходяться у водах на заході країни. Таке відкриття є дуже доречним, адже нині всі нафтові родовища на Бахрейні вміщають лише 124 млн барелів, а залежність від Саудівської Аравії у цій сфері залишається надзвичайною. Імовірно, що корпорація "Aramco" виграє право оперувати більшістю нафтових блоків, урахувавши особливі політичні зв'язки обох королівських будинків, однак це родовище є сланцевим, а необхідні технології видобування мають американські корпорації, які переважно працюють у Техасі [20].

У 2018 р. Кувейт, Саудівська Аравія та ОАЕ погодилися виділити Бахрейн 10 млрд дол. у п'ятирічний період до 2022 р. для стабілізації економіки за умови запровадження останнім податку на додану вартість і реформи пенсійної системи [21]. Нині високі темпи зростання ВВП якраз і пов'язані з роботою будівельної галузі, яка задіяна в роботах із розширення пропускної спроможності міжнародного аеропорту, нафтопереробного заводу і будівництва багатосмугових трас. У відповідь 1 січня 2019 р. Бахрейн запровадив податок на додану вартість (ПДВ), ставши третім актором у регіоні Перської затоки після Саудівської Аравії та ОАЕ, що вдався до подібного кроку [22]. ПДВ має збільшити прибутки бюджету і спрямований проти іноземної робочої сили.

Бахрейн занадто залежний у безпековому та економічному сенсі від Саудівської Аравії, щоб ігнорувати її регіональні ініціативи. У 2011 р. у відповідь на події Арабської весни на островах архіпелагу Саудівська Аравія та ОАЕ окупували центр Манами, чим і врятували короля Хамада бін Ісу аль Каліфу від можливої втрати

трону. Саудівський контингент складався із 1000 військових, а ОАЕ спрямували сюди 500 поліцейських [23]. Тому Бахрейн одним із перших приєднується до всіх міжнародних починань офіційного Ріяду. Так, у 2016 р. ця країна розірвала відносини з Іраном у відповідь на погроми саудівського дипломатичного представництва в Тегерані, що відбулися після страти в Саудівській Аравії відомого шіїтського проповідника Німра аль-Німра та 46 його соратників [24]. Острівне королівство також стало одним із головних ініціаторів регіональної блокади Катару в 2017 р., звинувачуючи останній у заохоченні виступів шіїтів у 2011 р. на своїй території. Саудівська Аравія, Єгипет, ОАЕ і Бахрейн погоджуються припинити її, якщо офіційна Доха обмежить зв'язки з Іраном, а також з організаціями "Брати-Мусульмани" та "Хезболла" [25].

Щодо Ірану, то він дійсно становить серйозну загрозу для королівства. Періодично офіційний Тегеран висуває територіальні претензії до Бахрейну, а в 1957 р. парламент Ірану проголосив Бахрейн 14-ю провінцією країни, незважаючи на те, що тоді архіпелаг був протекторатом Британської імперії. Однак у 1970 р. на референдумі більшість місцевих жителів проголосували за незалежність, яка і була здобута у наступному році. Ситуацію загострили Іранська революція 1979 р., небажання клану Каліфи надати частину владних повноважень шіїтам, а також події Арабської весни 2011 р. [26].

Бахрейн вже традиційно звинувачує Іран у підготовці шіїтського повстання і груп бойовиків для вчинення терактів. Поліція та армія активно шукають на островах терористів, які пов'язані з "Вартовими ісламської революції Ірану". До того ж у країні практикують обмеження на подорожі до Ірану і відстежують грошові перекази невідомого походження, які можуть надходити для потреб радикальних проіранських організацій. Уряд також намагається контролювати перебіг шіїтських релігійних процесій, під час яких учасниками висувуються політичні вимоги до влади [27].

Отже, бахрейнська королівська родина нібито перебуває у подвійному оточенні. З одного боку, у неї складаються напружені відносини з шіїтською общиною, яка не має адекватного своїй чисельності представництва у владі та на державній службі, а з іншого – її східний сусід Іран активно підтримує місцевих шіїтів. За таких обставин королівській родині важливо займатися модернізацією економіки, щоб громадяни не вважали Бахрейн колонією Саудівської Аравії та мали більше можливостей для працевлаштування, а це, у свою чергу, дасть змогу суттєво підвищити їхній добробут і зменшить радикальні настрої.

Одним із головних напрямів державного інвестування є розвиток інфраструктури гостинності. Бахрейн – один із найстаріших осередків помешкання людини у Перській затоці, який також уславився високоякісними перлинами. Відзначена фахівцями ЮНЕСКО як важлива культурна принада "Дорога перлин" на південному заході острова Мухаррак дозволяє побачити будинки купців, що торгували прикрасами. Крім того, малий архіпелаг має ще два місяця під захистом ЮНЕСКО, а саме район археологічних розкопок Ділмун із стародавніми похованнями на заході та руїни портового міста Калат-аль-Бахрейн на півночі головного острова [28]. Таким чином, ці місця доволі привабливі для транзитних туристів, які приїждять до країни лише на кілька днів.

Останніми роками значна увага приділяється будівництву футуристичних хмарочосів у місті Манама, які з'явилися в межах Бахрейнської фінансової гавані і нині домінують над містом. Архітектурним символом країни є Міжнародний центр торгівлі, що складається із двох 240-метрових башт, поєднаних трьома мостами. Це перший хмарочос близькосхідного регіону із трьома вітряними турбінами діаметром 29 м для генерації електрое-

нергії, які встановлені на мостових переходах між обома частинами будівлі [29]. Ще однією принадою є 53-поверхові башти-близнюки "Dual Towers" 260 м заввишки, абсолютно однакові споруди у вигляді океанічної хвилі, що стоять одна фасадною частиною до дороги, а інша – тильною [30]. Найбільш незвичайним архітектурним рішенням у місті є канадський готель "Four Seasons", який нагадує за формою прямокутник із двома велетенськими "вікнами" у фасаді знизу і зверху від житлової частини і розташований на окремому острові із садом і власним піщаним пляжем. Острів лежить навпроти Бахрейнської фінансової гавані, а його 201-метрова споруда із 48 поверхами пропонує панорамний краєвид на всю затоку [31]. Загалом гавань доволі красива у нічний час, адже вона з усіх боків оточена водою, а висотні будинки підсвічуються різними кольорами.

У 2004 р. у цій країні вперше в регіоні почали проводити змагання "Формули-1" у пустелі Сакхір, незважаючи на те, що в регіоні часто відбувалися піщані бурі. Траса із 15 поворотами і супутня інфраструктура для 45 тис. глядачів були збудовані під керівництвом інженера Германна Тільке і коштували 150 млн дол. Із 2014 р. перегони болідів організовують у вечірній час, щоб глядачі не потерпали від спеки [32]. У 2019 р. відкрився парк "Dive Bahrain", головною принадою якого є 70-метровий Боїнг-747, що занурений під воду, а також споруда, яка нагадує будинок заможного купця, що займався торгівлею перлинами. Площа цього незвичайного закладу розваг становить 100 тис. кв. м, він є найбільшим у світі [33].

Бахрейн є безвізовим для громадян 71 країни, однак одна з головних проблем – колосальна вартість віз для жителів решти держав, яка навіть після зменшення суми консульського збору в понад 2 рази у 2019 р. становить 106,38 американських доларів, або 40 місцевих динарів [34]. Так склалося тому, що основний потік туристів традиційно прибував із Саудівської Аравії й не було потреби у залученні інших іноземців низькими цінами на візові послуги.

Мала країна надто залежна від саудівського туристичного ринку, доступ до якого забезпечується транзитом через міст короля Фахда, а також від перевізника "Emirates", який контролює частину перельотів із Бахрейну, тому нині значна увага приділяється розвитку власного авіаційного транспорту. Справді, "Emirates" присутня на Бахреїні з 2000 р. і здійснює 4 щоденні рейси до емірату Дубай, кожен із яких перевозить ще й 23 т вантажів. За 20 років авіакомпанія з ОАЕ обслужила 6,7 млн чоловік, що є доволі значною цифрою, беручи до уваги чисельність населення Бахрейну [35]. Однак національний авіаперевізник на цьому втрачає значні кошти.

Авіакомпанія "Gulf Air" є однією з найменших у Перській затоці, адже вона використовує повітряний флот із 34 літаків, більшістю серед яких є аеробуси A-330. Це один із найстаріших суб'єктів господарювання в країні, що був створений у 1950 і 2020 рр., відсвяткував 70-річчя від початку своєї роботи. У 2019 р. він обслужив 6,5 млн пасажирів, але планує наростити цей показник до 7 млн осіб у 2020 р. [36]. Для збільшення пізнаваності у світі "Gulf Air" у 2004 р. став титульним спонсором змагань "Формули-1" на Бахреїні. Нині у його "меню" є спеціальний розділ пільгових квитків для перельотів до країни напередодні цих перегонів [37].

У 2023 р., після отримання всіх замовлених авіалайнерів, "Gulf Air" матиме сучасний флот із 10 нових Боїнгів-787-9 "Dreamliner", 12 аеробусів A-320 "Neo" і 17 аеробусів A-321 "Neo" [38]. Країна розташована посередині уявного кола, що дозволяє здійснювати нетривалі перельоти до столиць інших державних акторів Перської затоки, тому модернізація й оновлення повіт-

ряного парку має бути пріоритетом у контексті заходів із диверсифікації економіки.

Міжнародний аеропорт на острові Мухаррак, розташованому на північний схід від Манамі, є основним осередком здійснення перельотів із Бахрейну. Його новий термінал площею 207 тис. кв. м буде відкрито наприкінці 2020 р. унаслідок інвестування 1,1 млрд дол. у будівельні роботи. Нині аеропорт спроможний обслуговувати 9 млн чоловік, але його модернізація збільшить цей показник до 14 млн осіб. Отже, процеси оновлення повітряного флоту і розширення пропускної спроможності головних аеропортових воріт відбуваються практично одночасно [39].

Сучасний порт Халіфа бін Салман був відкритий у 2009 р. на південному сході Мухаррака через затоку від старого традиційного порту Міна Салман. Його оператором стала всесвітньо відома корпорація із Нідерландів "APM Terminals", яка взяла цей транспортний вузол в оренду на 25 років. Він має круїзний термінал і потужності з обслуговування 1 млн контейнерів на рік, чого цілком достатньо для задоволення потреб місцевої економіки і суміжного східного регіону Саудівської Аравії [40]. Міжнародний аеропорт знаходиться поруч із портом на тому ж острові Мухаррак, тоді як дістатися на міст короля Фахада з портової зони можна доволі швидко.

Починаючи з 1970-х рр. Бахрейн є осередком надання ісламських банківських послуг, страхування морських перевезень нафти і обслуговування контрактів на поставку до різних країн саудівського "чорного золота". Бахрейнська фінансова гавань знаходиться зовсім недалеко від міжнародного аеропорту і, звичайно, поряд із нафтоносним сходом Саудівської Аравії. Крім того, фактично вся територія країни є вільною економічною зоною, де можна створювати підприємства зі 100-відсотковим іноземним капіталом. Як наслідок, нині на Бахреїні зареєстровані 114 великих банків, де у 2019 р. вкладники з усього арабського світу зберігали понад 201 млрд дол. Функціонувати банківській установі тут дешевше, ніж на території в основному конкурента – ОАЕ, оскільки оренда приміщень і оплата послуг робочої сили не є такими значними. Тому лише робота однієї фінансової галузі забезпечує формування 16,5 % ВВП [41]. У ній працюють 12,6 тис. фахівців, тоді як в ОАЕ, що є лідером із залучення до глобалізаційних процесів, банківськими питаннями займаються 95 тис. осіб [42].

Однією з головних статей експорту країни є алюміній, збут якого за кордоном забезпечує формування 12 % ВВП. Єдиним великим виробником на островах є "Aluminium Bahrain" ("ALBA"). У 1971 р. це підприємство розпочало роботу, а нині є лідером у регіоні Перської затоки і найбільшим подібним об'єктом за межами КНР – світового велетня у цій сфері, чого вдалося досягнути завдяки поступовому будівництву низки нових черг виробництва. Потужність "ALBA" становила у 2019 р. 1,365 млн т, тоді як у 1971 р. цей показник дорівнював лише 120 тис. т [43].

Для здійснення низки національних проектів Бахрейн потребує дешевої робочої сили. Нині найбільшою групою іноземних працівників на островах є громадяни Індії, чисельність яких наближається до 400 тис. Через те, що місцева авіакомпанія має малий повітряний флот, до Індії та з Індії цих людей частково перевозять її інші близькосхідні конкуренти, наприклад "Emirates". У серпні 2019 р. Нарендра Моді став першим прем'єр-міністром Індії, який побував на Бахреїні з офіційним візитом [44]. Імовірно, це робилося у контексті глобальної кампанії пошуку підтримки у мусульманському світі після скасування особливого статусу штату Джамму і Кашмір. Товарообіг Бахрейну з Індією більший, ніж із сусідніми країнами Перської затоки, що мають однотипну з ним економіку. У 2019 р. він становив 1,28 млрд

дол., а індійські підприємства виступали одними із провідних споживачів місцевого алюмінію [45].

Другою за значенням общиною є пакистанська, представлена 100 тис. працівників. У 2011 р. уряд активно набирал колишніх військових із цієї країни до лав правоохоронних структур, щоб розганяти протести опозиції [46]. Тому цілком імовірно, що багато пакистанців продовжують працювати у безпечовому апараті Бахрейну.

У зв'язку з відсутністю стратегічних корисних копалин Бахрейн змушений покращувати діловий клімат, щоб зацікавити іноземних інвесторів. У рейтингу "Легкість ведення бізнесу-2020" країна посіла 43-тє місце зі 190 учасників завдяки тому, що нові сканери вантажів були встановлені на мосту короля Фахада, а також одночасно вдалося суттєво зменшити час процедури електрифікації приміщень іноземних підприємств і видачі дозволів на будівництво, остання з яких тепер здійснюється протягом 71 дня, хоча ще рік тому цей процес тривав аж 174 дні [47].

Висновки. Бахрейн – найменша за площею і найбідніша країна Перської затоки, яка прилягає до багатої на нафту Східної провінції Саудівської Аравії, де частина населення представлена шиїтами. За таких обставин ваххабітське королівство зацікавлене в економічній стабільності свого південно-східного сусіда і збереженні ним антиіранського зовнішньополітичного курсу. Тому між країнами налагоджені транспортно-туристичні зв'язки та функціонує схема спільного використання нафтових родовищ у прикордонному морському регіоні, яка фактично є щорічною і доволі щедрою саудівською субсидією. США захищають цю монархію від безпосереднього нападу Ірану і, маючи тут найбільшу на Близькому Сході військово-морську базу, вчиняють тиск на офіційний Тегеран у Перській затоці. Водночас політична еліта Бахрейну докладає значних зусиль для розвитку алюмінієвої галузі, нафтопереробки, авіаційних і фінансових послуг, а також збільшення туристичної привабливості островів архіпелагу. Разом із тим вважаємо, що Бахрейн варто готуватися до революційних змін у Саудівській Аравії, які призведуть до серйозних економічних проблем останнього, якщо ваххабітське королівство під проводом спадкового принца Мухаммеда ібн Салмана дійсно відкриє економіку для інвестицій у галузь розваг. Крім того, ще одним конкурентом Бахрейну за туристів із регіону Перської затоки є космополітичні та інтегровані у світову економіку Об'єднані Арабські Емірати. Отже, малий архіпелаг має перемогти сусідів у цій боротьбі та надалі залишатися привабливим місцем відпочинку і країною зі сприятливим діловим кліматом.

Список використаних джерел:

1. Simon Mabon. The Battle for Bahrain: Iranian – Saudi rivalry [Electronic resources] / Mabon Simon // Middle East Policy Council. – 2012. – Vol. 19. – № 2. – Access mode : <https://mepc.org/battle-bahrain-iranian-saudi-rivalry>
2. Simon Shen. How Saudi Arabia and Bahrain are benefiting from each other [Electronic resources] / Shen Simon // Ejsinsight. – 2019, February, 4. – Access mode : <http://www.ejsinsight.com/20190204-how-saudi-arabia-and-bahrain-are-benefiting-from-each-other/>
3. Anish Mishra. Pakistan – Bahrain relations: Strengthening ties with the Gulf [Electronic resources] / Mishra Anish // ISAS Insights. – 2017, April, 11. – Access mode : <https://www.isas.nus.edu.sg/wp-content/uploads/2018/02/ISAS-Insights-No.-401-Pakistan-Bahrain-Relations.-Strengthening-Ties-with-the-Gulf.pdf>
4. Bahrain votes for new parliament amid calls for boycott // The Arab Weekly. – 2018, November, 24 [Electronic resources]. – Access mode : <https://the arabweekly.com/bahrain-votes-new-parliament-amid-calls-boycott>
5. A small island with big plans // UN Environment.org. – 2019, August, 13 [Electronic resources]. – Access mode : <https://www.unenvironment.org/news-and-stories/story/small-island-big-plans-kingdom-bahrain-commits-environmental-sustainability>
6. US military bases and facilities in the Middle East // American Security Project. – 2018, June. – P. 2 [Electronic resources]. – Access mode : <https://www.americansecurityproject.org/wp-content/uploads/2018/06/Ref-0213-US-Military-Bases-and-Facilities-Middle-East.pdf>

7. US relations with Bahrain // US Department of State. – 2018, June, 23 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.state.gov/u-s-relations-with-bahrain/>
8. Bahrain // US trade numbers [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.ustradenumbers.com/country/bahrain/>
9. Alliance reaffirmed: A briefing on the Bahrain – US relationship // Euro-Gulf information centre. – 2019, July, 19 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.egic.info/bahrain-us-relationship-article>
10. Bahrain // F-16 net. [Electronical resources]. – Access mode : http://www.f-16.net/f-16_users_article1.html
11. Guide to King Fahd causeway // Park Inn by Radisson Blog [Electronical resources]. – Access mode : <https://blog.parkinn.com/guide-to-king-fahd-causeway/>
12. Passport island: Mosques, McDonald's, and Bahrain's only land border // CN Traveler. – 2016, October, 17 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.cntraveler.com/story/passport-island-mosques-mcdonalds-and-bahrain-only-land-border>
13. Saudi Arabia's King Fahd Causeway records 131,000 travellers in one day // Construction Week online. – 2020, January, 13 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.constructionweekonline.com/business/261893-saudi-arabias-king-fahd-causeway-records-131000-travellers-in-1-day>
14. Bahrain nightlife – clubs, bars & nightlife tips // Smarter Travel. – 2017, February, 13 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.smartertravel.com/bahrain-nightlife-clubs-bars-nightlife-tips/>
15. Work set to start on \$3.5 billion King Hamad Causeway mega project // Arabian Business. – 2019, October, 29 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.arabianbusiness.com/transport/431871-work-set-to-start-on-35bn-king-hamad-causeway-mega-project>
16. Bahrain's hotels face challenging future, as supply surges, rates drop // Arabian Business. – 2019, April, 24 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.arabianbusiness.com/travel-hospitality/418430-bahrain-hotels-face-challenging-future-as-supply-surges-rates-drop>
17. Bahrain: 80 years and still producing // GeoEXpro. – 2012. – № 4 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.geoexpro.com/articles/2012/12/bahrain-80-years-and-still-producing>
18. Bahrain's BAPCO sees oil trading opportunities as it expands refinery // Reuters. – 2019, March, 10 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.reuters.com/article/us-bahrain-oil-refinery/bahrain-bapco-sees-oil-trading-opportunities-as-it-expands-refinery-idUSKBN1QR08T>
19. New oil pipeline launched between Bahrain, Saudi Arabia // Xinhua. – 2018, September, 27 [Electronical resources]. – Access mode : http://www.xinhuanet.com/english/2018-11/27/c_137633134.htm
20. Bahrain looking to develop Khaleej al-Bahrain oil field // The Arab Weekly. – 2019, March, 24 [Electronical resources]. – Access mode : <https://theabweekly.com/bahrain-looking-develop-khaleej-al-bahrain-oil-field>
21. Saudi, Kuwait, UAE to sign \$10 billion Bahrain aid deal: Kuwait newspaper // Reuters. – 2018, October, 4 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.reuters.com/article/us-bahrain-economy/saudi-kuwait-uae-to-sign-10-billion-bahrain-aid-deal-kuwait-newspaper-idUSKCN1ME0GC>
22. Bahrain's economy remains resilient despite challenges // Zawya. – 2020, January, 27 [Electronical resources]. – Access mode : https://www.zawya.com/mena/en/economy/story/Bahrain_economy_remains_resilient_despite_challenges-SNG_165579758/
23. Saudi intervention in Bahrain increases Gulf instability // DW.com. – 2011, March, 16 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.dw.com/en/saudi-intervention-in-bahrain-increases-gulf-instability/a-14912216>
24. Bahrain cuts diplomatic ties with Iran // Al Jazeera. – 2016, January, 4 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.aljazeera.com/news/2016/01/iran-accuses-saudi-arabia-fuelling-tensions-160104074825179.html>
25. Qatar crisis: 4 Arab countries with varied grievances // The National AE. – 2018, June, 4 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.thenational.ae/world/gcc/qatar-crisis-4-arab-countries-with-varied-grievances-1.736837>
26. Bahrain. Why it matters // International Crisis Group. – 2020, January, 17 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.crisisgroup.org/trigger-list/iran-us-trigger-list/flashpoints/bahrain-0>
27. Bahrain adopts series of measures to counter Iran's interference // The Arab Weekly. – 2016, February, 19 [Electronical resources]. – Access mode : <https://theabweekly.com/bahrain-adopts-series-measures-counter-iran-interference>
28. Bahrain UNESCO World heritage sites // UNESCO: properties inscribed on the World heritage list. [Electronical resources]. – Access mode : <http://whc.unesco.org/en/statesparties/BH>
29. Bahrain World Trade Centre // Design-Build Network [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.designbuild-network.com/projects/bahrain-world-trade-centre/>
30. BFH says Dual Towers Project topped out // Gulf News. – 2005, December, 26 [Electronical resources]. – Access mode : <https://gulfnews.com/business/banking/bfh-says-dual-towers-project-topped-out-1.309215>
31. Four seasons hotel // SOM.Projects [Electronical resources]. – Access mode : https://www.som.com/projects/four_seasons_hotel
32. Bahrain Grand Prix: The Ultimate Guide // Time Out Bahrain. – 2019, October, 11 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.timeoutbahrain.com/things-to-do/419061-bahrain-grand-prix-the-ultimate-guide>
33. World's largest underwater theme park opens in Bahrain // EDB. – 2019, September, 26 [Electronical resources]. – Access mode : <https://bahrainedb.com/latest-news/worlds-largest-underwater-theme-park-opens-in-bahrain/>
34. Bahrain slashes visa fees in bid to attract more foreign tourists // Arabian Business. – 2019, December, 31 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.arabianbusiness.com/travel-hospitality/436453-bahrain-slashes-visa-fees-in-bid-to-attract-more-foreign-visitors>
35. 20 years on: Emirates flies over 6.7 m passengers on Bahrain route // Arabian Business. – 2020, January, 25 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.arabianbusiness.com/travel-hospitality/438468-20-years-on-emirates-flies-over-67m-passengers-on-bahrain-route>
36. Bahrain's Gulf Air aims to transport 7 mln passengers this year // Zawya. – 2020, January, 16 [Electronical resources]. – Access mode : https://www.zawya.com/mena/en/business/story/Bahrain_Gulf_Air_aims_to_transport_7mln_passengers_this_year-SNG_164673148/
37. Bahrain launches discounted holiday packages for 2020 F-1 race // Arabian Business. – 2019, November, 19 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.arabianbusiness.com/travel-hospitality/433710-bahrain-launches-discounted-holiday-packages-for-2020-f1-race>
38. Gulf Air bids farewell to its last Airbus A 330 aircraft // The Daily Tribune News of Bahrain. – 2020, January, 28 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.newsofbahrain.com/business/60994.html>
39. Bahrain's new air traffic control centre 68 per cent complete // Zawya. – 2020, February, 20 [Electronical resources]. – Access mode : https://www.zawya.com/mena/en/story/Bahrain_new_air_traffic_control_centre_68_percent-complete-SNG_167815509/
40. Bahrain plans IPO for Khalifa bin Salman Port Operator // Gulf Business. – 2014, May, 26 [Electronical resources]. – Access mode : <https://gulfbusiness.com/bahrain-plans-ipo-khalifa-bin-salman-port-operator/>
41. Bahrain: Back on the map // Global Finance. – 2019, July, 26 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.gfmag.com/magazine/julyaugust-2019/bahrain-back-map>
42. Bahrain's financial centre is cheaper than Dubai or Abu Dhabi, report claims // Zawya. – 2019, February, 26 [Electronical resources]. – Access mode : https://www.zawya.com/mena/en/business/story/Bahrain_financial_centre_cheaper_than_Dubai_or_Abu_Dhabi_report_claims-ZAWYA_20190226042004/ (Accessed: 20.02.2020).
43. ALBA reports gross profit increase of 6 per cent in 2019 // Aluminium Insider. – 2020, February, 17 [Electronical resources]. – Access mode : <https://aluminiuminsider.com/alba-reports-gross-profit-increase-of-6-percent-in-2019/>
44. Bahrain welcomes Narendra Modi's historic visit // Gulf News. – 2019, August, 20 [Electronical resources]. – Access mode : <https://gulfnews.com/world/gulf/bahrain/bahrain-welcomes-narendra-modis-historic-visit-1.65910350>
45. Revealed: How Bahrain, India plan to seek closer economic ties // Arabian Business. – 2019, December, 1 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.arabianbusiness.com/politics-economics/434707-revealed-how-bahrain-india-plan-to-seek-closer-economic-ties>
46. P. M. Khan honoured by Bahrain on National Day // Newsweek Pakistan. – 2019, December, 16 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.newsweekpakistan.com/p-m-khan-honored-by-bahrain-on-national-day/>
47. Bahrain among top 10 most improved economies // Gulf Today. – 2019, October, 25 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.gulftoday.ae/business/2019/10/25/bahrain-among-top-10-most-improved-economies>

Надійшла до редколегії 10.12.19

P. Ignatiev, Dr. of Political Sciences, Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

BAHRAIN: HOW TO SURVIVE AT THE CROSSROADS BETWEEN SAUDI ARABIA AND IRAN?

Saudi Arabia and Iran are trying to increase their influence within the Middle East, what deepens the tensions between Sunni and Shia believers in the region. The USA that are firmly standing behind the conservative kingdom, are increasingly taking steps in order to isolate Iran and surround Shiite powerhouse with military bases and installations. A tiny Bahrain is in the middle of the conflict, since it is ruled by Sunni dynasty of Al Khalifa, but has Shia majority of the population. The country had suffered during the events of the Arab Spring, mass protests of 2016, and finally had experienced moderate crude oil prices of the recent years, and because of this official Manama is forced to find the way out of the instability. The author makes attempts to analyze, who are the principal allies of Bahrain in confrontation against Iran, what is their contribution to the development of a tiny kingdom, and what economic measures are implemented by this state in order to prevent total dependence from Saudi Arabia and calm down restless population.

Keywords: Bahrain, Saudi Arabia, Iran, USA, tourism, industry, air transportation.

П. Игнатьев, д-р полит. наук, проф.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

БАХРЕЙН: КАК ВЫЖИТЬ НА РАСПУТЬЕ МЕЖДУ САУДОВСКОЙ АРАВИЕЙ И ИРАНОМ?

Саудовская Аравия и Иран пытаются распространить влияние на ближневосточный регион, в результате чего усиливается противостояние суннитов и шиитов. США, открыто поддерживая консервативное королевство, делают последовательные шаги, чтобы изолировать Иран и окружить его своими региональными военными базами. В центре этого противостояния оказался Бахрейн с незначительной территорией и численностью населения, где большинством жителей являются шииты, но правящей верхушкой выступает консервативная суннитская семья Калифа. Страна переживала сложные времена из-за событий Арабской весны 2011 года, массовых выступлений протеста шиитов в 2016 году, а также испытывает экономические трудности во времена периодического падения мировых цен на нефть, поэтому ей приходится искать выход из нестабильной ситуации. В статье делается попытка выяснить, на каких союзников в противостоянии с Ираном делает ставку Бахрейн, каким образом они способствуют развитию королевства, а также какие меры по достижению диверсификации экономики осуществляет его политическая элита, чтобы не допустить тотальной зависимости от Саудовской Аравии и успокоить местное население.

Ключевые слова: Бахрейн, Саудовская Аравия, Иран, США, туризм, промышленность, авиационные перевозки.

УДК 327.2

Г. Перепелиця, д-р політ. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

УКРАЇНА – КАНАДА: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ОСОБЛИВОГО ПАРТНЕРСТВА

Проаналізовано процес становлення та розвитку особливого партнерства між Україною та Канадою. Канада стала першою країною, з якою були встановлені відносини особливого партнерства. Особливість українсько-канадських відносин обумовлюється багатьма схожими трендами в розвитку України та Канади, а також у тому, що в розвитку їх велику роль відіграє українська діаспора в Канаді. Дослідження цих особливих відносин показує, що, незважаючи на зміну урядів і глобальні трансформації міжнародного середовища, саме Канада була і залишається найбільш надійним і послідовним партнером України в підтримці її державного суверенітету, територіальної цілісності, безпеки, демократії, економічного розвитку та процвітання.

Ключові слова: особливе партнерство, українсько-канадські відносини, Україна, Канада.

Вступ. У вітчизняній науці поки немає дисертаційних досліджень, які б приділяли увагу безпосередньо канадсько-українським відносинам на сучасному етапі. Утім, певні питання цієї тематики висвітлені в дисертаціях українських науковців В. В. Богатирець [1], В. В. Запаранюка [2], П. М. Катеринчука [3], С. В. Кононенка [4]. Серед них на особливу увагу заслуговують дисертаційне дослідження Н. І. Осташ "Асиметрія канадсько-американських відносин у постбіполярному світі" [5] та А. В. Ноголь "Участь Канади у миротворчій діяльності ООН", у яких розкриваються окремі аспекти українсько-канадської тематики [6].

Окремим аспектам канадсько-українських відносин присвячено дисертацію І. Л. Черченка "Конституційно-правовий механізм зовнішньої політики Канади" [7]. У колективному дослідженні "Асиметрія міжнародних відносин" проведено порівняльний аналіз асиметричних відносин США, Росії, Канади та України [8]. Важливим науковим внеском в означену тематику є праця Л. О. Лещенка "Канада – наш сусід і партнер" [9], у якій автор робить чудовий огляд внутрішньо- та зовнішньополітичного життя країни, зокрема її відносин з Україною. Центральне місце у згаданому дослідженні посідає аналіз зовнішньої політики Канади, значення "м'якої сили" у зростанні ролі держави на міжнародній арені.

Серед статей, присвячених зовнішній політиці Канади і окремим аспектам канадсько-українських відносин, є також публікації О. Є. Белоколосо [10], І. Бочар [11; 12], О. П. Кучмій [13]. Сучасний стан українсько-канадських відносин висвітлюється в публікаціях М. В. Сідорова [14], М. Наливайка [15], П. П. Черника [16], Я. Коземчука [17], Н. Є. Конона та А. В. Скребнева [18]. Важливим джерелом інформації є сайт Міністерства оборони Канади, де періодично висвітлюється стан українсько-канадського військового співробітництва. Проте в наявних джерелах відсутня відповідь на запитання: у чому полягає особливість українсько-канадських відносин?

Особливе партнерство в міжнародних відносинах. Зазвичай залежно від збігу або розбіжності зовнішньополітичних інтересів країн можна виділити кілька рівнів двосторонніх та багатосторонніх відносин:

конфронтації, співіснування, співробітництва, партнерства, союзництва.

Відносини конфронтації характеризуються наявністю гострих антагоністичних протиріч між державами. Інтереси країн, що мають такі відносини, мають безкомпромісний непримиренний характер. При конфронтаційних відносинах країни-суб'єкти перебувають або у стані війни, або у стані, який визначається як воєнно-політична криза.

Відносини мирного співіснування характеризуються наявністю цілого комплексу протиріч між державами-суб'єктами, переважна більшість з яких не мають антагоністичного характеру. Відносини співробітництва виникають за наявності певних спільних інтересів між державами-суб'єктами в окремих сферах чи галузях, хоча при цьому не виключається наявність гострих протиріч між ними.

Відносини союзництва передбачають наявність досить жорстких зобов'язань перед іншими країнами-членами союзу щодо забезпечення їх національної безпеки й оборони. Необхідною умовою союзницьких відносин є наявність спільних керівних органів, рішення яких є обов'язковими до виконання кожною країною-членом союзу. Союзницькі відносини значно зміцнюють стан національної безпеки країни та її обороноздатність, але водночас вони суттєво обмежують можливість держави у прийнятті рішень та проведенні самостійної політики у сфері безпеки й оборони. Союзницькі відносини складаються не тільки в результаті збігу національних інтересів у сфері безпеки й оборони, а й за наявності спільного противника або спільної військової загрози. Саме останні чинники є інтеграторами альянсу і укладення союзницьких міждержавних відносин.

Слід зазначити, що в різні історичні періоди перевага в системі міжнародних відносин надавалась тому чи іншому рівню відносин. Так, за часів холодної війни, у період правління в Радянському Союзі Микити Хрущова, між СРСР і США домінував конфронтаційний тип відносин, який потім змінився на політику мирного співіснування, проголошену Леонідом Брежнєвим.

Із закінченням холодної війни домінуючими серед країн Центральної та Східної Європи відносинами із США стали відносини партнерства та союзництва. Такі відносини були здебільшого спричинені крахом біполярного світу та переходом до однополярної системи міжнародної безпеки, хоча цей процес не виключав появу нових протиріч між країнами, які задекларували свою схильність до партнерських воєнно-політичних відносин із провідними країнами світу. Отже, самі відносини партнерства між країнами набули різнорівневого характеру.

Відносини партнерства характеризуються відсутністю суттєвих протиріч між державами та наявністю обоюдної зацікавленості у взаємовигідній співпраці в різних галузях національної безпеки й оборони. Партнерство передбачає наявність спільної проблеми та спільного підходу до її розв'язання. Воно також обумовлює бачення спільних шляхів реалізації національних інтересів країн-партнерів та узгодженість позицій і дій щодо розв'язання певних спільних проблем. Водночас при відносинах партнерства країна-партнер залишає за собою право вести самостійну політику і мати самостійну позицію, яка може відрізнитись чи мати суттєві розбіжності з позицією її партнера. Відносини партнерства не передбачають створення спільних органів та жорсткої координації дій [19].

Що стосується України, то можна визначити три рівні її партнерських відносин з іншими країнами. До них належать: рівень партнерських відносин, рівень особливого партнерства та рівень стратегічного партнерства. Згідно з офіційними деклараціями Україна має рівень відносин особливого партнерства з Канадою, Грузією та Північноатлантичним альянсом. Про намір розвивати відносини між собою як дружні держави на засадах особливого партнерства було заявлено в спільній Декларації про особливе партнерство між Україною і Канадою 31 березня 1994 року. Намір сторін розвивати особливе партнерство записаний також у Хартії про особливе партнерство між Україною і Північноатлантичним альянсом, укладеній у липні 1997 року.

Термін "особливе" щодо партнерства, очевидно, акцентує увагу на певних специфічних рисах, що характеризують відносини між партнерами такого рівня. Що стосується українсько-канадських відносин, то як специфічні обставини можна виділити деякі історичні та демографічні чинники, пов'язані з наявністю в Канаді досить впливової української діаспори. Завдяки таким зв'язкам Україна має підстави розглядати Канаду як "патрона", який би міг лобювати її інтереси у європейських справах. Особливість відносин України із Грузією визначається передусім пострадянським контекстом і намірами долучитись до європейських інтеграційних процесів.

Чинники формування особливого партнерства між Канадою та Україною. Канада посідає особливе місце в українській зовнішній політиці, адже Україна пов'язана з Канадою багатьма чинниками, які обумовлюють спільність стратегічних інтересів обох країн, насамперед у гуманітарній, політичній та безпековій сферах. Усе це вказує на подібність багатьох трендів, властивих як для розвитку Канади, так і України. Подібність цю можна помітити в історії розвитку двох країн.

Історична спадщина цих країн цікава тим, що обидві країни досить тривалий історичний період перебували у внутрішньосистемних асиметричних відносинах імперського типу. Україну і Канаду споріднює їхнє колоніальне минуле. Канада як країна постала в результаті колонізації території Північної Америки двома конкуруючими європейськими націями: французькою і англосаксонською [20]. У результаті тривалої боротьби за володіння цією територією Канада опинилась у складі Британської

імперії. Канада була колонією Британії, але ця колонія була заселена її ж британськими підданими англосаксами, які власне репрезентували спільну з метрополією мову, культуру, ментальність і традиції. Іншу частину канадського суспільства становили нащадки французьких колонізаторів, які були представниками іншої нації. У культурному та ментальному сенсі вони не були інкорпоровані в британське середовище [21]. Вони більшою мірою відчували на собі вади колоніального статусу Канади порівняно з англосаксами, які сприймали владу британської корони в Канаді як власну.

До цього часу англومовні громадяни Канади розглядали британську колоніальну спадщину як явище позитивне і прогресивне, явище, яке сформувало міцні історичні корені канадського суспільства. Політична система Канади та зовнішня політика країни до цього часу перебуває під сильним впливом британських традицій, що проявляється в рисах політичної системи країни, починаючи з державної атрибутики й закінчуючи призначенням генерал-губернатора Канади британською королевою. З іншого боку, така єдність породжувала ліберальне ставлення метрополії до своєї колонії, заселеної її співвітчизниками. Метрополія вважала канадське суспільство своїм. Відмінність полягла тільки в тому, що воно мешкало на території, відділеній від Британії Атлантичним океаном.

Британії не було потреби знищувати національну тканину канадського суспільства тому, що вона була єдина з британцями – англосаксонська. В історичній пам'яті англосаксонського суспільства Канади залишається глибоке уявлення про Велику Британію як свою далеку історичну та етнічну батьківщину. Таке позитивне сприйняття свого колоніального минулого служить для Канади могутнім зовнішнім якорем, який дозволяє утримувати їй свою ідентичність та державну незалежність, уникати перспективи бути повністю втягнутою в орбіту інтересів США.

Україна, як і Канада, теж була колонією двох імперій. Її західна частина свого часу належала до Австро-Угорської імперії, східна – до Російської імперії. Як Франція в Канаді, так і Австро-Угорщина в Україні володарювали нетривалий час. До того ж Австро-Угорська імперія проводила досить ліберальну політику щодо національної культури народів, над якими вона панувала. У таких умовах процес самоусвідомлення нації відбувався досить швидко і безкровно. У результаті народи, що населяли Центральну Європу, перетворились на самодостатні нації.

Населення Західної України, перебуваючи в таких історичних умовах, теж дійшло самоусвідомлення себе як української нації. Східна частина України, яка увійшла до складу Російської імперії, була в суттєво відмінних від західної частини умовах. Умови ці визначались особливостями імперського розвитку російського суспільства та російської державності. Примат великодержавності над національною самоідентичністю був головною особливістю формування російської нації. Така парадигма розвитку Росії становила певне соціальне, у край несприятливе підґрунтя для формування української нації, будівництва суверенної держави та реалізації зовнішньої політики незалежної України.

Інший важливий чинник, який поєднує інтереси двох країн – українська діаспора в Канаді. Українська громада в Канаді є однією з найбільш потужних, організованих і активних. Підтвердженням цьому є їхня помітна роль у політичному та культурному житті Канади. Українці неодноразово обирались мерами Едмонтону і Вінніпега, міст найбільш компактного проживання української громади. Близько 100 українців обирались у про-

вінційні законодавчі органи, майже 30 – були членами федерального парламенту, 5 – сенаторами, 10 із них призначались міністрами, включно із сучасним міністром закордонних справ Канади Христю Фріланд, а пан Р. Дж. Гнатишин був обраний генерал-губернатором Канади. Таке високе представництво у структурах канадської влади не в останню чергу сприяло тому, що Канада 2 грудня 1991 року першою із закордонних держав визнала незалежність України і започаткувала з нею найбільш тісні двосторонні стосунки порівняно з іншими країнами Західного світу.

Однією із ключових сфер українсько-канадських відносин стало співробітництво в безпековій сфері, адже Канада та Україна зацікавлені у зміцненні як міжнародної, так і національної безпеки. Таке співробітництво розвивається як у рамках НАТО, членом якого є Канада, так і на двосторонньому рівні. Його стратегічна важливість підкріплюється ґрунтовною договірно-правовою базою, на якій будуються двосторонні стосунки як у політичній, так і безпековій сфері.

Договірно-правова база українсько-канадського особливого партнерства. Основоположним документом, який зафіксував принципи взаємовідносин двох країн, стала Декларація про відносини між Україною та Канадою, підписана Міністром закордонних справ України А. Зленко та Міністром закордонних справ Канади Барбарою Мак Дугал в Оттаві під час візиту української делегації на чолі з Головою Верховної Ради України Л. Кравчуком до Канади 22 вересня 1991 року. У цьому першому для українсько-канадських відносин міжнародному документі зазначено, що сторони враховують історичні зв'язки між народами України і Канади, "бажаючи розвивати і поглиблювати контакти на всіх рівнях і заохочувати обміни в галузях політики, науки, техніки, освіти і спорту, а також у інших сферах проголошують, що у визначенні характеру і форми майбутніх відносин між Україною і Канадою вони поважатимуть вільно та демократично висловлений вибір народу України і керуватимуться принципами міжнародного права [22].

Подальший розвиток ці основоположні принципи взаємовідносин знайшли в таких документах, як Спільна Декларація про особливе партнерство між Україною та Канадою, підписана у Києві 31 березня 1994 року, а також Спільна Декларація про подальший розвиток відносин особливого партнерства між Україною і Канадою, підписана у Києві 5 грудня 2001 року [23]. Крім того, розвиток відносин між двома країнами в основних сферах та галузях двостороннього співробітництва регулюється 45 міжурядовими та міжвідомчими документами.

Важливість Спільної декларації про особливе партнерство між Україною та Канадою полягала в тому, що в ній визначались засади особливого партнерства як більш високого рівня взаємовідносин, ніж звичайне співробітництво. У рамках відносин особливого партнерства сторони зобов'язались проводити двосторонні та багатосторонні консультації з найважливіших питань міжнародних відносин, що стосуються інтересів обох сторін; послідовно створювати і практично реалізовувати ефективну договірно-правову базу для розширення двосторонніх відносин та найсприятливіші умови для прискорення розвитку контактів у всіх відповідних галузях, особливо у галузях політики, економіки, безпеки, науки, культури та охорони навколишнього середовища на основі принципів взаємної вигоди. У Спільній декларації були визначені шляхи реалізації принципів особливого партнерства у сфері національної та міжнародної безпеки. Зокрема, сторони зобов'язались: співпрацювати в галузі превентивної дипломатії в рамках діяльності Організації Об'єднаних Націй, Нарadi з безпеки

і співробітництва у Європі та її Форуму, співробітництва з питань безпеки, а також у рамках програми НАТО "Партнерство заради миру"; підтримувати міжнародні зусилля, спрямовані на припинення гонки озброєнь і досягнення ядерного роззброєння України під ефективним міжнародним наглядом і контролем; утримуватись (без застереження стосовно їхніх договірних зобов'язань) від надання допомоги третій стороні, що бере участь у конфлікті з іншою стороною-учасницею Декларації; підтримувати надання Україні гарантій забезпечення її національної безпеки, які мають бути надані ядерними державами у формі багатостороннього документа і набути чинності після приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як без'ядерної держави; розглядати процес регіонального співробітництва як гарантію стабільності у Європі без сфер впливу і виступати за збереження і поглиблення рівноправного співробітництва з усіма країнами регіону, що відповідає принципам і положенням Статуту Організації Об'єднаних Націй та Хельсінкського заключного акту; визнавати позитивну міжнародну функцію, яку вони виконують через свою участь у силах ООН із підтримання миру та місії превентивної дипломатії НБСЕ, продовжувати співробітничати в посиленні ефективності їхніх заходів у цій галузі; розвивати співробітництво в галузі захисту і поліпшення стану навколишнього природного середовища, запобігання трансграничним забрудненням, зменшенню і ліквідації наслідків промислових аварій та стихійних лих; продовжувати співробітництво в подоланні наслідків Чорнобильської катастрофи та в поліпшенні рівня безпеки ядерних реакторів в Україні з метою недопущення подібних аварій у майбутньому [24].

Таким чином, у Декларації були визначені чотири ключові напрями взаємовідносин між Україною та Канадою в рамках особливого партнерства з найбільш актуальних проблем міжнародної та національної безпеки, характерних для першого десятиліття після закінчення холодної війни. Насамперед це підтримання постбіполярного миру та стабільності у Європі без поділу на сфери впливу, скорочення звичайних і ядерних озброєнь та досягнення ядерного роззброєння України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи та поліпшення рівня безпеки ядерних реакторів в Україні, захист і покращення стану навколишнього природного середовища. Слід зазначити, що ці чотири напрями послідовно втілюються обома країнами й досі.

Особливе партнерство заради зміцнення міжнародної безпеки. Початок ХХІ століття позначився новими викликами глобальній та регіональній безпеці, головним серед яких став міжнародний тероризм як одна із форм глобального асиметричного конфлікту. Іншими викликами залишались нестабільність, спровокована локальними і регіональними конфліктами, та антигуманний характер застосування окремих видів озброєнь. Це викликало потребу в модифікації співпраці України та Канади в рамках особливого партнерства. Відповіддю на цю потребу стала Спільна декларація про подальший розвиток відносин особливого партнерства між Україною і Канадою.

У цій модифікованій Декларації сторони визначили основні заходи із протидії новим викликам міжнародній безпеці. Серед них: започаткування регулярних консультацій з питань міжнародної безпеки між Міністерством закордонних справ України і Департаментом закордонних справ та міжнародної торгівлі Канади; імплементація у повному обсязі 12 конвенцій та протоколів ООН, що регулюють питання боротьби з тероризмом, і посилення координації зусиль на двосторонньому та багатосторонньому рівнях стосовно ініціатив, спрямованих

на боротьбу з міжнародним тероризмом, який тісно пов'язаний із міжнародною організованою злочинністю, незаконним обігом наркотиків, "відмиванням" доходів, отриманих злочинним шляхом, незаконною торгівлею зброєю та переміщенням ядерних, хімічних, біологічних та інших потенційно небезпечних матеріалів.

Щодо ліквідації окремих видів озброєння, дія яких має антигуманний характер, сторони зобов'язались продовжувати активне співробітництво в імплементації зобов'язань за Оттавською конвенцією, Рамковою домовленістю між Урядом Канади та Кабінетом міністрів України щодо знищення протипіхотних мін в Україні та Меморандуму про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів України та НАТО з матеріально-технічного забезпечення і працювати в напрямі якнайшвидшої ратифікації Оттавської конвенції.

Співробітництво у сфері миротворчої діяльності та превентивної дипломатії в рамках Організації Об'єднаних Націй, Організації з безпеки та співробітництва у Європі, а також у рамках Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО та програми "Партнерство заради миру" також залишилось провідним напрямом особливого партнерства між Україною і Канадою [25].

Велике значення для розвитку українсько-канадських відносин у наступні роки мав також перший державний візит до Канади Президента України Леоніда Кучми 23-27 жовтня 1994 року, у ході якого була підписана Угода про дружбу і співробітництво між Україною і Канадою. Стаття 12 цієї Угоди визначає спільні заходи у військовій галузі. Зокрема, вона передбачає регулярні обміни досвідом та інформацією про військові доктрини України і Канади та інші питання, що становитимуть інтерес для військових, на основі окремих угод та домовленостей, які будуть укладені між ними [26].

Помаранчева Революція визначила нову якість українсько-канадських відносин у сфері безпеки, обумовлену курсом України на членство в НАТО, до якого належить Канада. У цьому контексті Канада взяла на себе роль промотора євроатлантичної інтеграції України та її "адвоката" в НАТО. Особливо важливою виявилась підтримка Канади в найскладніші періоди, коли Україні на Бухарестському саміті НАТО (2008) було відмовлено в "Плані дій щодо членства в Альянсі". Зокрема, під час цього Бухарестського саміту НАТО Прем'єр-міністр Канади С. Гарпер заявив, що своїми діями як усередині країни, так і за кордоном Україна довела, що вона поділяє цінності НАТО. Він також запевнив, що Канада робитиме все для реалізації прагнень України досягти більшої свободи, демократії та добробуту, у той час коли вона продовжуватиме робити прогрес у просуванні демократичних реформ та досягненні відкритості економіки. Напередодні саміту Канада стала одним із співавторів листа-звернення ряду країн НАТО до своїх партнерів із закликом підтримати приєднання України до "Плану дій щодо членства в НАТО" [27].

Коли ж Україні та Грузії на цьому саміті було відмовлено в "Плані дій щодо членства в НАТО", українська та канадська сторони підписали в Нью-Йорку у 2009 році надзвичайно важливий документ із підтримки євроатлантичного курсу України, спрямованого на набуття її членства в НАТО, під назвою "Пріоритети українсько-канадських відносин (Дорожня карта)". Основний зміст цього документа стосується участі України та Канади у зміцненні євроатлантичної безпеки та співробітництва обох країн в оборонній сфері. Зокрема, у розділі "Євроатлантична безпека" дається висока оцінка послідовній підтримці Канадою євроатлантичних прагнень України. "Канада підтримує бажання України приєднатися до НАТО і працюватиме з Україною та союзниками

з НАТО, щоб втілити ці прагнення в життя. Україна та Канада вітають підтверджене на саміті НАТО у Страсбурзі/Келі положення про те, що Україна буде членом НАТО. Україна та Канада мають намір тісно співпрацювати в рамках реалізації Річних національних програм щодо набуття Україною членства в НАТО" [28].

Україна і Канада підтримують доповнення Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО, які б відображали центральну роль Комісії Україна-НАТО у контролі над розпочатим у Бухаресті процесом поглиблення політичного діалогу між Україною та НАТО, а також підтримці зусиль України у просуванні політичних, економічних та оборонних реформ на шляху до членства в НАТО. Україна в цьому документі підтверджує свій рішучий намір проводити ефективну інформаційно-роз'яснювальну кампанію з метою підвищення обізнаності про співпрацю України з НАТО та мандат НАТО і очікує на підтримку таких зусиль з боку Канади. Канада вітатиме збільшення зусиль із проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи з цих питань. Свої зобов'язання в цьому контексті Канада реалізує як контактна країна у відносинах між Україною і НАТО, яка підтримує діяльність Альянсу в галузі партнерства та публічної дипломатії в країнах-партнерах. Такого статусу вона набула у 2019 році. Україна і Канада відзначають важливість ефективного впровадження Річної національної програми України як важливого засобу для набуття членства в НАТО.

У "Пріоритетах українсько-канадських відносин" Україна та Канада зобов'язались продовжувати свою співпрацю в міжнародних миротворчих операціях. Канада вітає внесок України у справу безпеки та особливо відзначає направлення Україною військового персоналу до складу Міжнародних сил сприяння безпеці у Афганістані. У підсумковій частині цього документа Україна та Канада зобов'язались і надалі захищати спільні цінності євроатлантичної спільноти, зміцнювати мир та безпеку в регіоні та світі.

Що стосується співробітництва двох країн в оборонній сфері, то воно також переважно було підпорядковано участі в міжнародних миротворчих операціях під проводом НАТО. Відповідно до "Пріоритетів українсько-канадських відносин" Україна та Канада продовжуватимуть роботу з метою укладення домовленостей щодо співпраці в галузі транспортної авіації. Україна та Канада підтверджують їхнє прагнення продовжувати практику проведення військово-політичних консультацій. Україна вітає залучення Канади до використання Міжнародного миротворчого центру на Яворівському загально-військовому полігоні в Україні та цінує активне залучення Канади до реформування Збройних Сил України (ЗСУ), зокрема шляхом реалізації Програми допомоги у військовій освіті (МТАР), і вітатиме залучення Канади до забезпечення функціонування Центру підготовки офіцерів для багатонаціональних штабів Національної академії оборони України [28].

У сфері міжнародної безпеки Україна та Канада зобов'язались продовжувати ті чотири напрями розвитку партнерства, які були закладені в попередніх деклараціях про особливе партнерство. Так, Україна та Канада погодилися і надалі співпрацювати на двосторонньому та багатосторонньому рівнях у справі протидії міжнародному тероризму та його фінансуванню, а також міжнародній організованій злочинності, включаючи торгівлю людьми, піратство, незаконний обіг зброї та наркотиків і корупцію.

У плані нерозповсюдження ядерної зброї Україна та Канада продовжуватимуть протидіяти незаконному розповсюдженню матеріалів і технологій, що можуть вико-

ристовуватись у цілях створення зброї масового знищення, шляхом дотримання міжнародних стандартів нерозповсюдження та ефективного застосування і посилення експортного контролю. Із цією метою вони також продовжать активну співпрацю в рамках режимів експортного контролю та відповідних міжнародних форумів.

Також обидві країни продовжать плідну співпрацю в рамках ініціативи групи G-8 "Глобальне партнерство проти розповсюдження зброї та матеріалів масового знищення" з метою надання реального внеску до справи попередження розповсюдження зброї та матеріалів, які можуть бути використані для виготовлення зброї масового знищення. Канада підтвердила в цьому документі свої зобов'язання щодо подальшої співпраці з питань ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та перетворення об'єкта "Укриття" на місце, що є безпечним для людей і навколишнього середовища.

Україна і Канада підтверджують співпрацю з імплементації існуючих міжнародних домовленостей у сфері контролю над озброєннями. Обидві країни шукатимуть можливості для взаємного обміну інформацією щодо відповідної політики та практики [29]. Для Канади суверенна та незалежна Україна залишається важливим контрибутором у регіональну та євроатлантичну безпеку. Канада поновлює свою беззастережну підтримку територіальній цілісності України. Дотримуючись духу і букви Спільної декларації про особливе партнерство, під час загострення кримської кризи у 1994 році міністр закордонних справ Канади Андре Уеллета направив українському зовнішньополітичному відомству офіційного листа, у якому від імені уряду Канади висловлювалася підтримка незалежності України, її суверенітету і територіальної цілісності. Уряд Канади, наголошувалося в листі, неодноразово підкреслював свою прихильність до України: "стабільна і безпечна Україна є суттєвою складовою частиною європейської стабільності і ключовим фактором світової безпеки" [30].

Однією з найбільш важливих сфер українсько-канадського особливого партнерства є взаємодія у справах науки і високих технологій. Українсько-канадське співробітництво у сфері науки і технологій має значний потенціал для розвитку. Україна передусім зацікавлена у залученні канадських енергозберігаючих технологій, передусім в енергетичну сферу, у т. ч. технології важководневого водо-водяного ядерного реактора виробництва Канади (КАНДУ), яка дозволяє використовувати для палива незбагачений уран, а також відходи палива існуючих в Україні реакторів.

Іншим перспективним напрямом розвитку співробітництва є аерокосмічна галузь. Значного поступу в цьому надав українсько-канадський аерокосмічний форум, що відбувся у вересні 2009 року в Україні, у якому взяли участь близько 50 українських компаній та більше 10 провідних канадських компаній. Свідченням такого поступу стало надання Корпорацією розвитку експорту Канади (EDC) 254 мільйонів доларів канадській компанії "Мак Дональд, Деттвілер та Асошіейтс Лтд." (MDA) для фінансування створення повномасштабної комунікаційної супутникової системи для Національного космічного агентства України (NSAU).

Участь EDC у цьому захоплюючому міжнародному проєкті допомогла компанії MDA, одній з найкращих високотехнічних компаній Канади, забезпечити цю переможну угоду. Підтримка EDC не тільки важлива для компанії MDA, але також створює нові можливості постачання для інших провідних канадських компаній, коли вони виходять на ринки, що розвиваються.

Як основний підрядник компанія MDA буде будувати та запускати геостационарний супутник зв'язку і має забезпечити два центри супутникового контролю, а та-

кож іншу супровідну наземну інфраструктуру. Супутник зв'язку буде підтримувати прямі телевізійні трансляції та доступ до швидкісного Інтернету для населення України та прилеглих регіонів. Пан Дон Осборн, віцепрезидент компанії MDA, який відповідає за цю угоду, зазначив, що це друга велика перемога для MDA у співдружності незалежних держав; ця можливість є особливо захоплюючою, тому що вона поєднала кращі канадські інформаційні рішення та фінансування EDC для задоволення потреб NSAU.

Компанія MDA володіє провідними інформаційними технологіями, які здатні обробляти велику кількість інформації, надавати важливу інформацію, поліпшувати процес прийняття рішень та оперативне виконання в ділових та урядових організаціях світу. Компанія MDA, зосереджуючись на ринках та клієнтах із сильним діловим потенціалом, постачає широкий спектр інформаційних рішень, від комплексних операційних систем до інформаційних послуг на замовлення та електронної інформаційної продукції. Компанія MDA користується послугами більш ніж 3200 працівників у Сполучених Штатах, Великобританії та Канаді. Акції компанії на біржі в Торонто мають символ TSX:MDA.

EDC є канадським експортним кредитним агентством, що пропонує інноваційні комерційні рішення, щоб допомагати канадським експортерам та інвесторам вести міжнародний бізнес. Кожний рік знаннями та партнерством EDC користуються більш ніж 8300 канадських компаній та їх покупці на 200 ринках в усьому світі. EDC – фінансово стабільна корпорація, визнаний лідер у складанні фінансових звітів та економічних аналізів; вона посідає місце серед перших 100 канадських роботодавців протягом останніх дев'яти років [31].

Висновок. Особливість українсько-канадського партнерства обумовлюється багатьма подібними трендами розвитку України та Канади, на відміну від відносин з іншими країнами. Дослідження особливих українсько-канадських відносин показує, що, незважаючи на зміну урядів і глобальні трансформації міжнародного середовища, саме Канада була і залишається найбільш надійним і послідовним партнером України в підтримці її державного суверенітету, територіальної цілісності, безпеки, демократії, економічного розвитку і процвітання. Ключовою сферою українсько-канадських відносин у рамках особливого партнерства стало співробітництво в безпековій сфері та галузі високих технологій.

На завершення важливо звернути увагу на вивчення досвіду зовнішньої політики Канади у відносинах з більш впливовими партнерами, наприклад США. Цей досвід може бути взятий на озброєння і Україною. Зокрема, дуже корисним у цьому аспекті може стати канадський досвід підтримки та заохочення національного культурного виробника. Необхідно чітко окреслити правила визначення українського змісту аудіовізуальної та друкованої продукції, регулюючи квоти такого змісту, а також надаючи державну підтримку чи податкові пільги виробникам національного продукту. Важливим є також контроль за часткою участі іноземного капіталу в культурних сферах економіки. Такі заходи сприятимуть формуванню справді національного інформаційного простору країни, у межах якого транслюватимуться спільні цінності, погляди та інтереси, які зміцнюють українську національну ідентичність [31].

Важливими стратегіями на мультилатеральному рівні є диверсифікація зовнішньополітичних та економічних зв'язків, а також нарощування країною "м'якої" сили. Суттєво доповнити багатосторонні зусилля України можуть такі білатеральні стратегії мінімізації асиметрії, як зміцнення внутрішньої єдності та вдале використання стратегічного розташування [32].

Список використаних джерел:

1. Богатирець В. В. Канадська багатокультурність: політичний до-свід і суспільна практика (національний і глобальний виміри): дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Валентина Вікторівна Богатирець. – Черні-вці, 2007.
2. Запаранюк В. В. Партійно-політична система сучасної Канади: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Віталій Васильович Запаранюк. – Чернівці, 2009.
3. Катеринчук П. М. Еволюція канадського федералізму та про-блема Квебека (80-ті – 90-ті рр. XX ст.): дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Павло Миколайович Катеринчук. – Чернівці, 2002.
4. Кононенко С. В. Центральна і Східна Європа в системі сучас-ної зовнішньої політики Канади: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Сергій Володимирович Кононенко. – К., 1996.
5. Остах Н. І. Асиметрія канадсько-американських відносин у постбіполярному світі: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Наталія Ігорівна Остах. – К., 2010.
6. Ноголь А. В. Участь Канади у миротворчій діяльності ООН: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Анна В'ячеславівна Ноголь. – Черні-вці, 2017.
7. Черченко І. Л. Конституційно-правовий механізм зовнішніх від-носин Канади: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Ігор Леонідович Черченко. – К., 2004.
8. Асиметрія міжнародних відносин / Г. М. Перепелиця, О. В. Заремба, П. Д'аньєрі та ін.; під ред. Г. М. Перепелиці, О. М. Суб-тельного. – К.: Видав. дім "Стилос", 2005.
9. Лещенко Л. О. Канада – наш сусід і партнер / Л. О. Лещенко. – К.: Т-во "Знання" УРСР, 1990. – Сер. 4 "Світ сьогодні". – № 10.
10. Белокозос О. Є. Україна – Канада: особливе партнерство у динамічному світі // Дзеркало тижня. – 2017, 30 червня.
11. Бочар І. Нормативно-правове забезпечення зовнішньої політи-ки Канади / І. Бочар // Політологічний вісник. – 2008. – Вип. 33. – С. 249-263.
12. Бочар І. Регіональне співробітництво Канади / І. Бочар // Нова парадигма. – 2008. – Вип. 14. – С. 50-56.
13. Кучмії О. П. Стратегія мультикультуралізму у внутрішній та зов-нішній політиці Канади / О. П. Кучмії // Актуальні проблеми міжнарод-них відносин. – 2008. – Вип. 77, Ч. І. – С. 55-64.
14. Сідоров М. В. Перспективи українсько-канадських відносин в контексті підписання Угоди про вільну торгівлю CUSTA / М. В. Сідоров // Бізнес Інформ. – 2017. – № 3. – С. 84-90.
15. Наливайко М. Україна-Канада: що змінилося за два роки Трюдо? [Електронний ресурс] / М. Наливайко. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2331038-ukrainakana-da-so-zminilos-a-dva-roki-trudo.html>.
16. Черник П. П. Україна-Канада: стан та перспективи сучасних мі-ждержавних взаємин / П. П. Черник // Гілея. – 2014. – Вип. 82. – С. 453-458. – Сер. "Політичні науки".
17. Коземчук Я. Українсько-канадські взаємини в 1991-2001 роках / Я. Коземчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newright.primordial.org.ua/canada.htm>.
18. Конон Н. Є. Українсько-канадські відносини: сучасний стан та перспективи розвитку / Н. Є. Конон, А. В. Скребнева // Грані. – 2016. – № 2 (130). – С. 27-32.
19. Перепелиця Г. М. Проблеми визначення воєнно-політичного курсу України / Г. М. Перепелиця // Воєнна безпека України на межі тисячоліть; за ред. Г. М. Перепелиці. – К., 2002. – С. 122.
20. Scott W. See. The History of Canada / See W. Scott. – Westport; Connecticut; London: Greenwood Press, 2001. – P. 33-76.
21. Scott W. See. The History of Canada / See W. Scott. – Westport; Connecticut; London: Greenwood Press, 2001. – P. 33-35.
22. Декларація про відносини між Україною і Канадою, 22 вересня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124_028.
23. Спільна Декларація про подальший розвиток відносин особли-вого партнерства між Україною і Канадою, 5 грудня 2001 р. [Електрон-ний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.infoukes.com/ukremb/jointdeclar-u.shtml>.
24. Спільна Декларація про особливе партнерство між Україною та Канадою, 31 березня 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124_002.
25. Угода про дружбу і співробітництво між Україною і Канадою (ратифіковано Законом № 66/95-ВР від 15.02.95) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124_001.
26. Міжнародно-правові аспекти співробітництва України та Кана-ди на сучасному етапі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://otherreferats.allbest.ru/international/00403324_0.html.
27. Пріоритети українсько-канадських відносин (Дорожня карта), 24 вересня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.canadainternational.gc.ca/ukraine/bilateral_relations_bilaterales/canada_ukraine.aspx?lang=ukr.
28. Конон Н. Є. Українсько-канадські відносини: сучасний стан та перспективи розвитку / Н. Є. Конон, А. В. Скребнева // Грані. – 2016. – № 2(130). – С. 28.
29. Корпорація розвитку експорту Канади фінансує супутникову систему для України, створену в Канаді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/science/303389-kanada-vidilila-254-mln-dol-na-suputnikoviy-zvyazok-v-ukrajini.html>.
30. Остах Н. І. Асиметрія канадсько-американських відносин у постбіполярному світі: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Наталія Ігорівна Остах. – К., 2010. – С. 10, 157.

Надійшла до редколегії 08.12.19

H. Perepelytsya, Dr. of Political Science, Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

UKRAINE – CANADA: ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF SPECIAL PARTNERSHIP

The article analyzes the process of formation and development of a special partnership between Ukraine and Canada. Canada was the first country to establish a "special" partnership. What is this "feature" in contrast to the concept of "difference"? Obviously, this feature is due to many similar trends in the development of Ukraine and Canada, in contrast to relations with other countries. The peculiarity of the Ukrainian-Canadian relations lies in the fact that the Ukrainian diaspora in Canada plays a large role in their development.

A study of these special Ukrainian-Canadian relations shows that despite the change of governments and global transformations of the international environment, Canada was and remains the most reliable and consistent partner of Ukraine in supporting its state sovereignty, territorial integrity, security, democracy, economic development and prosperity.

Keywords: special partnership, Ukrainian-Canadian relations, Ukraine, Canada.

Г. Перепелиця, д-р політ. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

УКРАИНА – КАНАДА: СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ОСОБОГО ПАРТНЕРСТВА

Проанализирован процесс становления и развития особого партнерства между Украиной и Канадой. Канада стала первой страной, с которой были установлены отношения особого партнерства. Особенность украинско-канадских отношений обуславливается многими схожими трендами в развитии Украины и Канады, а также в том, что в развитии их большую роль играет украинская диаспора в Канаде. Исследование этих особых отношений показывает, что, несмотря на смену правительств и глобальные трансформации международной среды, именно Канада была и остается самым надежным и последовательным партнером Украины в поддержке ее государственного суверенитета, территориальной целостности, безопасности, демократии, экономического развития и процветания.

Ключевые слова: особое партнерство, украинско-канадские отношения, Украина, Канада.

УДК: 327.56 (569.3)

Ю. Скороход, д-р політ. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЛІВАН ТА АРАБСЬКА ВЕСНА

Розглянуто проблему здатності системи конфесійної демократії Лівану реагувати й адаптуватися до змін у між-арабській системі регіональних відносин, спричинених революційними подіями Арабської весни, які охопили значну частину Арабського Сходу. Акцентовано увагу на тому, що в умовах тісного переплетіння інтересів ліванських і не-ліванських політичних акторів загрози та виклики, генеровані на регіональній арені, сприймаються традиційними ліванськими політичними лідерами насамперед як виклики безпеці їхніх субобщин у межах ліванського соціуму, а не як загрози державі Ліван, що зумовлює виникнення гострих криз зовнішньополітичної орієнтації країни. Досліджено позиції Лівану в міжнародних організаціях (Лізі арабських держав та ООН) у 2011-2012 роках щодо лівійського та сирійського конфлікту, виявлено причини, які зумовили відмінності в підходах до врегулювання цих конфліктів.

Ключові слова: Арабська весна, Ліван, зовнішня політика, конфесійна система, сирійський конфлікт, ООН, Ліга арабських держав.

Арабська весна – низка протестних рухів, спрямованих на зміну політичних режимів (або ж принаймні на їх трансформацію) у ряді арабських країн, була започаткована у 2010 р. подіями в Тунісі та згодом тією чи іншою мірою охопила весь регіон Арабського Сходу. Дослідники революцій, що мали місце у світі в різні історичні періоди, зокрема Ф. Холідей (Fred Halliday) [1], С. Уолт (S. Walt) [2], розглядаючи їх як невід'ємні компоненти міжнародно-політичних процесів, дійшли висновку, що вплив революційних подій на систему міжнародних відносин (регіональну, а може і глобальну) проявляється в тому, що "революції інтенсифікують безпекову конкуренцію та підвищують ризик війни" [2, с. 269]. Іншими словами, революції в окремих країнах можуть призводити до започаткування процесів певної дестабілізації регіональної системи міжнародних відносин, що пов'язано зі змінами співвідношення сил у цій системі, існуючого на момент початку відповідних революційних трансформацій.

Арабська весна знову актуалізувала питання, яким саме чином політичні процеси, започатковані протестними рухами, вплинули на країни, які не були охоплені революцією, зокрема на такі глибоко розділені мозаїчні суспільства, як Ліван. У свою чергу, уявляється необхідним дослідити, чи здатна система конфесійної демократії адекватно реагувати на нові виклики та швидко адаптуватися до трансформації системи міжнародних відносин у регіоні; чи система конфесійної демократії загострює деструктивний потенціал регіональних потрясінь чи, навпаки, сприяє стабілізації ситуації в глибоко розділених мозаїчних суспільствах, пом'якшуючи їх вплив. Відповідь на ці запитання уявляється важливою з огляду на відновлення в наукових колах дискусії щодо можливості застосування ліванської моделі в умовах дефіциту демократії в інших арабських країнах, які є глибоко розділеними та характеризуються авторитарною політичною культурою.

Після початку Арабської весни значний масив наукової літератури був присвячений дослідженню динаміки політичних змін в арабських країнах унаслідок народних повстань, механізмів мобілізації мас із метою протестних рухів проти існуючих авторитарних режимів, виявленні зв'язків між подіями в різних країнах, їх можливих геополітичних наслідків для співвідношення сил у близькосхідному регіоні тощо [3].

Проблема впливу Арабської весни на Ліван у них розглядалася здебільшого поверхнево, насамперед у контексті сирійської кризи. У наукових розвідках Дж. Алаги (J. Alagha), А. Кнудсена (A. Knudsen), Т. Осоґави (T. Osogawa) аналізувалися роль "Хезболла" у війні в Сирії, гуманітарні проблеми в Лівані у зв'язку зі зростанням чисельності сирійських біженців, розвиток лівано-сирійських відносин у контексті трансформацій на Близькому Сході [4]. Спеціальні дослідження, присвячені впли-

ву Арабської весни на Ліван, з'явилися лише в останні роки. Серед них передусім можна виокремити такі колективні монографії, як "Lebanon and the Arab Uprisings" (2016) [5] та "Lebanon Facing The Arab Uprisings" (2017) [6], у яких досить ґрунтовно розглянуто проблеми зростання християнського націоналізму та активізації шіїтських і радикальних сунітських організацій (зокрема руху салафітів) у Лівані як відображення загальної тенденції до посилення ролі конфесійного чинника в близькосхідному регіоні, а також відносини Лівану із Сирією, ЄС і США після 2011 р. тощо.

Метою даної статті є дослідження реакції у 2011–2012 рр. Лівану як глибоко розділеного мозаїчного соціуму із фрагментованою політичною культурою на події Арабської весни.

З початком революційних подій у Тунісі вплив Арабської весни на сусідні держави розглядали, насамперед, у контексті перспектив процесу демократизації арабських країн. Поширення протестних рухів на Арабському Сході нагадувало "ефект доміно", за якого виступи з вимогами зміни чи трансформації існуючих режимів охопили Туніс, Єгипет, Лівію, Ємен, Бахрейн і, певною мірою, Саудівську Аравію та Йорданію. Ліван у цілому був майже не залучений до Арабської весни як процесу демократизації арабських країн. Протестні рухи в Лівані, хоч і мали місце, але були суттєво обмежені як у кількісному сенсі, так і за масштабами мобілізації мас та наслідками для політичного розвитку Лівану. Характерно, що місцеві виступи в період із січня по квітень 2011 р. у Сайді, Тріполі та Бейруті виникали під адаптованими до ліванських реалій вимогами. Так, якщо мітингувальники в Тунісі та Єгипті вийшли на вулиці під гаслами "Народ хоче повалити режим", то в Лівані це гасло було трансформовано в "Народ хоче повалити сектантський режим" [6, с. 2], яке враховувало наявність консюїальної демократії в Лівані і було співзвучне домовленостям у Ет-Таїфі, що вбачали важливою національною метою ліквідацію конфесіоналізму як головного принципу функціонування політичної системи Лівану. Водночас нечисленність цих рухів дає підстави зробити висновок стосовно обмеженої спроможності демократизації Лівану знизу у зв'язку із домінуванням у ліванському соціумі системи патронатно-клієнтських відносин та збереженням традиційного для "консюїальної демократії" конфесійного характеру мобілізації мас. Ліванські субобщини, по суті, є замкненими соціокультурними системами, які володіють власними соціальними інститутами та механізмами регуляції відносин, представники яких мають обмежені контакти на міжобщинному рівні. Унаслідок цього недовіра до іновірівців переростає у деяких категорій ліванців у острах перед упровадженням іншого політичного порядку в країні. Як слушно зазначив Т. Факурі (T. Fakhoury), "Хоча багато ліванців виявляють невдоволення сектантським характером політичного

режиму, їхнє уявлення про шляхи політичних змін у Лівані залишається несхожим" [7, с. 514].

З іншого боку, суттєві зміни в зовнішньому середовищі, які були започатковані Арабською весною, мали значний вплив на Ліван. Як свідчить історичний досвід, зміни на рівні регіональної системи міжнародних відносин в умовах специфіки ліванського соціуму здатні трансформуватися в потенційні виклики (або ж загрози) стабільності Лівану. Це зумовлено принаймні наявністю цивілізаційного розлому в ліванському соціумі та специфікою зв'язку ліванських політичних акторів із зовнішнім середовищем.

Розташування Лівану на стику двох світових цивілізацій – західно-християнської та мусульманської (а точніше, арабо-мусульманської субцивілізації) – призвело до виникнення потенційних внутрішніх протиріч при визначенні зовнішньополітичної орієнтації країни, що тривалий час виявлялося у протистоянні концепцій "ліванізації", носіями якої є християни, та "арабізації", прихильники якої – представники мусульманських субобщин. Утримання цих протиріч у межах, які не становлять загрози існуванню системи конфесійної демократії, залежить від спроможності еліти йти на компроміс у прийнятті зовнішньополітичних рішень. У цьому сенсі є всі підстави стверджувати, що завданням зовнішньої політики Лівану є не тільки забезпечення національних інтересів держави на зовнішній арені, але й збереження певного балансу сил (інтересів) основних політичних акторів (насамперед на рівні общин/субобщин) у самому Лівані. Тобто реакція Лівану на зовнішньополітичні виклики власної безпеки мала відбуватися в такий спосіб, щоб запобігти (або ж принаймні обмежити масштаби) імовірній дестабілізації політичної ситуації в Лівані, спричиненої несумісністю позицій головних ліванських політичних акторів щодо зовнішньополітичної орієнтації країни.

Зауважимо, що ліванській зовнішній політиці притаманна амбівалентність унаслідок особливостей функціонування ліванської політичної системи, яка ґрунтується на визнанні автономності субобщин (соціокультурних груп), що мають різновекторні інтереси автономних суб'єктів політичного процесу. Для ліванського соціуму характерна наявність спільних інститутів на загальнодержавному рівні за відсутності при цьому єдиних цінностей та мотивацій на рівні соціокультурних груп. Г. Салам (Gh. Salame) зазначав із цього приводу: Секти та політичні партії мають відмінні зовнішні політики; вони використовують відносини із зовнішніми силами для зміцнення своїх позицій на внутрішній сцені, створюючи родючий ґрунт для зовнішнього втручання та ігноруючи те, що цей шлях може зруйнувати незалежність їх країни та загрожує національній єдності [8]. В умовах тісного переплетіння інтересів ліванських і неліванських політичних акторів загрози та виклики, генеровані на регіональній арені, сприймаються традиційними ліванськими політичними лідерами передусім як виклики безпеки їхніх субобщин у межах ліванського соціуму, а не як загрози державі Ліван.

У цьому сенсі, на нашу думку, ключем до оцінювання масштабів та гостроти потенційних негативних наслідків зовнішнього впливу на Ліван загалом і Арабської весни зокрема, є рівень та характер зв'язків сегментів ліванської політичної еліти з регіональними політичними акторами, значущість цих зв'язків у контексті забезпечення інтересів та безпеки соціокультурних груп Лівану. Таким чином, зміни конфігурації розподілу силових потенціалів на Близькому Сході, які зумовлені зміною силових можливостей та спроможностей впливу їх зовнішніх партнерів у системі регіональних відносин, ідентифікуються як загроза субобщинним інтересам. Саме від рівня сприй-

няття викликів інтересам субобщини, генерованих революційними процесами зовнішньополітичних ризиків, значною мірою залежить і ступінь свободи дій Лівану на зовнішньополітичній арені. Чим менш очевидною є пріоритетність зовнішніх зв'язків ліванської еліти з тією чи іншою регіональною чи позарегіональною державою, тим менша ймовірність появи гострих протиріч у самому ліванському суспільстві, тим більше шансів на формування чіткої та однозначної зовнішньополітичної позиції Лівану. На нашу думку, це рельєфно простежується при аналізі позиції Лівану на міжнародній арені, репрезентований в ООН, зокрема в період, коли Ліван був обраний непостійним членом Ради Безпеки ООН (2010–2011), і в Лізі арабських держав (ЛАД) щодо подій в Лівії, з одного боку, та Сирії – з іншого.

Падіння режиму М. Каддафі мало обмежений ефект з огляду на геополітичну ситуацію на Близькому Сході на динаміку подій в Лівані. Ліванські політичні лідери не підтримували тісні стосунки з лівійським лідером та не розглядали його як регіонального союзника. Як наслідок, позиція Лівану формувалася в контексті підходу ЛАД до лівійської проблеми і виходила з того, що режим полковника М. Каддафі втратив будь-яку легітимність [9]. У контексті цього підходу Ліван послідовно проголосував за резолюції Ради Безпеки ООН 1970 (2011) від 26 лютого 2011 р., згідно із якою всі держави-члени повинні були негайно вжити необхідних заходів до недопущення прямої або непрямої поставки, продажу або передачі Лівійській Арабській Джамахірії ... озброєнь і пов'язаних із ними матеріальних засобів усіх типів... та були заморожені активи з подальшою передачею їх у розпорядження народу Лівійської Арабської Джамахірії та для використання на його благо [10] та резолюцію Ради Безпеки ООН 1973 (2011) від 17 березня 2011 р., якою було запроваджено заборону на всі польоти в повітряному просторі Лівійської Арабської Джамахірії з метою допомоги захисту цивільного населення [11].

Принципово іншою була позиція Лівану в ООН щодо урегулювання сирійського конфлікту, що було зумовлено особливою чутливістю ліванського соціуму до даної проблеми з огляду на збереження стабільності. Період 1990–2005 рр. характеризувався процесом "сиріїзації", або ж "сателітизації", Лівану, що виявлялося у формуванні Сирією залежного від Дамаска ліванського політичного режиму. Наслідком цих процесів стало те, що в період Другої республіки Ліван став надзвичайно вразливим для акумуляції внутрішніх потрясінь у Сирії – останні неминучим результатом мали виникнення низки політичних криз у самому Лівані.

"Кедрова революція" 2005 р., яка була спричинена вбивством впливового політичного діяча, колишнього прем'єр-міністра Р. Харірі, призвела до формування двох ліванських політичних таборів, які дотримувалися принципово відмінних поглядів стосовно Сирії та її подальшої ролі в розвитку політичних процесів у Лівані. Блок "14 березня", основу якого становила сунітська "Мустакбаль" (очолена Сааде Харірі – сином загиблого Рафіка Харірі), займав антисирійські позиції, у той час як блок "8 березня", який формувався на основі переважно шиїтських організацій "Хезболлах" та "Амаль", дотримувався просирійської позиції. Незважаючи на спроби колишнього прем'єр-міністра С. Хосса створити "третю силу", яка б забезпечила рух до національної єдності, саме протистояння між блоками "8 березня" та "14 березня" тривалий час визначали основне політичне протиріччя в Лівані. Таким чином, причиною політичної турбулентності в країні стала зовнішньополітична орієнтаційна криза, яка за своєю сутністю відрізнялася від криз, що виникали в попередні історичні періоди

добу незалежності Лівану. Її першоосновою стала не традиційна для ліванського соціуму зовнішньополітична дилема ("ліванізація", яка передбачала, зокрема, пріоритетність зв'язків із Заходом, чи "арабізація", згідно із якою Ліван є частиною арабського світу), а ставлення до Сирії. Останнє передбачало необхідність вибору між двома блоками, які на той момент сформувалися в близькосхідному регіоні й визначали основні тенденції його політичного розвитку: блоку Сирія – Іран – "Хезболлах", з одного боку, та Саудівська Аравія – США – з іншого.

Виникнення внутрішнього конфлікту в Сирії у 2011 р. неминуче призвело до загострення протиріч у самому Лівані. У зв'язку із подіями в Сирії Ліван постав перед масштабними викликами стабільності в країні, серед яких можна виокремити такі:

- Проблема сирійських біженців, яка загрожувала перерости в гуманітарну кризу в Лівані. Окрім впливу суто соціально-економічних та гуманітарних чинників, істотне збільшення чисельності сирійських біженців потенційно було спроможне порушити конфесійний баланс у Лівані за умови їх політичної мобілізації, на кшталт того, що мало місце серед палестинців.

- Збройне протистояння ліванських прихильників режиму Б. Асада та сирійської опозиції на території Лівану; створення баз військових формувань сирійської опозиції в Лівані тощо.

- Поява антисистемних радикальних політичних та військових лідерів, діяльність яких загрожувала самому існуванню системи конфесійної демократії. Насамперед ішлося про розширення сфери впливу салафітів, які закликали до створення держави "чисто-го ісламу" [12], та активізацію в Лівані радикальних ісламістських угруповань.

- Безпосередня участь ліванців, зокрема "Хезболлах", у сирійському конфлікті, що загрожувало перетворенням Лівану на арену регіонального протистояння, що, як засвідчив попередній історичний досвід, загрожувало згубними наслідками для країни.

Однак чи не головним викликом для традиційної ліванської політичної еліти, який дає ключ до розуміння, чому "сирійське питання стало домінуючою рисою сектантської політики ідентичності" [7, с. 517], став страх втратити вплив у межах своїх субобщин після визначення переможців у сирійському конфлікті.

Підтвердженням цієї тези може бути той факт, що Мішель Аун, який наприкінці 1980-х рр. був непримиренним опонентом Дамаску і оголосив 14 березня 1989 р. "визвольну війну" проти Сирії, після повернення у 2005 р. із еміграції пішов на союз із шиїтськими організаціями "Хезболлах" та "Амаль" і був у 2016 р. обраний президентом Лівану. Зазначимо, що колишній міністр закордонних справ Ірану Алі Акбар Велаяті охарактеризував обрання М. Ауна як "тріумф осі супротиву" (тобто Ірану, Сирії та "Хезболлах"), а першими закордонними візитерами, які провели переговори з новообраним ліванським президентом, були представники режиму Б. Асада та міністр закордонних справ ІРІ Мохаммад Джавад Заріф [13].

Для локалізації ймовірних загроз і викликів стабільності Лівану та вироблення спільної позиції щодо подій Арабської весни ліванський президент М. Сулейман задіяв механізм національного діалогу, який був започаткований ще прем'єр-міністром Р. Караме у вересні 1975 р. з метою розв'язання тогочасної політичної кризи. У лютому 2006 р. спікер ліванського парламенту Н. Беррі інституціоналізував цей механізм, створивши Комітет з національного діалогу – форум для обгово-

рення внутрішніх та зовнішньополітичних проблем, ключовими із яких на той момент були проблеми роззброєння "Хезболлах" та ставлення до створеного рішенням Ради Безпеки ООН 30 травня 2007 р. (резолюція S/RES/1757, 2007) Спеціального трибуналу по Лівану для розслідування вбивства Рафіка Харірі.

На 2012 р. до складу Комітету із національного діалогу входило 19 представників від найбільших блоків у парламенті: 7 – від блоку "14 березня", 7 – від блоку "8 березня" та 5 – незалежні. Конфесійне представництво Комітету було таким: 4 суніти, 4 мароніти, 2 шиїти, 3 греко-ортодокси, 2 католики, 2 друзи та 2 вірмени-ортодокси [14, с. 22]. Головним здобутком засідання Комітету з національного діалогу, учасники якого провели зустріч у резиденції президента Лівану в Баабді, стало ухвалення консенсусом 11 червня 2012 р. Баабдинської декларації, яка передбачала комплекс заходів, спрямованих на дистанціювання Лівану від конфліктів та криз, що мали місце на Близькому Сході, зокрема в Сирії, та недопущення дестабілізації політичної ситуації в країні. У Декларації наголошувалось на тому, що Лівану слід уникати блокової політики та регіональних і міжнародних конфліктів, а також негативних наслідків регіональної напруженості та криз із метою забезпечення реалізації власних головних інтересів і збереження національної єдності та громадянського миру [15]. Комітет погодився із тим, що "оскільки армія підтримує громадянський мир і є втіленням національної єдності, вона заслуговує моральної та матеріальної підтримки". Акцентувалася особлива увага на необхідності докладати всіх зусиль для того, щоб дати ліванській армії та іншим законним силам безпеки можливість реагувати на ситуації, які потребують термінових заходів у сфері безпеки... [15].

Серед першочергових заходів визначалися такі: необхідність взяття під контроль ситуації на лівансько-сирійському кордоні та недопущення використання ліванської території як бази, коридору або відправного пункту для контрабанди зброї та перевезення комбатантів [15]. Останні положення були спрямовані на посилення ролі армії в забезпеченні стабільності в Лівані, у першу чергу – на півночі країни, де вже мали місце збройні зіткнення ліванських військових формувань (міліцій), спричинені наслідками сирійського конфлікту. Ухвалення Баабдинської декларації було спробою запобігти безпосередній участі "Хезболлах" у сирійському конфлікті.

Однак положення Баабдинської декларації не були втілені в життя. Уже у 2012 р. представники блоку "14 березня" вийшли з процесу національного діалогу, охарактеризувавши його як "діалог глухих", якому, на їх переконання, не вистачає відкритості для обговорення питання про національну оборонну стратегію Лівану та проблеми роззброєння військових формувань "Хезболлах" [14, с. 14]. У свою чергу, представники "Хезболлах" заявили, що Баабдинська декларація виявилася "мертвонародженою" і "все, що від неї залишилося, – це чорнило на папері" [14, с. 17].

Незважаючи на неуспіх зусиль із реалізації принципів Баабдинської декларації, її значення полягало в тому, що в ній було зафіксовано ключові положення ліванської позиції на зовнішньополітичній арені, які б мали сприяти якщо не подоланню, то принаймні непоглибленню зовнішньополітичної орієнтаційної кризи в країні, а саме: неучасть у регіональних чи локальних конфліктах і кризах на Близькому Сході та нейтральність.

На практиці у своїй зовнішній політиці Ліван дотримався курсу на підтримку існуючого в Сирії статус-кво, що передбачало збереження при владі режиму Б. Асада. Ліван (на відміну від деяких арабських та західних держав) не визнав створений у 2011 р. коаліційний орган сирійської опозиції "Сирійську національну раду" як законного представника сирійського народу. Ліван разом із Єменом (представник Іраку утримувався від голосування) виступили проти рішення Ліги арабських держав (ЛАД) від 12 листопада 2011 р. щодо призупинення членства Сирійської Арабської Республіки у зв'язку із невиконанням режимом Б. Асада мирного плану Ліги від 2 листопада 2011 р., відповідно до якого Дамаск мав припинити використання військової сили проти мирного населення, вивести військову техніку із міст, дозволити арабським представникам та журналістам вільно відвідувати сирійські міста, розпочати переговори з опозицією та звільнити всіх заарештованих із початку заворушень. Ліван також був єдиною державою-членом, яка не підтримала ухвалений 23 січня 2012 р. на зустрічі в Каїрі міністрів закордонних справ ЛАД новий план політичного урегулювання кризи в Сирії, який передбачав, зокрема, передачу владних повноважень президента Сирії Б. Асада віце-президенту, формування уряду національної єдності, проведення дострокових президентських та парламентських виборів [5, р. 161].

Ліван також неодноразово утримувався від голосування в Раді Безпеки ООН із сирійської проблеми, оскільки, як наголосив у своєму виступі на засіданні Ради Безпеки представник Лівану в ООН Салам 4 жовтня 2011 р., з урахуванням подій, що розгортаються в Сирії, Ліван прагне захистити братерську арабську країну та її право на суверенітет і цілісність її народу і земель, включаючи право на забезпечення безпеки і захисту всіх її громадян [16]. Ключовими аргументами позиції Лівану були такі: 1) наявність особливих відносин із Сирією, що "черпають сили в спільній історії та спільних братерських інтересах" [17, с. 10]; 2) нерозривність комплексу Лівану та Сирії. "Безпека Лівану, – стверджував представник Лівану в ООН Салам, – пов'язана з безпекою Сирії, і навпаки, те, що відбувається в Лівані, впливає на Сирію, а те, що відбувається в Сирії, впливає на Ліван. Історія це переконливо довела" [17, с. 11].

Отже, можна зробити такі висновки. Політиці ліванського уряду Наджиба Мікаті, який був сформований у червні 2011 р., коли арабські повстання поширилися на Близькому Сході, була притаманна певна дуальність, що чітко простежується на прикладі його підходів до сирійської кризи на внутрішній та зовнішньополітичній арені. Уряд Наджиба Мікаті (особистого друга Б. Асада, який, проте, вважався в політичних колах "помірковано про-сирійським" діячем) у складі 30 міністрів, з яких 16 були

шиїтами (включаючи 2 членів "Хезболлах") [18, с. 27], у цілому дотримувався політики щодо сирійського конфлікту, яка була вигідна режиму Б. Асада. З іншого боку, були зроблені кроки, хоч і не зовсім ефективні, для стримування переростання протиріч між ліванськими політичними акторами щодо подій у Сирії в масштабну гостру внутрішню орієнтаційну кризу, яка б загрожувала існуванню Лівану як єдиної держави.

Список використаних джерел:

1. Halliday F. Revolution and World Politics: The Rise and Fall of the Sixth Great Power / Fred Halliday. – London : Macmillan Press Ltd, 1999.
2. Walt S. M. Revolution and War / Stephen M. Walt. – Ithaca ; New York : Cornell University Press, 1996.
3. The International Politics of the Arab Spring. Popular Unrest and Foreign Policy / Ed. by R. Mason. – London : Palgrave Macmillan, 2014 ; The Arab Spring. Change and Resistance in the Middle East / Ed. by M. L. Haas and D. W. Lesch. – Boulder : Westview Press, 2013.
4. Alagha J. Hezbollah and the Arab Spring / Joseph Alagha // Contemporary Review of the Middle East. – 2014. – № 1. – P. 189-206.
5. Lebanon and the Arab Uprisings. In the eye of the hurricane / Ed. by Maximilian Felsch and Martin Wählisch. – New York ; London : Routledge, 2016.
6. Lebanon Facing The Arab Uprisings. Constraints and Adaptation / Ed. by Rosita Di Peri and Daniel Meier. – London : Macmillan Publishers, 2017.
7. Fakhoury T. Do Power-Sharing Systems Behave Differently amid Regional Uprisings? Lebanon in the Arab Protest Wave / Tamirace Fakhoury // Middle East Journal. – Autumn 2014, Vol. 68, № 4. – P. 505-520.
8. Salame G. Is a Lebanese Foreign Policy Possible? / Ghassan Salame // Toward A Viable Lebanon / Ed. by Halim Barakat. – Washington : Center for Contemporary Arab Studies, Georgetown University, 1988. – P. 347.
9. Совет Безопасности ООН. 6498-е заседание, 17 марта 2011. Предварительный отчет. – S/PV.6498. – С. 4.
10. Совет Безопасности ООН. Резолюция 1970 (2011). 26 февраля 2011. – S/RES/1970 (2011).
11. Совет Безопасности ООН. Резолюция 1973 (2011). 17 марта 2011. – S/RES/1970 (2011).
12. Rabil R. Salafism in Lebanon: From Apoliticism to Transnational Jihadism / Robert Rabil. – Washington: Georgetown University Press, 2014. – 283 p.
13. Кузнецов А. А. Избрание президента Ливана и его возможные последствия для ближневосточного региона в целом. Ч. 2. 15 ноября 2016 [Электронный ресурс]. / А. А. Кузнецов // Институт Ближнего Востока. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/?p=30772#more-30772>.
14. Wählisch M. The Lebanese National Dialogue. Past and present experience of consensus-building / Martin Wählisch. – Berlin : Berghof Foundation, 2017.
15. Baabda Declaration // Voltaire Network. – Beirut (Lebanon), 11 June 2012. – [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.voltairenet.org/article181965.html>.
16. Совет Безопасности ООН. 6627-е заседание. 4 октября 2011. Предварительный отчет. – S/PV.6627. – С. 10.
17. Совет Безопасности ООН. 6524-е заседание. 27 апреля 2011. Предварительный отчет. – S/PV.6524.
18. Ланда Р. Г. Ливан и "арабская политическая весна" / Р. Г. Ланда // Экономические, социальные, политические и этноконфессиональные проблемы афро-азиатских стран: памяти Л. Ф. Пахомовой. – М.: ИВ РАН, 2016. – С. 14-29

Надійшла до редколегії 03.12.19

Yu. Skorokhod, Dr. of Political Sciences, Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

LEBANON AND THE ARAB SPRING

The article is devoted to the analysis of the ability of the Lebanese "confessional democracy" system to react and adapt to changes in the system of inter-Arab regional relations caused by the revolutionary events of the "Arab Spring", covering a significant part of the Arab East. Attention is focused on the fact that in the circumstances of significant interests overlap of Lebanese and non-Lebanese political actors the threats and challenges generated in the regional arena are perceived by the traditional Lebanese political leaders primarily as security challenges to their sub-communities within Lebanese society, and not as threats to the state of Lebanon. Such perception of threats can result in crisis in the country's foreign policy vector. The position of Lebanon in international organizations (the League of Arab States and the UN) in 2011-2012 was investigated regarding the Libyan and Syrian conflict. The reasons that caused differences in approaches to resolve these conflicts are identified.

Keywords: Arab spring, Lebanon, foreign policy, confessional system, conflict in Syria, UN, League of Arab States.

Ю. Скороход, д-р політ. наук, проф.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ЛИВАН И АРАБСКАЯ ВЕСНА

Рассмотрена проблема способности системы конфессиональной демократии Ливана реагировать и адаптироваться к изменению в системе межарабских региональных отношений, вызванных революционными событиями Арабской весны, охватившими значительную часть Арабского Востока. Акцентировано внимание на том, что в условиях тесного переплетения интересов ливанских и неливанских политических акторов угрозы и вызовы, генерируемые на региональной арене, воспринимаются традиционными ливанскими политическими лидерами прежде всего как вызовы безопасности их субобщинам в пределах ливанского социума, а не как угрозы государству Ливан, что чревато возникновением острых кризисов внешнеполитической ориентации страны. Исследована позиция Ливана в международных организациях (Лиге арабских государств и ООН) в 2011-2012 годах относительно ливийского и сирийского конфликта, выявлены причины, которые обусловили различия в подходах к урегулированию этих конфликтов.

Ключевые слова: Арабская весна, Ливан, внешняя политика, конфессиональная система, сирийский конфликт, ООН, Лига арабских государств.

УДК 327.0(045)

Н. Сербина, канд. істор. наук, доц.,
Ю. Цирфа, канд. політ. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ФОРМУВАННЯ ГЕОКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА РОЗВИТКУ КРАЇН: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Після проведення аналізу ключових наукових підходів до формування й розвитку геокультурного середовища існування окремих країн та регіонів визначено, що еволюція геокультури є однією з базових тенденцій розвитку сучасного світу. З'ясовано, що в основі геокультурних процесів лежить становлення загальнолюдських норм і цінностей, які закріплені у відповідних символічних системах. У більшості випадків геокультура породжується певною цивілізацією, проте може виходити за межі однієї цивілізаційної гілки, тому нині виокремлюється низка різновидів геокультури. Виявлено, що одним із найвагоміших напрямів загального геокультурного процесу є модернізація. Процес модернізації відбувається на тлі формування загальнопланетарної цивілізації, що базується на загальнолюдських цінностях. Однак ідеться про взаємодію національних культур, що є можливим лише за умови прийняття загальних культурних матриць. Зроблено висновок, що під час виокремлення геокультурного середовища існування й розвитку окремих країн і регіонів до уваги мають братися всі геокультурні підходи та напрями загального геокультурного процесу.

Ключові слова: геокультурне середовище, геокультура, глобалізація, модернізація, країна, регіон, суспільство.

На сучасному етапі стрімкого розвитку суспільства та цивілізації загалом постає проблема збереження культурних цінностей і звичаїв народів світу. Оскільки ж культура відображає не тільки зв'язок часів, а й сучасну національно-етнічну різноманітність і своєрідність світу, то цілком природно виникає питання про специфіку геокультурного середовища існування окремих акторів міжнародних відносин. Отже, визначення особливостей геокультурного середовища окремих країн і регіонів займає важливе місце в рамках сучасних наукових досліджень. Детальна характеристика геокультурного середовища окремих держав створює системне бачення людської культури взагалі, розкриває культурну самобутність цих акторів, виявляє взаємозв'язки та взаємовпливи їхніх культур та культур народів, що їх оточують. Відповідно суттєвим у рамках сучасної антропології міжнародних відносин постає виокремлення базових тенденцій розвитку сучасного світу, що притаманні глобальному цивілізаційному процесу в соціокультурній сфері, оскільки саме вони є основою для формування геокультурного середовища існування окремих країн та регіонів.

На думку більшості вчених, значна частина ХХ століття пройшла під знаком культурної поляризації, в основу якої було покладено геополітичне протистояння двох систем – капіталістичної та соціалістичної. Основний механізм реалізації цієї тенденції – поляризація й сегментація політичної та гео економічної карти світу, що супроводжувалися формуванням військово-політичних та економічних регіональних об'єднань (коаліцій, союзів) [6, с. 9]. На зламі століть дана тенденція змінилася культурною асиміляцією, яка не допускала існування жодної альтернативи "вестернізації" культурних цінностей, а тому більшого значення набув процес установлення загальнолюдських форм і правил у міжнародних відносинах [6, с. 9].

Надалі культурно-цивілізаційний розвиток людства доповнився тенденцією "культурної гібридизації", що підсилювалася процесами транскультурної конвергенції та формуванням транслोकальних культур – культур діаспор на протидію традиційним культурам, що відзначаються локальністю та прагнуть до національно-державної ідентичності. Світ почав поступово перетворюватися на складну мозаїку транслोकальних культур, що глибоко проникають одна в одну й утворюють нові культурні регіони, які мають мережеву структуру. Інтенсифікація комунікацій і міжкультурних взаємовпливів, розвиток інформаційних технологій почали сприяти подальшій диверсифікації розмаїття світу культур і протистояти поглинанню їх універсальною "глобальною культурою" [6, с. 9-10].

Хоча ХХ століття дало багато прикладів "культурної ізоляції" та "культурної самоізоляції" окремих країн, регіонів, військово-політичних організацій (створення "санітарних кордонів", установлення "залізної завіси" тощо). А джерелами ізоляціоністських тенденцій у ХХІ столітті стрімко стають культурний і релігійний фундаменталізм; екологічні, націоналістичні й расистські рухи; панування авторитарних і тоталітарних режимів, які, можливо, для утримання влади вдаватимуться до таких заходів, як соціокультурна автаркія, зменшення інформаційних і гуманітарних контактів, обмеження свободи пересування, введення жорсткої цензури тощо [6, с. 10].

В основі всіх згаданих геокультурних процесів лежить розвиток загальнолюдських норм і цінностей, що закріплені у відповідних символічних системах. Носіями геокультурних тенденцій передусім є наука й освіта, а також мас-медіа, що здатні в режимі реального часу тиражувати культурні зразки по всьому світу. Отже, І. Валлерстайн вводить термін "геокультура", під яким розуміє культурний спосіб організації світового просто-

ру з виділенням суспільних груп, що входять до цивілізаційного ядра сучасного світу, суспільств, що мають периферійне значення, і тих, що становлять напівпериферійну зону [4, с. 170–171]. За умов геокультурної побудови простору мова передусім іде про геополітику. Кожна цивілізація чи цивілізаційна спільнота мають власну геокультуру та притаманну лише їй техніку геокультурного проектування. Виходячи із зазначеного розуміння геокультури, її слід розглядати як форму геополітики, що базується на розрізненні культурно "своїх" та культурно "чужих" і, більш витончено, – на виділенні тих, хто входить до цивілізаційного ядра, тих, хто виключений із нього, і тих, хто перебуває в проміжній зоні. Отже, справедливим є твердження про те, що геополітична думка базується на складному маніпулюванні геокультурними критеріями.

Перед проведенням аналізу геокультурних форм та сучасних тенденцій їх розвитку потрібно здійснити кількісний аналіз геокультури. Так, Ф. Бродель наголошує, що цивілізація не є тотожною світовому порядку, тому у світі існує кілька цивілізацій [3, с. 65]. Він виходить із того, що будь-яка спільнота, яка колись була відокремленою гео економікою, навіть інтегрувавшись до більш місткого гео економічного простору, зберігає потенціал особливої цивілізації та відокремленої самосвідомості. І. Валлерстайн, заперечуючи Ф. Броделя, зазначає, що у світі існує стільки цивілізацій, скільки світових економік, тобто одна, тому геокультура – також одна, планетарна, у той час як минуле народу не впливає на його сучасне положення у світовій системі [4, с. 74–75]. Неможливо обійти увагою той факт, що зараз на Заході відбувається свого роду конкурс на геокультуру, що панує в рамках світового порядку. Як виникає конкретна геокультура? У більшості випадків геокультура породжується певною цивілізацією. У деяких окремих випадках геокультура може виходити за рамки однієї цивілізаційної гілки. У такому разі певна геокультура може бути запропонована людству як ідеальна культурна модель. У даному контексті слід розглянути геокультури девелопменталізму, вестернізації, постмодерн, глобалізації тощо.

Сучасний стан наукового знання дозволяє вести мову про поліваріантність та альтернативність будь-яких нових тенденцій модерного життя. Саме в рамках такого підходу слід розглядати сучасний стан геокультури у трактуванні цивілізації. Безперечним є той факт, що домінуючу позицію у глобалізаційних процесах займає Захід, який намагається навести світ на шлях вестернізації. Досвід показує, що накидання західного шляху розвитку в багатьох випадках є контрпродуктивним, позаяк не враховує історичних обставин становлення того чи іншого етносу. Наприклад, ускладнення процесу новітньої вестернізації в пострадянських країнах пов'язане з тим, що після більшовистських чисток радянської доби національні культури були значно послаблені, отже, для їх повернення в русло вестернізації потрібен час і політична воля національних еліт новопосталих країн. При цьому слід урахувати й те, що Захід став менш відкритим та менш моралістичним. У певних випадках він заявляє про себе як про геополітичного суб'єкта, який ставить увесь інший світ перед жорсткою дилемою: або так, або ніяк. Але саме західний світ породив для всього людства мрію про справедливі світопорядок, що базується на рівноправному партнерстві. Відповідно наразі існує певна суперечність, яка позначилася виразними антизахідними тенденціями на початку XXI століття.

Вестернізація є частиною більш загального геокультурного процесу, який у науковій літературі отримав назву "модернізація". З'явившись у середині XX століття, теорія модернізації базується на понятті соціального прогресу, оскільки спирається на думку, що будь-яке суспільство, у яку історичну епоху воно не існувало б і в якому регіоні не знаходилося б, залучене до єдиного, універсального процесу еволюції людської спільноти від дикої зграї до цивілізації. Прогрес науки і техніки об'єднується у всесвітньому економічному процвітанні та розв'язанні всіх соціальних проблем. Культурна своєрідність кожної окремої країни втрачає актуальність та відходить на другий план, дозволяючи вийти на перший план технократичним характеристикам [7, с. 118–121]. Отже, термін "модернізація" слід розуміти як революційний перехід від доіндустріального стану до індустріального, або капіталістичного, суспільства, що відбувається шляхом комплексних реформ упродовж певного проміжку часу. Процес модернізації охоплює кардинальні зміни соціальних інститутів, а також способу життя людей у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

Хоча термін "модернізація" не слід застосовувати до всіх етапів соціального прогресу, вважаючи його характерним для модерного етапу розвитку людства. Оскільки відлік сучасного періоду історії починають від моменту зародження капіталізму, то модернізацію розглядають саме у форматі цінностей зазначеної історичної епохи, серед яких можна виокремити раціоналізм, урбанізацію, індустріалізацію тощо. Лідери геокультурної модернізації – США та Західна Європа – цілковито пристосувалися до них і досягли успіху в економічній сфері. Модернізація вказує шлях долучення до світового співтовариства у вигляді капіталістичної економічної системи. Слід розрізняти два різновиди модернізації: органічну та неорганічну. Аналізуючи їх, необхідно констатувати той факт, що органічна модернізація є результатом власного розвитку держави і підготовлена попередньою еволюцією, а неорганічна – це відповідь на виклик розвинутих країн і є "розвитком, що наздоганяє". Прикладом можуть служити держави, які внаслідок тих чи інших геокультурних або геополітичних обставин "загальмували" свій розвиток. Можна згадати реформаторську політику Петра I у Російській імперії, політику індустріалізації Й. Сталіна, політику "Перебудови" у СРСР тощо.

У цьому ключі культурна модернізація суспільства передбачає, насамперед, перетворення його (суспільства) культури на індустріальне висококультурне суспільство. Модернізація культурної галузі включає секуляризацію освіти, наявність ідейного та релігійного плюралізму та зростання освітнього рівня населення. Однією зі складових соціокультурної модернізації є розвиток засобів масової комунікації та поява масової культури, а також залучення населення до культурної спадщини минулого. Процес модернізації відбувається на тлі формування загальнопланетарної цивілізації, що базується на загальнолюдських цінностях, в основу яких покладено уявлення про світову цілісність формування загальнопланетарної цивілізації, яка включає прийняття представниками різних національних культур системи загальнолюдських ідеалів, що постає у формі процесу глобалізації в сучасній культурі. Але не слід сприймати культурну глобалізацію як уніфікацію, тобто зведення всього культурного розмаїття до єдиного культурного зразка. Мова йде про взаємодію національних культур, що є можливим лише за умови прийняття загальних культурних матриць.

Формування загальнолюдської культури та поширення культурної глобалізації сприяє підвищенню кількості та інтенсивності міжнародних зв'язків – політичних, економічних, комунікаційних і, нарешті, культурних. Культурне явище, яке виникає в одному регіоні або життєвій сфері, швидко поширюється у світі та відбивається на характері розвитку різних галузей суспільного життя. Тенденції культурної глобалізації реалізуються тоді, коли будь-яка соціальна група виявляє бажання прийняти елементи загальнолюдської культури, що є відповідними до її рівня розвитку та можливостей. Зазначений процес геокультурної глобалізації є явищем досить складним і суперечливим. Теорії модернізації нині розглядають модернізацію як складний глобальний процес, який відбувається в усіх значних сферах життєдіяльності людини і суспільства в цілому. Наразі розрізняють технологічну, функціональну та глобальну модернізацію, а предметом дослідження є різні інтерпретації стадій модернізації в окремих країнах.

У сенсі формування геокультурного середовища розвитку акторів міжнародних відносин вагомими є окремі концепції модернізації, серед яких чільне місце посідає девелопменталізм, який виступає обґрунтуванням перетворення малорозвинутих країн на капіталістичні держави з досить високим рівнем розвитку [5, с. 69]. Девелопменталізм став одним із напрямів політичного аналізу, який досліджує вивчення політичної динаміки і процесів переходу до нових форм суспільного устрою в окремих країнах (переважно тих, що розвиваються). Зазначеній теорії модернізації належить особлива роль у розвитку досліджень політичних режимів в умовах глобалізації.

Культурна глобалізація може вважатися багатоаспектним процесом, що вплинув на відносини між релігіями й етносами, традиційні й сучасні цінності, різні культурні орієнтації, стилі життя та смаки у споживанні. Усе більшою мірою цей процес зазнає впливу новітніх інформаційних та комунікаційних технологій. Відповідно до загальної вихідної "теорема", що застосовується для аналізу різномірних аспектів глобалізації, "матеріальні взаємини локалізуються, політичні інтернаціоналізуються, символічні – глобалізуються" [1, с. 56]. Ідеально-типовим зразком культурної глобалізації у духовній сфері може вважатися релігійне розмаїття поза територіальною приналежністю; в етнічній – космополітизм і розмаїття поза територіальною приналежністю; в економічній – споживання трафаретної і репродукованої продукції; в інформаційно-комунікативній – глобальне поширення інформації. Західні вчені переконані, що, попри прискорення процесу глобалізації, навіть у Європі національні культури залишаються набагато могутнішими чинниками, аніж вважають теоретики постмодерну.

Зокрема, Н. Стівенсон пропонує використовувати поняття "культурного громадянства". На відміну від національного громадянства, передбаченого державним законодавством, культурне громадянство підтримується завдяки системі масових комунікацій у національному масштабі. Ця підтримка визначається ставленням до культурного космополітизму, специфікою нормативно-правового регулювання в теле- та кіноіндустрії, особливостями громадянського суспільства тієї чи іншої держави [9, с. 41].

Культура, на думку Ж. Бодріяра, перестала бути прив'язаною до певного місця й, водночас, у кожному окремому місці перестала представляти певну цілісність. Культура стала фрагментарною, розпавшись на культури окремих спільнот, свого роду культурні діаспори, що

відрізняються смаком, звичками й віруваннями, не пов'язаними з яким-небудь раціональним контекстом. Діаспори розкидані по всьому західному світу. Замість збільшення доступу до елітарної культури відбувається зростання комерціалізації, іронії та гри. Залучення маргіналізованих груп зумовлює переструктурування всього поля домінуючої культури [2, с. 96]. Тому головним питанням сьогодення, як вважають глобалісти, є пошук способів підтримки цілісності плюралістичної суспільної сфери на локальному і глобальному рівнях. Це завдання розв'язується наразі в умовах існування національної держави, інструментального розуму й ринкових відносин у суспільстві споживання, що базується на індивідуальному споживанні й гедонізмі, які руйнують екосистеми, спричинюють забруднення планети тощо.

Культурне громадянство сьогодні формується з урахуванням таких чинників:

1) глобалізація в західному суспільстві породжує все більш космополітичні культури;

2) по-справжньому космополітична культура може сформуватися тільки за умови реформування національних культур;

3) у сучасну епоху не має припинятися пошук складових колективної та індивідуальної ідентичності;

4) зріла ідентичність може виникнути тільки на основі осмисленого ставлення суб'єкта до історії, природи, інших явищ і подій.

Культурне громадянство має стати свого роду "освіченою демократією участі". Тому Т. Маршалл виділяє чотири виміри громадянства, кожен з яких від початку мав специфічне національне й інструментальне значення: цивільні права (правотворчість); політичні права (право брати участь у демократичних виборах і свобода асоціацій та об'єднань); соціальні права (надання допомоги бідним, охорона здоров'я, гарантії соціального захисту безробітним); культурні права й обов'язки та пов'язане з ними поняття культурного громадянства (право на інформацію, освіту, комунікацію, критику) [8, с. 57–59].

У даному контексті глобалізацію слід розглядати як процес інтеграції різних культур в єдину ринкову логіку, причому видозмінені культури є одночасно і результатом глобалізації, і умовою її подальшого розвитку. У процесі глобалізації виникає певна однорідність соціально-економічних умов і водночас спостерігається зростання індивідуалізму. Глобалізація – це процес, метою якого є формування нового виду людини – так званого *homo economicus*, – діяльність якої підпорядковуватиметься інтересам грошового нагромадження. "Розважлива раціональність" розчиняє всі колишні цінності в ринковій вартості. У процесі глобалізації відбувається заміщення основних моральних цінностей людства цінністю ефективності. В основі цієї раціональності лежить утилітаристська мораль, формула якої звучить так: "Морально те, що дає найбільшу вигоду".

Глобальна політика зводиться, таким чином, до правил, необхідних для успішного ринкового обміну: права захищеність, свобода обміну, виконання взятих на себе зобов'язань. Процес глобалізації є результатом компромісів, які підривають моральні засади суспільства та становлять загрозу для ідентичності особистості. Нове розуміння справедливості, істини, індивідуалізму – моральних засад, розвою яких сприяє глобалізація та утилітаристська мораль, – підриває ідею справедливості в людських стосунках. Глобалізація по-новому розв'язує проблему істинності й об'єктивності оцінок. Глобальна "перебудова", названа "глобалізацією", не є наслідком свідомого вибору, зробленого кимось із політичних ліде-

рів. Це – результат структурних змін капіталізму, втілених у діяльності великої кількості людей, корпоративних організацій і держав, що, зрештою, породжує нові відносини й моделі поведінки. Економічна глобалізація неминує впливає на політичну, соціальну та культурну практику держав. Однак новий порядок досі нестабільний. Корені нестабільності криються в діалектичному співвідношенні двох основних принципів – принципу взаємозалежності й територіального принципу.

Отже, можемо стверджувати, що геокультура як явище зародилася давно, але її буття не мало загального характеру, оскільки її носіями були окремі видатні особистості, наприклад філософи або воєначальники (Олександр Македонський, Гай Юлій Цезар, Наполеон тощо). Аналіз наукових підходів до трактування геокультури доводить, що вона має смислові, ціннісні, психологічні, соціальні, політологічні характеристики, які подають її у просторово-часовому вимірі. Посилення проявів цього феномену спостерігається в часі завдяки значному зростанню просторового континууму протягом усього історичного розвитку людства, а з наростанням нині глобалізаційних тенденцій слід очікувати агресивного прояву його психологічних наслідків. Відповідно під час виокремлення геокультурного середовища існування й розвитку окремих країн і регіонів до уваги мають братися всі перелічені підходи, оскільки тільки інтегроване знання про нього може з достатньо високим ступенем вірогідності пояснити сутність геополітики як продукту функціонування геокультури і сприяти науковому прогнозуванню та подальшому розвитку світової спільноти. Глобалізація – це складний процес, що поєднує інтерпретацію тотожностей і відмінностей універсалізму та партикуляризму. Вона задає глобальні межі,

у яких цивілізації, регіони, національні держави, корінні народи, позбавлені державності, конституують свою історію й ідентичність. Відповідно вона суттєво впливає на становлення геокультурного середовища як однієї з умов модерного розвитку держав та вибудовування зовнішньополітичних ідентичностей цих акторів міжнародних відносин із боку їхніх соціумів.

Список використаних джерел:

1. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / У. Бек; пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника; общ. ред. и послесл. А. Филиппова. – М.: Прогресс-Традиция, 2001.
2. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции / Ж. Бодрийяр; пер. с фр. О. А. Печенкина. – Тула: Тульский полиграфист, 2013.
3. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. / Ф. Бродель; пер. с фр. – М.: Прогресс, 1992. – Т. 3: Время мира.
4. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн; пер. с англ. П. М. Кудюкина; под общ. ред. Б. Ю. Кагарлицкого. – СПб.: Изд-во "Университетская книга", 2001.
5. Ерасов Б. Одномерная логика российских модернизаторов / Б. Ерасов // Общественные науки и современность. – 1995. – Вып. 2. – С. 68-78.
6. Малиновский П. В. Глобализация как цивилизационный процесс / П. В. Малиновский // Россия и современный мир. – 2001. – № 2 (31). – С. 5-30.
7. Hegemony / Counter-Hegemony: Imagining a New, Post-Nation-State Cartography of Culture in an Age of Globalization / K. Archer, M. M. Bosman, M. M. Amen, E. Schmidt; In K. Archer, M. M. Bosman, M. M. Amen, E. Schmidt (eds.) // Cultures of Globalization: Coherence, Hybridity, Contestation. – New York: Routledge, 2013. – P. 115-136.
8. Marshall T. Citizenship and Social Class / T. Marshall. – London: Pluto Press, 1991.
9. Stevenson N. Globalization, National Cultures and Cultural Citizenship / N. Stevenson // Sociological Quarterly. – 1997. – Vol. 38, № 1. – P. 41-66.

Надійшла до редколегії 21.12.19

N. Serbina, Ph.D. (Historical Science), Associate Prof.,
Iu. Tsyrya, Ph.D. (Political Science), Assist. Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FORMATION OF GEOCULTURAL ENVIRONMENT OF COUNTRIES: MODERN TRENDS

Having analyzed the key scientific approaches to the formation and development of the geocultural environment of individual countries and regions, the evolution of geoculture is determined to be one of the basic trends of development of the modern world. Construction of universal norms and values which are enshrined in the appropriate symbolic systems is determined to form the basis for geocultural processes. In most cases, geoculture is generated by a particular civilization, but it can go beyond one civilizational branch. Therefore, a number of varieties of geoculture are being distinguished nowadays. Modernization is found to be one of the most important directions of the general geocultural process. The process of modernization takes place against a background of formation of the planetary civilization based on universal values. But we mean the interaction of national cultures which is only possible if common cultural matrices are adopted. As a result, it is concluded that all geocultural approaches to and directions of the general geocultural process should be taken into account while distinguishing the geocultural environment of individual countries and regions.

Keywords: geocultural environment, geoculture, globalization, modernization, country, region, society.

Н. Сербина, канд. ист. наук, доц.
Ю. Цырфа, канд. полит. наук,
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ФОРМИРОВАНИЕ ГЕОКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЫ РАЗВИТИЯ СТРАН: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

После проведения анализа ключевых научных подходов к формированию и развитию геокультурной среды существования отдельных стран и регионов определено, что эволюция геокультуры является одной из базовых тенденций развития современного мира. Выяснено, что в основе геокультурных процессов лежит становление общечеловеческих норм и ценностей, которые закреплены в соответствующих символических системах. В большинстве случаев геокультура порождается определенной цивилизацией, однако может выходить за рамки одной цивилизационной ветви, поэтому сейчас выделяется ряд разновидностей геокультуры. Выявлено, что одним из главных направлений общего геокультурного процесса является модернизация. Процесс модернизации происходит на фоне формирования общепланетарной цивилизации, основанной на общечеловеческих ценностях. Но речь идет о взаимодействии национальных культур, которое возможно лишь при условии принятия общих культурных матриц. Сделан вывод, что во время выделения геокультурной среды существования и развития отдельных стран и регионов во внимание должны приниматься все геокультурные подходы и направления общего геокультурного процесса.

Ключевые слова: геокультурная среда, геокультура, глобализация, модернизация, страна, регион, общество.

УДК 327.82(456.31)

Р. Петюр, канд. політ. наук, доц.,
А. Усатенко, студ. магістратури
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАПИ ФРАНЦИСКА

Розглянуто проблематику дипломатичної діяльності глави Католицької церкви та одночасно Держави Ватикан Папи Франциска. З моменту обрання у 2013 році минув достатньо вагомий період для осмислення дипломатичних кроків Папи Франциска. Досліджено основні напрями дипломатії Ватикану під його керівництвом, як традиційні, так і нові. Зокрема, проаналізовано специфіку дипломатичної позиції Папи Римського стосовно відносин з європейськими країнами в контексті еволюції християнських цінностей і міграційної кризи в ЄС. Досліджено дипломатичні ініціативи Папи Франциска щодо таких питань міжнародних відносин, як нормалізація американо-кубинських відносин та врегулювання палестинсько-ізраїльського конфлікту, а також проблематику відносин самого Ватикану зі США (у контексті суперечливої внутрішньої та міжнародної політики президента Д. Трампа), Китаєм (у контексті проблеми прав людини) і Росією (у контексті налагодження відносин із Російською православною церквою). Особливу увагу приділено позиції Папи Римського щодо українсько-російського міжнародного конфлікту та гуманітарної ситуації на тимчасово окупованих територіях України. Проаналізовано позицію Папи Римського щодо глобальної проблеми зміни клімату. Підкреслено посилення позицій гуманізму в дипломатичній діяльності Папи Римського на сучасному етапі.

Ключові слова: дипломатична діяльність, зовнішня політика, Святий Престол, Папа Римський, Ватикан, Католицька церква, Франциск.

Постановка проблеми. Папа Римський як глава Католицької церкви протягом багатьох століть здійснює суттєвий вплив на міжнародні відносини, а в сучасному світі Ватикан не лише не втрачає свого впливу, а й продовжує зміцнювати позиції.

З формального погляду Ватикан можна назвати державою-карликом, однак Папа Римський є духовним отцем для понад 1,25 млрд католиків, з якими підтримує постійний контакт через місцеві осередки Католицької церкви.

Слід пам'ятати, що Ватикан фактично не має ані власної армії для проведення активної жорсткої політики, ані корисних копалин для участі у світовій торгівлі, а вся економіка базується на сфері послуг і пожертвуваннях. У зв'язку з цим весь дипломатичний інструментарій Святого Престолу ґрунтується на моральному та духовному авторитеті Католицької церкви, діяльність якої провадиться та уособлюється понтифіком.

Мета статті. З огляду на значний авторитет у світі та миротворчий потенціал Святого Престолу постає необхідність у дослідженні пріоритетів і методів зовнішньої політики та дипломатії Папи Римського Франциска.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням дипломатичної діяльності Ватикану займалися, зокрема, такі дослідники, як А. Л. Байков, А. А. Грицанов, Т. В. Зонова, Н. А. Ковальський, В. А. Козлов, О. Кучерук, Г. Хоружий, К. А. Хачатуров, О. Н. Четверикова, Н. Петер (N. Peter), В. Дуглас (W. Douglas), Дж. Келі (G. Cheli), Й. Трой (J. Troy) та ін.

Так, російська вчена Т. В. Зонова у своїх трудах наводить історичні передумови формування папської дипломатії, приділяє увагу протоколу дипломатії Святого Престолу, його структурі та закордонним представництвам, а також неодноразово підкреслює такі риси папської дипломатії, як досвід посередництва, навчання світу, активна участь у роботі міжнародних організацій.

Вітчизняний дослідник В. А. Козлов у своїх роботах вдається до аналізу ролі, основних напрямів, форм, методів і змісту дипломатії Святого Престолу від початку становлення постбіполярної системи міжнародних відносин до кінця понтифікату Іоанна Павла II. У його роботах чітко розкривається понятійно-категоріальний апарат, а саме співвідношення таких понять, як дипломатія, Святий Престол, Ватикан, Католицька церква та сучасна система міжнародних відносин.

Американський історик Й. Трой пов'язує нетрадиційний характер дипломатії Святого Престолу та специфічний набір політичних інструментів з комплексом змі-

шаних світських і релігійних норм Католицької церкви та її представників. У роботах науковця міститься висновок про те, що спосіб дії дипломата Святого Престолу за своєю природою є гібридним – на перетині політичних і релігійних форм дії.

У роботах вищезгаданих науковців є спільний висновок про центральну роль Папи Римського в дипломатичній діяльності Святого Престолу. Це пояснюється як з релігійного погляду, відповідно до якого Папа є намісником апостола Петра, якому Ісус Христос дав ключі від Царства Небесного, так і з інституційного, що знаходить відображення в законодавстві Ватикану.

Таким чином, наукова проблема цієї статті полягає в недостатньому теоретичному дослідженні зазначеної теми. Більшість вітчизняних наукових праць обмежуються часовими рамками до часів понтифікату Іоанна Павла II.

Виклад основного матеріалу дослідження. Папа Франциск (у миру – Хорхе Маріо Бергольо) обраний конклавом 13 березня 2013 року. Таке ім'я для інтронізації він обрав на честь відомого святого, засновника жебрацького ордену францисканців – Франциска Ассізького.

Особа Франциска привертає увагу від самого моменту обрання. Це перший в історії Папа з Нового Світу і перший за більш ніж 1200 років Папа не з Європи (після сирійця Григорія III, який правив з 731 по 741 рік). Перший Папа-езуїт. Перший Папа-чернець від часів Григорія XVI (1831–1846). Цілком очевидними є очікування світової спільноти (як політичних акторів, так і прихожан) як не радикальної трансформації політики Ватикану, то щонайменше принципово нового погляду на сучасні процеси [7].

На відміну від своїх попередників, Бенедикта XVI, який народився і виріс у Баварії, або ж Іоанна Павла II, поляка, який протягом усього життя був свідком геополітичного розколу Європи, Хорхе Маріо Бергольо не був безпосереднім свідком ні "залізної завіси" у Європі, ні "холодної війни". Саме тому, на думку Франциска, завдання полягає не в тому, щоб об'єднати Європу за допомогою зовнішніх важелів впливу, а в тому, щоб змусити інтеграційні механізми ЄС працювати зсередини, на інституціональному рівні. Папа образно говорить про необхідність відродити "душу" Європи, розуміючи під цим постійну присутність католицької церкви і християн [6]. Нинішній понтифік сприймає Європу не як політичний суб'єкт або об'єкт, а як політичний проект. При цьому понтифік приділяє велику увагу політичній і соціальній сферам у країнах Латинської Америки і багато в чому бачить саме в ній майбутнє розвитку планети. Такий під-

хід обумовлений тим, що Папа не асоціює себе безпосередньо з Європою і пропонує світовій спільноті більш широкий погляд на те, що відбувається у світі.

У той же час європейський континент залишається традиційною сферою впливу Святого Престолу. Саме тут формувалися впродовж століть традиції та звичаї католицької церкви. Однак нинішній Папа дотримується принципово нового погляду на Європу і Європейський Союз, на відміну від своїх попередників, що пояснюється кількома обставинами. Передусім ідеться про латиноамериканське середовище, у якому формувалися погляди нового Папи.

Незважаючи на критичні висловлювання щодо сучасного стану Європи, навесні 2016 року Франциск отримує престижну міжнародну Премію Карла Великого за внесок в об'єднання Європи і захист європейських цінностей. Аналіз виступу Папи Франциска на церемонії нагородження дозволяє зробити висновок про те, що риторика очільника Святого Престолу щодо Європи стає більш наполегливою. Папа звинувачує Європу у "втомі та старості", а також у відхиленні від ідей батьків – засновників ЄС – Робера Шумана, Альчіде де Гаспері, Конрада Аденауера [3].

Позиція Франциска щодо Європи полягає також у тому, що імпульс розвитку Європи лежить у відкритості Європейського Союзу всій світовій спільноті. У першу чергу мається на увазі позиція щодо європейської міграційної кризи. Приймання біженців європейськими країнами є ключовою ідеєю Папи Франциска, свідченням чого є згадка про проблему практично в кожній розмові про Європу. Він закликає кожну парафію прийняти як мінімум одну сім'ю мігрантів. З поїздки на острів Лесбос Папа Франциск на знак підтвердження власної позиції повернувся разом із 12 біженцями, яких дав вказівку поселити у Ватикані. Святий Престол жорстко критикує підхід, відповідно до якого міграційна проблема, а також інші проблемні питання в міжнародних відносинах розв'язуються через призму виключно національних інтересів [11].

Ватикан вважає незаконним використання християнських цінностей для побудови закритих суспільств із замкненою ідентичністю. Варто зауважити, що сам термін "християнські цінності" використовується Франциском, на відміну від його попередників, в іншому ключі. Тема "європейських основ" активно використовувалася Святим Престолом під час понтифікату Іоана Павла II і Бенедикта XVI, коли ватиканською дипломатичною службою робилися безуспішні спроби впровадити концепцію "християнських цінностей" у проект Європейської конституції [10].

Не менш активною є дипломатична діяльність і за межами європейського континенту. Так, однією з найбільш резонансних подій став візит Папи Римського Франциска на Святу землю, який відбувся із 24 по 26 травня 2014 року, у ході якого понтифік відвідав Йорданію, Палестину та Ізраїль, а також зустрівся із Вселенським Патріархом Варфоломієм. Головними темами стали питання мирного врегулювання близькосхідних проблем і екуменічний діалог із православним світом. Уже через місяць після переговорів, які провів Франциск з Ізраїлем і Палестиною, 6 червня 2014 року у Ватикані в особистій резиденції Папи Санта-Марта відбулася спільна молитва президента Ізраїлю Ш. Переса і глави палестинської адміністрації М. Аббаса. У богослужінні взяли участь представники трьох конфесій, кожен з яких читав уривки священних текстів своєю мовою. Два лідери з ініціативи Папи Франциска спільно

посадили оливкове дерево на знак миру між народами. Як зазначив за підсумками переговорів державний секретар Святого Престолу кардинал П. Паролін, "Папа Франциск звертається до "політики молитви", ефективність якої необхідно повноцінно використовувати" [13]. Крім духовного підґрунтя цього вислову, слід виокремити його політичний аспект – мова йде про використання Святим Престолом "м'якої сили", за допомогою якої Франциск розв'язує зовнішньополітичні завдання.

Іншим яскравим прикладом, коли Папа Франциск вдавався до "м'якої сили" через посередництво з відношення дипломатичних відносин між США та Кубою у грудні 2014 року. У результаті тристоронніх переговорів у форматі США – Ватикан – Куба сторони налагодили дипломатичні відносини та обмінялися посольствами. Такий результат був дуже позитивно оцінений, додавши престижу та авторитету як Ватикану загалом, так і Франциску зокрема [4].

При діючому Папі, а саме з жовтня 2016 року, також простежується рух на шляху до нормалізації відносин між Ватиканом і Китаєм. Незважаючи на наявність упорядкованого часу взаємних претензій і відсутність дипломатичних відносин із 1951 року, обидві сторони йдуть на поступки, які несуть позитивні зміни для кожного: Китаю – поліпшення іміджу для Європи та католиків світу, Ватикану, крім дипломатичного просування, – консолідація і виведення з підпілля більшості католицьких громад Китаю [12].

Прихід до влади президента США Дональда Трампа у 2017 році ускладнив американсько-ватиканські відносини. Радикальні та прагматичні погляди нинішнього президента розходяться із гуманістичним підходом Франциска. Понтифік, який укрαι рідко виступає з явною критикою на адресу політичних діячів, відкрито засудив передвибірну пропозицію Трампа звести стіну на кордоні з Мексикою. Така позиція Франциска узгоджується з його згаданими поглядами на міграційні процеси.

Рішення Дональда Трампа офіційно визнати Єрусалим столицею Ізраїлю і перенести американське посольство не могло не залишитися без реакції з боку Святого Престолу. "Сьогодні я думаю про Єрусалим. Не можу приховувати свого глибокого занепокоєння з приводу ситуації, що склалася за останні дні, у той же час хочу з почуттям жалю звернутися із закликом дотримуватися статус-кво цього міста", – зазначив Папа Франциск на загальній аудієнції 6 грудня 2017 року [9].

У той же день 13 представників різних християнських церков у Єрусалимі направили офіційний лист президенту США Д. Трампу, у якому висловили стурбованість щодо зміни американської позиції щодо статусу-кво Єрусалиму. Ієрархи нагадали політику, що подібного роду звернення було направлено на Саміт у Кемп-Девіді у 2000 році та було прийнято до уваги. Автори документа відкрито звертаються до Вашингтону:

"Ми наполегливо закликаємо США не відмовлятися від визнання сформованого міжнародного статусу Єрусалима. Будь-які непередбачені дії можуть завдати непоправної шкоди ... Святе місто може стати містом мирного співіснування і благоденства тоді, коли політичний процес дозволить звільнити серця всіх людей, що живуть у ньому, від ненависті та конфліктності". Таким чином, нинішня позиція США йде врозріз із думкою Святого Престолу. У ході візиту до Святої землі Папа привернув увагу до страждань палестинців і закликав до діалогу трьох релігій – ісламу, християнства та іудаїзму, зазначивши при цьому, що "двері до діалогу зали-

шаються відкритими, хоча поки вони приховані за димовою завісою бомбардувань" [2].

Щодо українського питання Ватикан займає стриману та зважену позицію. З початку кризи Папа Франциск звернувся із закликами припинити насильство і почати діалог між воюючими сторонами. 2 березня 2016 року понтифік попросив віруючих і всю світову спільноту "продовжувати молитися за Україну, яка переживає складний період". Франциск висловив надію, що "всі сторони будуть співпрацювати для подолання непорозуміння і спільної побудови майбутнього нації" і закликав "підтримувати будь-які ініціативи на користь діалогу та згоди" [5]. У червні 2016 року Україну відвідав державний секретар Святого Престолу кардинал П. Паролін. Київська влада неодноразово запрошувала представників Ватикану здійснити офіційний візит до країни. Крім того, колишній посол України у Ватикані Т. Іжевська поклала великі надії на роль Святого Престолу в наданні гуманітарної допомоги українцям та допомоги Києву в урегулюванні кризи. Візит держсекретаря П. Пароліна був направлений на те, щоб розібратися в ситуації, що склалася, і надати Ватикану реальні пропозиції. У ході поїздки кардинал зустрівся з українським керівництвом, відвідав Львів і Запоріжжя, зону збройного конфлікту на Донбасі. Відомо, що у Львові він провів переговори з греко-католиками, а в Запоріжжі відвідав центр гуманітарної допомоги, створений за ініціативи Папи Франциска.

Історичною подією стала зустріч Папи Франциска з патріархом Російської православної церкви Кирилом у Гавані 12 лютого 2016 року. Її історичність обумовлена тим, що зустріч такого рівня стала першою за всю історію Російської православної і Католицької церков. За підсумками зустрічі патріарх і Папа урочисто підписали спільну декларацію, що складається із 30 пунктів. У ній Папа Франциск визнав провал Унії як метод досягнення єдності, однак церковні громади, "які виникли в цих історичних умовах, мають право на існування", натомість у заяві зафіксовано низку інших важливих позицій, що стосуються протистояння в Україні [1]. Ряд українських науковців і релігійних діячів засудили декларацію, вважаючи її зрадою українських інтересів.

Особливу увагу у своїй дипломатичній діяльності Папа Франциск приділяє питанню клімату, закликаючи світову спільноту піклуватися про "спільний дім". Для обговорення питань клімату Папа Франциск, замість скликання світових лідерів, надає перевагу співпраці з людьми "на місцях". На конференцію, організовану Папською академією наук і присвячену питанням охорони навколишнього середовища, понтифік запрошує мерів міст і посадових осіб, які відповідають саме за ці питання. Проблема екології та захисту навколишнього середовища присвячена друга енцикліка Папи Римського "Laudato si", опублікована 24 травня 2015 року [8]. Вона складається із шести розділів, де Папа Франциск критикує міжнародне співробітництво та заходи, що вживаються на політичному рівні у сфері екології, а також розмірковує про причини, через які світове суспільство перебуває в екологічній кризі. Франциск має зростаючий вплив не тільки на віруючих і всіх, хто прислухається до нього. Ініціативи Папи Римського розглядаються і на вищому рівні провідними світовими діячами, роблячи заяви Папи політичними: "Міжнародні зустрічі на вищому рівні останніх років, що присвячені проблемам навколишнього середовища, не виправдали очікувань, тому що через відсутність політичного рішення не були досягнуті важливі й ефективні глобальні екологічні угоди".

Документ був позитивно сприйнятий організаціями із захисту навколишнього середовища. Появу цієї енцикліки також привітали Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун і президент Світового банку Джим Йонг Кім, які відповідальні за програми із захисту природи під егідою ООН.

Позитивний відгук про енцикліку залишив і константинопольський патріарх Варфоломій I, який заявив: "Боротьбу зі змінами клімату не можна вести індивідуально. Ця проблема потребує уваги та дій усього людства, особливо багатих регіонів нашої планети. У бєсїді з нашим дорогим братом Папою Франциском ми погодилися в тому, яким важливим є те, що над цією темою працюють церкви Сходу і Заходу". Спеціаліст із Католицької церкви Джон Аллен висловив думку, що енцикліці судилося увійти в історію як поворотний момент, коли захист навколишнього середовища нарешті зайняв почесне місце в одному ряду з гідністю людського життя і економічною справедливістю як наріжного каменю католицького соціального вчення. Повертаючись до питання про прагнення нинішнього понтифіка здійснювати прямий і безпосередній контакт як з людьми, так і з членами Римської курії з метою ефективнішого просування власної позиції, він направляє енцикліку особисто кожному кардиналу з проханням прочитати [14].

На практиці ініціативи Папи дали поштовх до реалізації ряду важливих проектів. Як результат, у Парижі наприкінці 2015 року відбулася конференція з питань клімату, метою якої стало "досягти універсальної та обов'язкової для виконання угоди, що дозволить ефективно боротися зі змінами клімату та прискорити перехід до суспільства й економіки, що мало споживають вуглецеві ресурси". Таким чином, міжнародне співтовариство повинне стримувати підвищення температури планети, допускаючи її зростання не більше ніж на 2 градуси Цельсія. Для реалізації поставлених задач у результаті даної конференції учасники прийняли ряд угод щодо скорочення шкідливих викидів у атмосферу.

Висновки. Святий Престол провадить обережну, збалансовану та гнучку зовнішню політику. Папа Франциск спирається на головні дипломатичні пріоритети, побудовані на християнських цінностях, а саме: захист християн, нейтралітет і прагнення миру, допомога найбільш вразливим верствам населення. Завдяки цим постулатам Ватикану вдається зберігати свій авторитет і вплив на міжнародній арені.

У теперішній час, при Папі Франциску, зовнішня політика Ватикану набула нових рис. З одного боку, Франциск повернувся до активної соціальної риторики Іоанна Павла II, знову зробивши голос Ватикану цікавим для світової громадської думки. З іншого боку, він своїми діями і виступами заходить ще далі, відступаючи від шаблонів Католицької церкви. Це проявляється як у лібералізації поглядів Католицької церкви на соціальне життя суспільства, так і в ініціації надважливих питань зміни клімату та інших глобальних проблем людства.

З наведених у статті релігійних здобутків можна виділити екуменічні прагнення та співпрацю з іншими релігіями. Це прямо узгоджується з одними з фундаментальних пріоритетів Католицької церкви – проповідування миру та забезпечення прав незахищених верств населення.

Іншим досягненням можна назвати досягнення нової вершини гуманістичних поглядів Католицької церкви. Так, Папа Франциск дозволив розширення ролі жінок у богослужінні, підкреслив неприпустимість відлучення від церкви геїв і трансгендерів, що беззаперечно

можна назвати новою віхою у еволюції католицьких догм і заслугове окремого дослідження.

Найбільш істотним, на нашу думку, успіхом слід вважати ініціювання та забезпечення прийняття важливих міжнародних угод щодо захисту довкілля, що стало відправною точкою для низки міжурядових екологічних програм і проєктів, результати яких можна буде оцінити в майбутніх дослідженнях.

Список використаних джерел:

1. Зустріч на Кубі: український вимір / Українська православна церква. – 18.02.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://vzcc.church.ua/2016/02/18/zustrich-na-kubi-ukrajinskij-vimir/>.
2. Крылов А. В. Палестино-израильский трек: провал ближневосточной политики администрации Б. Обамы / А. В. Крылов, В. М. Морозов // Вестник МГИМО-Университета, 2017. – № 4. – С. 99-112.
3. Папа Римский назвал Европу "составившимся континентом" // BBC русская служба. – 14.11.2014 – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.bbc.com/russian/international/2014/11/141125_pope_francis_speaks_in_europe.
4. Шебакин Д. Д. Публичная дипломатия Святого Престола / Д. Д. Шебакин, Е. О. Шебакина // Публичная дипломатия: Теория и практика : науч. изд. ; под ред. М. М. Лебедевой. – М. : Аспект Пресс, 2017. – С. 217-238.
5. Appello del papa per l'ucraina: cessi orribile violenza fraticida. – Radio Vaticana. – 04.02.2015 – [Electronical resources]. – Access mode : http://it.radiovaticana.va/news/2015/02/04/appello_del_j>apa_per_lucraina_cessi_orribile_violenza_/121445.
6. Caracciolo L. Papa Francesco. Sognare l'Europa / L. Caracciolo, A. Riccardi. – Bologna : Centro editoriale dehoniano, 2017. – P. 86-90.
7. Donadio R. Cardinals Pick Bergoglio, Who Will Be Pope Francis. The New York Times. – 13.03.2013 – [Electronical resources]. – Access mode :

<https://www.nytimes.com/2013/03/14/world/europe/cardinals-elect-new-pope.html>.

8. Francesco. Lettera Enciclica Laudato Si' Del Santo Padre Francesco Sulla Cura Della Casa Comune. Libreria Editrice Vaticana. – 24.05.2015 – [Electronical resources]. – Access mode : http://w2.vatican.va/content/dam/francesco/pdf/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si_it.pdf.

9. Heads of Local Churches send letter to President Donald Trump regarding status of Jerusalem // Latin Patriarchate of Jerusalem. – 06.12.2017 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.lpj.org/heads-localchurches-send-letter-to-president-donald-trump-regarding-status-of-jerusalem>.

10. Hussein N. Referendums on the EU Constitutional Treaty: The State of Play [Electronical resources] / N. Hussein // Chatham House. – February 2005. – Access mode : http://www.proyectos.cchs.csic.es/euroconstitution/library/working%20papers/Hussain_Feb_2005.pdf.

11. Papa Francesco con 12 musulmani in Vaticano, demagogia e... // BLITZ. 16.04.2016 [Electronical resources]. – Access mode : <http://www.blitzquotidiano.it/cronaca-mondo/papa-francesco-con-10-migranti-in-vaticano-e-fa-un-bel-guaio-2440162/>.

12. Provisional Agreement between Holy See and China // Vatican News. – 22.09.2018 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.vaticannews.va/en/vatican-city/news/2018-09/china-holy-see-agreement-appointment-bishops.html>.

13. Simon J. The Papacy and the Establishment of the Kingdoms of Jerusalem, Sicily and Portugal: Twelfth-Century Papal Political Thought on Incipient Kingship / J. Simon // Journal of Ecclesiastical History. – 2017. – Vol. 68(2). – P. 223-259.

14. Viganò D. E. Fedeltà è cambiamento. La svolta di Francesco raccontata da vicino / D. E. Viganò. – Roma : Rai Eri, 2015. – P. 124.

Надійшла до редколегії 07.01.20

R. Petyur, Cand. of Political Science, Associate Prof.,

A. Usatenko, MA stud.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

DIPLOMATIC ACTIVITIES OF POPE FRANCIS

The article raises the issue of diplomatic activity of the current head of the Catholic Church and at the same time the Vatican City – Pope Francis. Since the election in 2013, a significant period has passed to comprehend the diplomatic steps of Pope Francis. Both traditional and new directions of Vatican diplomacy under his leadership are investigated in the article. In particular, the article explores specifics of the Pope's diplomatic position regarding relations with European countries in the context of the evolution of Christian values and the migration crisis in the EU.

The article also investigates Pope Francis's diplomatic initiatives towards pressing issues of international relations, such as normalization of the US-Cuban relations and the settlement of the Palestinian-Israeli conflict. The article examines as well the problems of relations between the Vatican itself and the United States (in the context of the contradictory domestic and international policies of President D. Trump), China (in the context of the human rights problem) and Russia (in the context of establishing relations with the Russian Orthodox Church).

Particular attention is paid to the position of the Pope regarding the Russian-Ukrainian international conflict and the humanitarian situation in the temporarily occupied territories of Ukraine. The position of the Pope on the global climate change issue is also analyzed. As a conclusion, the article emphasizes strengthening of the positions of humanism in the diplomatic activity of the Pope at the present stage.

Keywords: diplomatic activity, foreign policy, Holy See, the Pope, Vatican, Catholic Church, Francis.

P. Петюр, канд. полит. наук, доц.,

A. Усатенко, студ. магистратури

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАПЫ ФРАНЦИСКА

Рассмотрена проблематика дипломатической деятельности главы Католической церкви и одновременно Государства Ватикан Папы Франциска. С момента избрания в 2013 году прошел достаточно весомый период для осмысления дипломатических шагов Папы Франциска. Исследованы основные направления дипломатии Ватикана под его руководством, как традиционные, так и новые. В частности, проанализирована специфика дипломатической позиции Папы Римского касательно отношений с европейскими странами в контексте эволюции христианских ценностей и миграционного кризиса в ЕС. Исследованы дипломатические инициативы Папы Франциска по таким вопросам международных отношений, как нормализация американо-кубинских отношений и урегулирование палестино-израильского конфликта, а также проблематика отношений самого Ватикана со США (в контексте противоречивой внутренней и международной политики президента Д. Трампа), Китаем (в контексте проблемы прав человека) и Россией (в контексте налаживания отношений с Русской православной церковью). Особое внимание уделено позиции Папы Римского относительно российско-украинского международного конфликта и гуманитарной ситуации на временно оккупированных территориях Украины. Проанализирована позиция Папы Римского по глобальной проблеме изменения климата. Подчеркнуто усиление позиций гуманизма в дипломатической деятельности Папы Римского на современном этапе.

Ключевые слова: дипломатическая деятельность, внешняя политика, Святой Престол, Папа Римский, Ватикан, Католическая церковь, Франциск.

УДК 327 (73+72)

І. Дерев'янка, д-р істор. наук, доц.
Національний авіаційний університет, Київ, Україна**ЕФЕКТИ АСИМЕТРІЇ В АМЕРИКАНО-МЕКСИКАНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ**

Проаналізовано характер та особливості асиметрії американо-мексиканських відносин. Розкрито поняття асиметрії в міжнародних відносинах, яку можна трактувати як відсутність рівнозначності, тотожності між суб'єктами, які володіють різними потенціалами, впливом на світові політичні процеси. З'ясовано, що двосторонні асиметричні американо-мексиканські відносини – це відображення реальних відмінностей в об'єктивно існуючій реальності. Визначено співвідношення компонентів могутності США і Мексики та ефекти їхньої асиметричної взаємодії. Про асиметричний характер відносин між країнами показово свідчить велетенська перевага США над Мексикою практично за всіма параметрами. Доведено, що відносини між США і Мексикою, попри різні зовнішньополітичні та економічні потенціали, характеризуються високим рівнем взаємозалежності, який був утворений у результаті історичних точок дотику. Установлено, що обидві держави неоднаково залежать одна від одної. Існуюча асиметрична взаємозалежність створює для США як менш залежного актора спокусу встановлювати сприятливі для себе економічні умови й отримувати політичні поступки від більш залежної держави – Мексики. На тлі асиметрії сторони дотримуються одна щодо одної діаметрально протилежних поглядів. Якщо політичні лідери США розглядають Мексику як несуттєву для інтересів США і концентрують увагу на інших пріоритетах, то офіційний Мехіко зосереджується на Сполучених Штатах як на найважливішій зовнішньополітичній проблемі.

Ключові слова: США, Мексика, американо-мексиканські відносини, асиметрія, взаємозалежність, потенціал.

Постановка проблеми. Трактуючи міжнародні відносини як природно-історичний процес, необхідно враховувати специфіку функціонування в його рамках структурно складних і нерівнозначних відносин між головними суб'єктами міжнародних взаємодій.

В умовах інтегральної взаємопов'язаності, реконструкції системи міжнародних відносин спостерігається взаємодія суб'єктів із непропорційними параметрами. Нерівномірність розвитку і потенціалу держав обумовлюють їх стратифікацію у військовій, політичній і економічній сферах, що спричиняє загострення цілого комплексу протиріч. Ієрархія держав визначає межі їх функціональної активності, віддзеркалює співвідношення їх силових потенціалів, які фіксують різні конфігурації структури міжнародних відносин.

У системі міжнародних відносин, у якій домінують єдина військова наддержава та кілька центрів економічної потужності, створюються умови для виникнення асиметричної взаємодії.

Після закінчення холодної війни країни залучені в набагато складніші множинні асиметричні взаємодії, що має мотивувати подальше вивчення сучасних асиметричних міжнародних відносин. У політичному аналізі міжнародних відносин поняття асиметрії особливо активно почало застосовуватися у постконфронтаційний період.

Сполучені Штати з огляду на чималий їх відрив від інших держав по головних компонентах могутності є вихідною точкою асиметрії у сфері міжнародних відносин, яка особливо чітко простежується у відносинах із країнами Латинської Америки. У цьому контексті особливий інтерес становить дослідження двосторонніх американо-мексиканських відносин, які мають досить суперечливий характер та перебувають у сфері потенційної конфліктогенності.

Попри популярність даної тематики в наукових колах, дослідження асиметрії міжнародних відносин перебуває на етапі становлення не тільки як феномен політичного буття, але і як сфера наукового пізнання.

Різномісні інтерпретації відображають різні наукові та практичні підходи до осмислення поліаспектності асиметрії міжнародних відносин. Найчастіше в інтерпретаціях бракує концептуального обґрунтування і комплексного бачення проблем.

Мета статті – з'ясувати особливості, ефекти асиметричних взаємодій між США та Мексикою, визначити співвідношення їх потенціалів і рівень асиметричної взаємозалежності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Систематизуючи дослідницьку літературу, присвячену питанням

асиметрії міжнародних відносин, слід зазначити, що сама концепція асиметрії ще не розроблена повною мірою.

Аспекти асиметричної взаємодії в міжнародних дослідженнях розглядалися і раніше. Увага науковців була приділена насамперед економічним факторам і аналізу концептів-антитез "Центр-Периферія", "Північ-Південь".

Роль нерівнозначних за потенціалами держав трактувалася в теоріях гегемоністської стабільності, монополарності, міжнародної ієрархії [16; 21; 23]. Представники цих підходів фокусували увагу на питанні забезпечення визнання слабкішими акторами норм, встановлених домінуючим полюсом сили у власних інтересах.

Авторитетний американський фахівець Брентлі Уомак значно розширив горизонт дослідження асиметрії в міжнародних відносинах. На відміну від своїх попередників, науковець прагне переглянути всю логіку аналізу асиметричних відносин між державами. Його праця "Асиметрія і міжнародні відносини" презентує нову парадигму для розуміння міжнародних відносин. У книзі пропонується загальна теорія асиметричних міжнародних відносин, при цьому наголошується, що більшість міжнародних відносин є асиметричними [30].

Серед вітчизняних праць, присвячених питанням асиметрії міжнародних відносин, варто виділити колективну монографію під редакцією Г. Перепелиці, у якій досліджуються різномісні аспекти асиметрії міжнародних відносин [1].

За науковим значенням і якість можна також відзначити наукові розвідки З. Міщук, Н. Осташ, М. Розумного [5–9].

Розвиток американо-мексиканських відносин досліджувало широке коло науковців, але у контексті асиметрії ці відносини залишились малодослідженими.

Американо-мексиканські відносини у розрізі асиметрії стали предметом дослідження Кристофа Козака, який на основі ретельного аналізу взаємодії між країнами сконструював модель асиметричних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сучасному етапі функціонування системи міжнародних відносин принцип суверенної рівності держав є однією із основоположних засад міжнародного співробітництва. Декларований принцип певною мірою мінімізує уявлення про асиметрію між державами.

Національні держави зазвичай прагнуть підкреслити свою незалежність і дуже чутливі до будь-яких висновків щодо реальної нерівності між державами [12]. Якщо вважати всі держави співвідносними, рівними, то, як зазначають американські вчені Б. Рассет і Х. Старр, "деякі з них рівні більше, ніж інші" [25, с. 79].

З погляду міжнародного права рівність держав трактується як формально-юридична, а не фактична, що має вплив на практику міжнародних відносин. На думку П. Циганкова, "формально юридична рівність держав з погляду міжнародного права не може відмінити тієї обставини, що вони відрізняються за територією, населенням, природними ресурсами, економічним потенціалом, соціальною стабільністю, політичним авторитетом, озброєнням та, врешті-решт, віком. Ці різниці резюмуються у нерівності держав з огляду на їх національну могутність. Наслідком такої нерівності є міжнародна стратифікація, з характерною для неї фактичною ієрархією держав на міжнародній арені" [11, с. 175].

Асиметрія і то, як вона впливає на природу міжнародних взаємодій, викликають зростаючу зацікавленість у науковців, політиків, економістів. Серед фахівців простежується думка про те, що існуючі асиметрії у відносинах між державами є не тільки морально неприйнятними, але й контрпродуктивними і здатні завдавати економічних і політичних втрат.

Наукове знання про асиметрію не є довільним, а пошук об'єктивності має проходити через суб'єктивне сприйняття.

У соціально-гуманітарних науках концепція асиметрії не має чітко визначених меж та усталеного формулювання. Смысловое навантаження поняття асиметрії в гуманітарній сфері відображається в термінах "неспіврозмірність", "неоднаковість", "неподібність".

Асиметрія означає становлення та існування в певних відносинах розходжень і протилежностей усередині єдності, цілісності явищ об'єктивної дійсності. Вона є випробуванням структурної стабільності системи, оскільки має експліцитний дисфункціональний характер. Також асиметрія є наслідком структурних змін і прискорювачем подальших трансформацій і часто є інновацією, що дозволяє виявити нові типи системних антагонізмів.

Асиметрію в міжнародних відносинах можна дефініювати як відсутність рівнозначності, тотожності між державами, які володіють різними потенціалами, впливом на світові політичні процеси. Порівняно з нерівністю, яка часто має негативну конотацію, асиметрія – це більш ціннісно-нейтральний термін.

Асиметрія часто є складною сумішшю політичних, економічних, географічних, соціальних чинників. У контексті міжнародних відносин асиметрія між державами пов'язана з розмаїттям показників – валовим внутрішнім продуктом (ВВП), ВВП на душу населення, забезпеченістю природними ресурсами, рівнем розвитку технологій, чисельністю та оснащеністю збройних сил, розміром території, чисельністю населення. Різні конфігурації асиметрії можуть призвести до конкретних ефектів у рамках двосторонніх відносин [17].

Важливо зауважити, що перманентна трансформація величин могутності держав може призвести до зміни характеру відносин між ними. Тобто консеквентна зміна кількісних параметрів суб'єктів міжнародних відносин, зокрема силового, ресурсного, демографічного потенціалів призводить до виникнення нової ієрархії та нового порядку відносин між державами.

Відносини між США і Мексикою є показовим прикладом для вивчення причин і наслідків асиметричних відносин. Двосторонні асиметричні американсько-мексиканські відносини – це відображення реальних відмінностей в об'єктивно існуючій реальності.

Мексика, визначальною особливістю якої залишається її сусідство зі США, має безпосереднє відношення до внутрішньої, регіональної та глобальної політики Сполучених Штатів, незважаючи на історичні схильності останніх до домінування і зверхнього ставлення до

Мексики. США мають перевагу над Мексикою практично за всіма параметрами, що показово свідчить про асиметричний характер відносин між країнами.

Загальний рівень економічного розвитку вважається одним з найбільш важливих вимірів асиметрії в міжнародних відносинах. Ступінь асиметрії між США і Мексикою з огляду на економічні параметри є досить високим. Порівняно з Мексикою (2,6 трлн дол.) рівень ВВП США (20,5 трлн дол.) вищий у 8 разів. За показниками ВВП на душу населення (ПКС), що визначає рівень соціально-економічного розвитку, Мексика (20,6 тис дол.) поступається США (62,6 тис дол.) трохи більше ніж у тричі. Отже, США за рівнем та масштабами економічного розвитку значно випереджають Мексику.

Асиметричний розрив між країнами спостерігається не лише в економічній площині, а й у географічній: площа США 9,5 млн кв. км, Мексики – 1,96 млн кв. км; демографічній: чисельність населення США – 329 млн осіб (2018), загальні трудові ресурси станом на 2017 р. становили 160,4 млн осіб (четверте місце у світі); у Мексиці, відповідно – 126 млн осіб (2018) і 54,51 млн осіб (2017, 13-те місце у світі): військово-оборонній: військові витрати США – 692 млрд дол., Мексики – 6,6 млрд дол., що тільки додає додаткові шари асиметричному зв'язку [14].

США і Мексика мають далеко не однакову вагу в геополітичному і економічному світовому просторі. Вони знаходяться на протилежних полюсах за рівнем могутності, впливовості, статусом. Якщо США спроможні ефективно діяти у глобальному масштабі та в усіх сферах міжнародних відносин, то Мексика здатна до дій лише у локальному масштабі.

США, з огляду на акумульовану ними могутність, займають найвищий щабель в ієрархії міжнародних систем та посідають домінуюче становище у ній. Вплив Мексики на зовнішньополітичну діяльність США можна інтерпретувати як незначний. Р. Мансбах стверджує, що "сильні держави насолоджуються автономією... Автономна держава може сформулювати і переслідувати власні цілі зовнішньої політики" [22, с. 73].

Спектр американсько-мексиканських відносин досить широкий і виходить за межі дипломатичних і службових контактів. США і Мексику пов'язують широкі комерційні, культурні та освітні зв'язки, але водночас соціально-економічний розвиток Мексики став надзвичайно залежним від США.

Мексиканський політик і дипломат Хорхе Кастаньєда та історик Ектор Камін стверджують, що "серце Мексики знаходиться у Латинській Америці, тоді як її гаманець, думки та десята частина населення – у США" [4, с. 63].

Відносини між США і Мексикою, попри різні зовнішньополітичні та економічні потенціали, характеризуються високим рівнем взаємозалежності, який був утворений в результаті історичних точок дотику. Але найточніше їх взаємодію відображає формула асиметричної взаємозалежності.

Асиметричність є характерною рисою взаємозалежності, яка виникає за умови, коли контроль і інтереси держав нерівномірно розподілені між ними.

Усупереч ліберальним теоріям, взаємозалежність розглядається як прагнення отримати відносну економічну вигоду, щоб потім конвертувати економічну залежність у політичний вплив. Сила і безпека в цьому випадку стають результатом дисторсії симетрії в партнерстві взаємозалежності. Зменшення залежності держави від інших можливе у разі великої самодостатності та диверсифікації мережі партнерств, тоді як залежність інших може бути поглиблена завдяки встановленню контролю над стратегічними галузями, транспортними коридорами, фінансовими інститутами [2].

Провідний теоретик у сфері асиметрії взаємозалежності А. Хіршман стверджував: "Можливість перервати торговельні або фінансові зв'язки з будь-якою країною, яка вважається атрибутом державного суверенітету, – головна причина впливу чи домінування однієї країни над іншими, а також головна причина залежності від торгівлі" [18, с. 16].

Розглядаючи даний тип взаємовідносин, слід зауважити, що економічна стабільність одного актора нерозривно пов'язана з діями іншої держави, політика якої знаходиться поза його контролем. Менш залежні актори можуть використовувати взаємозалежність як інструмент тиску тоді, коли стоїть питання про врегулювання конфлікту на свою користь або існує необхідність впливу з метою розв'язання певної проблеми, тобто для менш залежної держави асиметрична взаємозалежність може виступати джерелом влади [19].

Глибока взаємозалежність між США і Мексикою детермінована існуванням спільного кордону протяжністю майже 3,2 тис км, високим рівнем політичного і торговельно-економічного співробітництва, партнерством в рамках інтеграційного об'єднання НАФТА, а також загальними проблемами нелегальної міграції та організованої злочинності, які потрібно розв'язувати комплексно і спільними зусиллями.

Широкомасштабне торговельно-економічне співробітництво, спільні виробничі ланцюги є свідченням того, що структури господарств двох країн щільно переплетені та взаємопов'язані. Взаємодія між обома країнами є інтенсивною і включає як легальні, так і нелегальні потоки людей і товарів, що створює чималі труднощі для США і Мексики.

Виключну роль у двосторонніх економічних відносинах США і Мексики відіграє Північноамериканська зона вільної торгівлі (НАФТА). Співпраця у рамках інтеграційного угруповання НАФТА суттєво позначилась на обсягах торгівлі між країнами [3].

З посиленням процесу інтеграції відбулося не лише поглиблення економічного співробітництва між двома країнами, а й суттєво зросла асиметрична взаємозалежність двох країн. На тлі жорстких заяв президента Дональда Трампа на економічну ситуацію в Мексиці впливає сам фактор невизначеності щодо неї політики Сполучених Штатів.

Як свідчить базовий постулат політичного реалізму, взаємовигідна співпраця можлива лише за умов встановлення балансу сил. Адже успішність процесу міжнародної економічної інтеграції залежить від розвитку симетрії у взаємозалежності та зниження можливостей одного учасника домогтися не вигідних для іншого учасника політичних поступок [2].

США є головним торговельно-економічним партнером Мексики, яка є не лише постачальником сировини для США як будь-яка інша країна третього світу, а й важливим виробничим майданчиком для американських компаній. Вашингтон зацікавлений у поглибленні економічної співпраці з Мексикою, господарські структури якої справляють чималий вплив на американську економіку. Це дає змогу стверджувати про посилення значення Мексики для США, особливо в постбіполярний період.

Станом на 2017 р. частка США в експорті Мексики сягла 73 % (307 млрд дол.), в імпорті – 51 % (181 млрд дол.), тоді як мексиканська частка у структурі експорту-імпорту США становила відповідно 15 та 14 % [26].

Вищевказані статистичні показники дають чітке уявлення про переваги й обмеження сторін в асиметричній взаємодії. Обидві держави неоднаково залежать одна від одної. Існуюча асиметрична взаємозалежність створює для США як менш залежного актора

спокосу встановлювати сприятливі для себе економічні умови й отримувати політичні поступки від більш залежної держави – Мексики.

Диференціюючи держави на центр і периферію, тобто виділяючи сильних і слабких суб'єктів міжнародних відносин, можна стверджувати, що існуюча у світі асиметрія відносин зумовлює посилення впливу найсильніших і перманентні поступки слабкіших у дипломатичному діалозі.

Реально оцінюючи ситуацію, Мексика усвідомлює драматичність асиметричної залежності від США. Асиметрія між двома країнами також генерує фрустрацію, яка посилюється серед тих, хто вважає себе жертвою цієї диспропорції. Асиметричні відносини сприяють розвитку почуття розчарування й обману і з часом можуть стати двигуном насильства.

Асиметричний формат відносин між країнами-сусідами певною мірою проявляється при розв'язанні суперечливих питань, виробленні політичного курсу та ухваленні рішень.

На тлі асиметрії сторони дотримуються щодо одна одної діаметрально протилежних поглядів. Незважаючи на зростаючу інтеграцію і співпрацю, що зберігається між країнами, асиметрія змушує політичний істеблішмент США, як і раніше, сприймати Мексику як другорядну і потенційно небезпечну політичну одиницю.

Однак у цілому США часто розглядають Латинську Америку, особливо Мексику, як "безпечну" зону, якою можна знехтувати за певних умов. Адже Вашингтон упевнений у тому, що жоден полюс сили не зазіхне на принципи доктрини Монро.

Мексика може вважатися для США не надто важливою через культурні упередження або через її незначну матеріальну значущість. Мексику Вашингтон не сприймає категорично негативно, вона розглядається не як ворог, а як залежний партнер. Дослідник міжнародних відносин Хуан Габріель Токатлян називає таке політичне явище "синдромом розчарованої наддержави", який часто зачіпає Мексику [27].

Якщо політичні лідери США розглядають Мексику як несуттєву для інтересів США і концентрують увагу на інших пріоритетах, то офіційний Мехіко зосереджується на Сполучених Штатах як на своїй найбільш важливій зовнішньополітичній проблемі. Це дає можливість Мексиці часто краще розуміти динаміку двосторонніх відносин і використовувати її у власних інтересах.

Посол США у Мексиці у 1993–1997 рр. Джеймс Джонс писав: "Проблема з політикою США щодо Латинської Америки в цілому, і в тому числі Мексики, полягає в ігноруванні та відсутності уваги до цих відносин, крім випадків, коли нам щось потрібно, – тоді ми поводимося як зверхній партнер, на відміну від справжнього партнерства" [15].

Отже, Мексика відіграє невелику роль у зовнішньополітичному світогляді США, тоді як Сполучені Штати посідають найважливіше місце в системі зовнішньополітичних орієнтирів Мексики, з якими нерозривно пов'язується благополуччя та майбутнє країни.

Однак слід зауважити, що тісна близькість і взаємозв'язок критичних проблем змушують США і Мексику знаходити оптимальні шляхи для створення сприятливого клімату у відносинах. Соціальна дисгармонія уздовж спільного кордону між США і Мексикою, спільне історичне минуле ілюструють важливість і необхідність конструктивного діалогу.

На практиці США, які істотно впливають на характер еволюції системи міжнародних відносин і світового політичного процесу, не використовують свої можливості, направлені на активне зниження асиметрії, якою прони-

зані двосторонні відносини з Мексикою. Ця обставина безпосередньо сприяла зростанню соціальної поляризації в мексиканському суспільстві та зубожінню вразливих верств населення.

Нездатність США ефективно співпрацювати з Мексикою має особливо важкі наслідки в імміграційній сфері. Зрештою, наддержави не має наміру переосмислювати свої відносини з Мексикою, щоб вивести їх на якісно новий рівень. Невиразна політика США щодо Мексики – це швидше логічний продукт простої істини: велетенська асиметрія влади між країнами.

Як зазначає Б. Уомак: "Сполучені Штати відчувають спокусу бути нечутливими до проблем і вразливості інших держав, і що вони ігнорують або неправильно інтерпретують тривогу, яку викликає нерівність сил порівняно з ними. Тим не менш також вірно, що Сполучені Штати не є всемогутніми, і, таким чином, було б взаємно вигідніше для всіх, у тому числі для них самих, якщо б їхні асиметричні відносини краще управлялися" [28].

Модель асиметричного американо-мексиканського партнерства обмежена у своїх масштабах і в деяких випадках викликає негативні побічні ефекти в Мексиці. Зовнішньополітична поведінка США щодо Мексики, як і раніше, зациклена на однобічному підході та примусовій дипломатії. США часто проводять щодо південного сусіда недалекоглядну односторонню політику, яка завдає певних втрат Мексиці. Остання, з огляду на досить високу залежність від США, особливо в економічній сфері, заради збереження стабільних відносин з Вашингтоном підтримує його сценарії розвитку двосторонніх відносин. США, жертвуючи відносинами заради внутрішніх політичних цілей, просувають найбільш вигідні для себе форми взаємодії. Рационально-логічне пояснення такої політики США може бути засноване на ефектах самої асиметрії, яка використовується, особливо консервативними аналітиками, як важливий елемент переваги і винятковості США. У міжнародній політиці така позиція вимагає від Вашингтона односторонніх кроків, які ігнорують мексиканські інтереси, як це було продемонстровано в дебатах про імміграційну реформу.

Висока траєкторія розвитку торговельно-економічного співробітництва ще не здатна здолати стіну взаємної підозри і недовіри. Інтенсивні неформальні обміни часто відбуваються поза рамками закону. Заспокоїлива дипломатична комунікація маскує напруженість у відносинах між країнами і не створює основ для прогресу двостороннього співробітництва [20].

Не заперечуючи необхідності гармонізації міжнародних відносин, Моргентау і його прихильники (А. Уолферс, К. Томпсон, Е. Карр, Дж. Шварценбергер та ін.) вважають, що сучасний світ міждержавних взаємодій ще дуже далекий від міжнародного порядку, заснованого на універсальних політичних, економічних цінностях та приматі права, натомість він залишається світом, у якому міжнародна політика може бути визначена "як безперервне зусилля, спрямоване на збереження і збільшення потужності власної нації та послаблення і підірвання могутності інших націй" [10, с. 71].

Під час "холодної війни" політичні кола Мексики намагалися обмежити свої контакти з Вашингтоном з огляду на неоднозначність його політики в Латинській Америці. У мексиканського керівництва існували небезпідставні побоювання, що відносини зі Сполученими Штатами в різних сферах неодмінно матимуть асиметричний характер.

У двосторонніх американо-мексиканських відносинах, ураховуючи широкий спектр викликів та загроз, велика частка уваги приділяється питанням безпеки. У свій час

це офіційно визнавав колишній президент США Барак Обама: "Ми провели стільки часу за розв'язанням питань безпеки між Сполученими Штатами і Мексикою, що я інколи думаю, ми забуваємо, що це величезний торговий партнер, на якого припадає значна кількість комерції та велика кількість робочих місць по обидва боки кордону. Ми хочемо подивитися, як ми можемо це поглибити, як ми можемо покращити це і підтримувати цей економічний діалог упродовж тривалого часу" [24].

У системі міжнародних відносин США і Мексика однаково стурбовані проблемою забезпечення безпеки, яку прагнуть будувати на основі взаємовигідної співпраці, де підвищення рівня економічного розвитку держави практично нівелює фактор загрози.

Як слушно зауважує Брентлі Уомак, досліджуючи феномен асиметрії міжнародних відносин, "ефект асиметрії більш значущий для сусідніх держав, оскільки близькість збільшує значення асиметрії через зростання важливості відносин. Це є вірним навіть для найбільш мирних асиметричних відносин" [29, с. 267].

Висновок. Розмаїття теоретичних поглядів на характер сучасних міжнародних відносин вкотре доводить, що політичні та економічні інтеракції сильних і слабких акторів часто зумовлюють триумф сильних і повну невдачу слабкіших.

Американо-мексиканські відносини можна розглядати як один з унікальних феноменів глобальної політики, коли дві країни, що суттєво відрізняються рівнями могутності й перебувають на різних щаблях у ієрархії міжнародної системи, змушені взаємодіяти й навіть іти шляхом широкомасштабного торговельно-економічного співробітництва, зважаючи на географічну близькість.

Міжнародні реалії експліцитно свідчать про мирне співіснування США і Мексики – держав-сусідів із нерівнозначними параметрами могутності та впливом на міжнародні відносини, що підтверджує постулат: асиметрія вихідних позицій не завжди спричинює асиметрію кінцевих результатів.

В асиметричних відносинах із Мексикою США безумовно є домінуючим партнером, з огляду на величезну нерівність в економічній і військово-політичній сферах між країнами. В американських політичних колах Мексику сприймають переважно тільки з погляду економічної співпраці, оскільки вона не здатна кинути виклик могутності США або поставити під сумнів можливість односторонніх дій.

На фактори домінування сильної сторони над слабкою накладаються численні переваги сильних, які сприяють прискоренню політико-економічної стратифікації та доводять диспропорційність до такого рівня, у рамках якого неминує закріплюється периферизація відсталіх країн і народів.

В умовах конфліктної нерівномірності надмірна демонстрація факторів сили у відносинах між США і Мексикою здатна викликати негативний вплив на процеси їхньої взаємодії.

Американо-мексиканські відносини матимуть укрій суперечливий характер доти, поки буде зберігатися величезна політико-економічна деформація у відносинах між країнами на користь Вашингтона і відданість американських політиків ідеям англосаксонського експансіонізму.

Хоча багато з висновків обмежені межами тематики, разом з аналогічними дослідженнями вони можуть служити конструктивним елементом для більш загального осмислення явищ асиметрії в міжнародних відносинах.

Список використаних джерел:

1. Асиметрія міжнародних відносин / під ред. Г. М. Перепелиці, О. М. Субтельного. – К.: Видав. дім "Стилос", 2005.
2. Дисэн Г. Глобальное возрождение экономического национализма [Электронный ресурс] / Г. Дисэн // Россия в глобальной политике. – 25.12.2017. – Режим доступа: <https://globalaffairs.ru> > archive > valday
3. Костюнина Г. М. Североамериканская интеграция: 20 лет спустя / Г. М. Костюнина // Вестник МГИМО Университета. – 2015. – № 2 (41). – С. 231-239.
4. Матлай Л. С. Мексика у міжнародній інтеграції: політико-економічний аспект / Л. С. Матлай // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. – 2015. – № 4. – С. 62-68.
5. Міщук З. Р. Структурна асиметрія сили у зовнішній політиці: альтернативні стратегії США та Канади і уроки для України / З. Р. Міщук // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2001. – Вип. 57 (ч. II). – С. 80-85.
6. Осташ Н. І. Канадсько-американські відносини у сферах безпеки та оборони / Н. І. Осташ // Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. – 2009. – № 4. – С. 22-27.
7. Осташ Н. І. Досвід асиметричного співіснування Канади та США і можливості його проєкції на українсько-російські відносини / Н. І. Осташ // Наук. вісник Дипломатичної академії України. – 2009. – Вип. 15. – С. 262-267.
8. Перепелиця Г. М. Як жити відрізняючись, але в гармонії. Теоретичні аспекти міждержавних відносин / Г. М. Перепелиця // Політика і час. – 2002. – № 4. – С. 50-65.
9. Розумний М. М. Кризовий потенціал асиметрії міжнародних відносин / М. М. Розумний // Стратегічна панорама. – 2015. – № 1. – С. 28-34.
10. Теорія міжнародних відносин: хрестоматія / сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. – М.: Гардарики, 2002.
11. Цыганков П. А. Международные отношения: учеб. пособие / П. А. Цыганков. – М.: Новая школа, 1996.
12. Arreguin-Toft Ivan. How the Weak Win Wars: A Theory of Asymmetric Conflict [Electronical resources] / Ivan Arreguin-Toft // Cambridge, Mass.: Cambridge University Press, 2006. – Access mode: <https://www.amazon.com> > How-Weak-Win-War
13. Basaldu R. J. Two Eagles, One Dragon: Asymmetric Theory and the Triangular Relations between the U.S., China and Mexico [Electronical resources] / R. J. Basaldu. – May, 2011. – Access mode: <https://baylor-ir.tdl.org> >
14. Central Intelligence Agency [Electronical resources]. – Access mode: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook>
15. Estevez D. U.S. Ambassadors to Mexico: The Relationship Through Their Eyes [Electronical resources] / D. Estevez // Wilson Center Mexico Institute, 2012. – Access mode: <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files>
16. Gilpin R. War and change in world politics / R. Gilpin. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
17. Giordano P. Asymmetries in Regional Integration and Local Development [Electronical resources] / Paolo Giordano, Francesco Lanzafame, Jörg Meyer-Stamer. – New York: Inter-American Development Bank, 2005. – Access mode: https://publications.iadb.org/bitstream/handle/Asymmetries_in_Regional
18. Hirschman A. National power and the structure of foreign trade / A. Hirschman. – University of California Press, Berkeley, 1945.
19. Keohane R. Power and Interdependence: World Politics in Transition / R. Keohane, J. Nye. – Boston: Little Brown, 1977.
20. Kozak K. Facing Asymmetry: Understanding and Explaining Critical Issues in U.S. – Mexican Relation [Electronical resources] / K. Kozak // Lecture, International Studies Association 2010 Annual Conference. – New Orleans, LA, February 16, 2010. – Access mode: https://www.academia.edu/U.S._and_Mexico_Facing_Asymmetry
21. Lake D. A. Hierarchy in international relations / D. A. Lake. – Ithaca: Cornell University Press, 2009.
22. Mansbach R. W. The Global Puzzle. Issues and Actors in World Politics / R. W. Mansbach. – Boston; New York: Houghton Mifflin Company, 1997.
23. Monteiro N. P. Theory of Unipolar Politics (Cambridge Studies in International Relations) [Electronical resources] / N. P. Monteiro. – New York: Cambridge University Press, 2014. – Access mode: <https://www.amazon.com/Unipolar-Politics-Cam>
24. Obama's Mexico Trip: Putting Trade and Investment at the Top of the Agenda. – Brookings Institution. – 2.05.2013 [Electronical resources]. – Access mode: <https://www.realclearpolitics.com> >
25. Rasset B. World politics. Menu for Choice / B. Rasset, H. Starr. – San Francisco, 1981.
26. The Observatory of Economic Complexity: OEC. Available at: [Electronical resources]. – Access mode: <https://oec.world.ru/profile/country/mex/>
27. Tokatlian J. G. Las Relaciones Entre Latinoamérica y China: Un Enfoque Para Su Aproximación [Electronical resources] / J. G. Tokatlian // Análisis Político. – 2007. – № 59, Marcha. – Access mode: <https://biblioteca.hegoa.edu.es/downloads/system/pdf>
28. Womack B. Asymmetry Theory and China's Concept of Multipolarity [Electronical resources] / Brantly Womack // Journal of Contemporary China. – 2004. – 13(39), May. – Access mode: <https://pdfs.semanticscholar.org/ed61/fecb11d32e3eda43377b76c31d4799483056.pdf>
29. Womack B. China among unequals. Asymmetric foreign relationships in Asia / Brantly Womack // Singapore etc., 2010.
30. Womack Brantly. Asymmetry and International Relationships / Brantly Womack. – New York: Cambridge University Press, 2016.

References:

1. *Asymetriya mizhnarodnykh vidnosyn* (2005) [Asymmetry and International Relationships], Vydavnychyy dim "Stylos": 555 s.
2. *Disen G.* (2017) 'Global'noe vozrozhdenie ekonomicheskogo nacion-alizma [The global revival of economic nationalism], Rossiya v global'noj politike. Available at: <https://globalaffairs.ru> > archive > valday
3. *Kostyunina G. M.* (2015) 'Severoamerikanskaya integraciya: 20 let spustya' [North American Integration: 20 Years Later], Vestnik MGIMO Universiteta 2 (41): 231–239.
4. *Matlaj L. S.* (2015) 'Meksika u mizhnarodnij integracii: politiko-ekonomichnij aspekt' [Mexico in international integration: the political and economic dimension], Visnik Dnipropetrovskogo universitetu. Seriya : Filosofiya. Sociologiya. Politologiya 4: 62–68.
5. *Mishchuk Z.* (2001) 'Strukturna asymetriia syly u zovnishnii politytsi: al'ternatyvni strategii SShA ta Kanady i uroky dlia Ukrainy' [Structural asymmetry of force in foreign policy: alternative strategies of the USA and Canada and lessons for Ukraine], Aktual'ni problemy mizhnarodnykh vidnosyn 57: 80–85.
6. *Ostash N.* (2009) 'Kanads'ko-amerykans'ki vidnosyny u sferakh bezpeky ta oborony' [Canadian-American relations in the spheres of safety and defence], Visnyk NTUU "KPI". Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo: zbirnyk naukovykh prats' 4: 22–27.
7. *Ostash N.* (2009) 'Dosvid asymetrychnoho spivisnuvannia Kanady ta SShA i mozhylyvosti yoho proektsii na ukrains'ko-rosiis'ki vidnosyny' [Experience of asymmetric coexistence of Canada and USA and possibilities of his projection on Ukrainian-Russian relations], Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy 15: 262–267.
8. *Perepelytsya H.* (2002) 'Yak zhyty, vidriznyayuchys', ale v harmonii. Teoretychni aspekty mizhderzhavnykh vidnosyn' [How to live, differing, but in harmony. Theoretical Aspects of Interstate Relations], Polityka i chas 4: 50–65.
9. *Rozumnyi M. M.* (2015) 'Kryzovyi potentsial asymetrii mizhnarodnykh vidnosyn' [Crisis potential of asymmetry in international relations], Strachichna panorama 1: 28–34.
10. *Teoriya mezhnunarodnykh otnoshenij: Hrestomatiya* (2002) [Theory of International Relations: Reader], M.: Gardariki: 400 s.
11. *Cygankov P. A.* (1996) 'Mezhnunarodne otnosheniya': uchebnoe posobie' [International Relations: A Study Guide], M.: Novaya shkola: 320 s.
12. *Arreguin-Toft Ivan.* (2006) 'How the Weak Win Wars: A Theory of Asymmetric Conflict', Cambridge, Mass.: Cambridge University Press. Available at: <https://www.amazon.com> > How-Weak-Win-War
13. *Basaldu R. J.* (2011) 'Two Eagles, One Dragon: Asymmetric Theory and the Triangular Relations between the U.S., China and Mexico', May. Available at: <https://baylor-ir.tdl.org> >
14. *Central Intelligence Agency.* Available at: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook>
15. *Estevez D. U.S.* (2012) 'Ambassadors to Mexico: The Relationship Through Their Eyes', Wilson Center Mexico Institute. Available at: <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files>
16. *Gilpin R.* (1983) 'War and change in world politics', Cambridge: Cambridge University Press, 288 p.
17. *Giordano P.* (2005) 'Asymmetries in Regional Integration and Local Development', New York: Inter-American Development Bank. Available at: https://publications.iadb.org/bitstream/handle/Asymmetries_in_Regional
18. *Hirschman A.* (1945) 'National power and the structure of foreign trade', University of California Press, Berkeley, 170 p.
19. *Keohane R.* (1977) 'Power and Interdependence: World Politics in Transition', Boston: Little Brown, 273 p.
20. *Kozak K.* (2010) 'Facing Asymmetry: Understanding and Explaining Critical Issues in U.S. – Mexican Relation', Lecture, International Studies Association Annual Conference, New Orleans, LA, February 16. Available at: https://www.academia.edu/U.S._and_Mexico_Facing_Asymmetry
21. *Lake D. A.* (2009) 'Hierarchy in international relations', Ithaca: Cornell University Press, 248 p.
22. *Mansbach R. W.* (1997) 'The Global Puzzle. Issues and Actors in World Politics', Boston; New York: Houghton Mifflin Company, 634 p.
23. *Monteiro N. P.* (2014) 'Theory of Unipolar Politics (Cambridge Studies in International Relations)', New York: Cambridge University Press. Available at: <https://www.amazon.com/Unipolar-Politics-Cam>
24. *Obama's Mexico Trip: Putting Trade and Investment at the Top of the Agenda* (2013), Brookings Institution, May. Available at: <https://www.realclearpolitics.com> >
25. *Rasset B.* (1981) 'World politics. Menu for Choice', San Francisco, 671 p.
26. *The Observatory of Economic Complexity: OEC.* Available at: <https://oec.world.ru/profile/country/mex/>
27. *Tokatlian J. G.* (2007) 'Las Relaciones Entre Latinoamérica y China: Un Enfoque Para Su Aproximación', Análisis Político, no. 59, Marcha. Available at: <https://biblioteca.hegoa.edu.es/downloads/system/pdf>
28. *Womack B.* (2004) 'Asymmetry Theory and China's Concept of Multipolarity', Journal of Contemporary China, 13(39), May. Available at: <https://pdfs.semanticscholar.org/ed61/fecb11d32e3eda43377b76c31d4799483056.pdf>
29. *Womack B.* (2010) 'China among unequals. Asymmetric foreign relationships in Asia', Singapore etc., 540 p. 267 c.
30. *Womack B.* (2016) 'Asymmetry and International Relationships', New York: Cambridge University Press, 220 p.

I. Derevianko, Ph.D. (Historical Sciences)
National Aviation University, Kyiv, Ukraine

EFFECTS OF ASYMMETRY IN AMERICAN-MEXICAN RELATIONS

The article analyzes the nature and features of the asymmetry of US – Mexican relations. The concept of asymmetry in international relations is revealed, which can be interpreted as the absence of equivalence, identities between entities with different potentials, and influence on world political processes. It turned out that bilateral asymmetric US – Mexican relations are a reflection of real differences in objectively existing reality. The ratio of the power components of the USA and Mexico and the effects of their asymmetric interaction are determined. The asymmetric nature of relations between countries is indicative of the huge superiority of the United States over Mexico in almost all respects. It is proved that relations between the United States and Mexico, despite various foreign policy and economic potentials, are characterized by a high level of interdependence, which was formed as a result of historical points of contact. It is established that both states are unequally dependent on each other. The existing asymmetric interdependence creates the temptation for the United States, a less dependent actor, to establish favorable economic conditions for itself and receive political concessions from its dependent country, Mexico. Against the background of asymmetry, the sides adhere to diametrically opposite views regarding each other. While US political leaders see Mexico as irrelevant to US interests and focus on other priorities, then official Mexico City is focusing on the United States as its most important foreign policy issue.

Keywords: USA, Mexico, American-Mexican relations, asymmetry, interdependence, potential.

И. Деревянко, канд. ист. наук, доц.
Национальный авиационный университет, Киев, Украина

ЭФФЕКТЫ АСИММЕТРИИ В АМЕРИКАНО-МЕКСИКАНСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Проанализированы характер и особенности асимметрии американо-мексиканских отношений. Раскрыто понятие асимметрии в международных отношениях, которую можно трактовать как отсутствие равнозначности, тождества между субъектами, обладающими разными потенциалами, влиянием на мировые политические процессы. Выяснено, что двусторонние асимметричные американо-мексиканские отношения – это отражение реальных различий в объективно существующей реальности. Определены соотношения компонентов могущества США и Мексики и эффекты их асимметричного взаимодействия. Об асимметричном характере отношений между странами показательно свидетельствует огромное превосходство США над Мексикой практически по всем параметрам. Доказано, что отношения между США и Мексикой, несмотря на различные внешнеполитические и экономические потенциалы, характеризуются высоким уровнем взаимозависимости, который был образован в результате исторических точек соприкосновения. Установлено, что оба государства неодинаково зависят друг от друга. Существующая асимметричная взаимозависимость создает для США как менее зависимого актера соблазн устанавливать благоприятные для себя экономические условия и получать политические уступки от зависимой страны – Мексики. На фоне асимметрии стороны придерживаются относительно друг друга диаметрально противоположных взглядов. Если политические лидеры США рассматривают Мексику как несущественную для интересов США и концентрируют внимание на других приоритетах, то официальный Мехико сосредотачивается на Соединенных Штатах как на наиболее важной внешнеполитической проблеме.

Ключевые слова: США, Мексика, американо-мексиканские отношения, асимметрия, взаимозависимость, потенциал.

УДК 323(474.3) "...0/19"

С. Пахоменко, канд. истор. наук, доц.
Латвийский университет, Рига, Латвийская Республика,
Мариупольский государственный университет, Мариуполь, Украина

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ПОЛЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ ЛАТВІЇ

Визначено й аргументовано теоретичне та концептуальне поле для дослідження конкретного (латвійського) кейсу історичної політики. Широко трактується історична політика як система політичних практик, спрямованих на формування колективної/історичної пам'яті – від формалізації історичного наративу до меморіальних законів. За основу теоретичної моделі дослідження історичної політики Латвії взято, з одного боку, концепцію "держави, що націоналізується" Р. Брубейкера, за якою в посткомуністичних країнах офіційний наратив сформувався як націоцентричний, з іншого боку, – це концепція режиму пам'яті М. Бернхарда та Я. Кубіка, згідно з якою режим пам'яті в Латвії можна охарактеризувати як поділений на офіційний національний і альтернативний наратив контрпам'яті, заснований на радянській спадщині. Також для розуміння латвійського кейсу запропоновано спиратися на концепцію чотирьох форматів пам'яті А. Ассман. Використовуючи ці моделі, можна зрозуміти мотивацію та характер діяльності мнемонічних акторів. Латвійська держава стверджує офіційний національний історичний наратив, фіксуючи насамперед його антирадянську спрямованість, визначальними моментами якої є радянська окупація та депортація як колективна травма етнічних латишів. З іншого боку, етнічний дуалізм Латвії (набагато більш виражений, ніж в інших державах регіону), обумовлений наявністю значного сегменту російськомовного населення зі своєю ідентичністю та колективною пам'яттю, стає передумовою формування альтернативного наративу, свого роду контрпам'яті, де головним сюжетом є радянське "звільнення" Латвії, а комеморативною практикою – День Перемоги. Активізація історичної політики РФ з її безальтернативним поглядом на історію регіону та сусідніх балтійських країн посилює контраверсійність двох наративів і стимулює спіраль конфліктогенності для них обох.

Ключові слова: історична політика, колективна пам'ять, Латвія, режим пам'яті, контрпам'ять, наратив, комеморація, концепція, мнемонічні актори.

Постановка проблеми. Стрімка політизація та медіатизація історії, використання пам'яті з метою дискусивного виправдання політичних рішень, у тому числі й міжнародного характеру, обумовлюють дослідницький інтерес до конкретних практик історичної політики та їх теоретичного аналізу. І хоча інструменталізація історії зазвичай скептично оцінюється в академічному середовищі, проте сьогодні вона виступає майже повсякчасним явищем публічної політики. У той же час, будучи важливою, якщо не засадничою частиною політики ідентичності, історична політика, вочевидь, є необхідним інструментом формування колективної пам'яті, особливо у процесі націєбудування.

У цій статті ми пропонуємо відійти від оціночних суджень і роздумів про ступінь конструктивності чи деструктивності історичної політики для суспільного плюралізму та демократії в цілому. Ми звернемось до питань теоретичного аналізу історичної політики та спробуємо позначити його концептуальні рамки. Для цього у статті використано латвійський кейс, який у перспективі може бути застосований для дослідження конкретних юридичних і політичних механізмів політики пам'яті в країнах Центрально-Східної Європи. Вибір Латвії обумовлений тим, що її політика поєднує в собі і типові, і унікальні риси історичної політики. З одного боку, цілі та умови посткомуністичного транзиту в цілому відповідали моделі держави, яка

націоналізується, за Роджерсом Бруейкером [3, с. 104]. Вона передбачала, що титульна нація стверджує офіційний історичний наратив, фіксуючи передусім його антикомуністичну спрямованість. З іншого боку, етнічний дуалізм Латвії (набагато більш виражений, ніж в інших державах регіону), що обумовлений наявністю значного сегменту російськомовного населення зі своєю ідентичністю та колективною пам'яттю, став передумовою формування альтернативного наративу, свого роду контрпам'яті, охорона якої сприймається російськомовною громадою як засіб забезпечення своєї онтологічної безпеки. Нарешті, активізація історичної політики РФ з її безальтернативним та ревізійним поглядом на історію регіону і сусідніх балтійських країн посилює контраверсійність двох наративів та стимулює спіраль конфліктності для них обох.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед останніх робіт, у яких системно та комплексно досліджуються теоретичні проблеми колективної та історичної пам'яті, слід назвати монографії А. Ассман, а також В. Априщенко і В. Струкова. Механізми історичної політики країн ЦСЄ і Балтії показані у статтях В. Веровшека, М. Малксоо, Е. Онкен і О. Міллера. Безпосередньо політика пам'яті Латвії розглядається В. Зелче, М. Капрансом та ін. Ж. Озолиня проаналізувала російськомовну громаду Латвії з погляду її інтеграції та соціальної безпеки, і на основі її роботи можна окреслити напрями вивчення історичного наративу російськомовного населення Латвії.

Мета даної статті – визначити й аргументувати теоретичне та концептуальне поле для дослідження конкретного (латвійського) кейсу історичної політики.

Виклад основного матеріалу. *Історична/колективна пам'ять.* Хоча згадка М. Хальбвакса і його "Соціальних рамок пам'яті" стала ритуальною в майже кожній роботі у сфері "memory studies", ми також не можемо обійтись без цього, оскільки концептуальні засади, закладені французьким соціологом, не тільки дозволяють зрозуміти механізм створення й функціонування колективної пам'яті, але й побачити природний зв'язок між пам'яттю в її конструктивістському розумінні та історичною політикою.

Особливу важливість для нас становлять три основні тези М. Хальбвакса: індивідуальна пам'ять соціально сконструйована; колективна пам'ять опосередкована групами (сім'єю і соціальними класами); існування "великої" колективної пам'яті на рівні суспільств і цивілізацій. Перша теза означає, що будь-який індивідуальний спогад опосередкований соціальними рамками, тобто цінностями, орієнтирами сьогодення, дня, позиціями, ідентичністю тієї соціальної групи, до якої належить індивідум [5, с. 56].

Для позначення пам'яті групи М. Хальбвакс користується терміном "колективна пам'ять", що є другим його постулатом. Колективна пам'ять – це не сума окремих індивідуальних пам'ятей, це колективне уявлення – символічна система, яка структурує спогади усіх членів групи і складається зі спогадів, які розділяють члени групи. Ці спільні спогади служать орієнтирами, навколо яких організовані індивідуальні спогади кожного члена групи [5, с. 128]. Але ці спільні спогади мають вибірко-вий і конструйований характер, у них група намагається відобразити розуміння свого місця в минулому і ті характеристики, які вона вважає важливими для пояснення своєї ідентичності. Тобто колективна пам'ять не є простою копією минулого: група вибирає такі образи свого минулого, які найкращим чином відповідають вимогам теперішнього стану. Таким чином, пам'ять має проекцією майбутнього і безпосередньо пов'язана з потребами

та викликами сучасності. К. Ходжкін і С. Радстоун стверджують: "Наше розуміння минулого має стратегічні, політичні та етичні наслідки. Змагання з приводу значення минулого також є змаганнями з приводу значення дійсного та шляхів просування минулого" [7, с. 12].

Третя теза М. Хальбвакса про наявність пам'яті у великих соціальних спільнот, аж до націй, безпосередньо – державної ідентичності. Підтвердження цьому ми знаходимо і у класиків конструктивістського підходу в теоріях націй і націоналізму Б. Андерсона і його концепту нації як уявного суспільства, у Е. Хобсбаума з його "винаходом традиції" [6] і навіть у етносимволіста Е. Сміта, який надавав історії вирішальне значення, стверджуючи, що ототожнення з минулим є життєво важливим елементом у створенні нації, оскільки тільки "згадуючи минуле, може виникнути колективна ідентичність" [7, с. 383].

Один із фундаторів "memory studies", П. Нора, показав на прикладі французької нації формування колективної пам'яті та ідентичності через "місця пам'яті". Розділяючи пам'ять та історію, П. Нора зазначав, що, на відміну від історичного академічного аналізу, пам'ять емоційна, включає страхи, фантазії та схильність створювати і підтримувати міфи. Це сприяє як усвідомленню екзистенціальної загрози, так і заходам щодо її нейтралізації та усвідомленню історичної пам'яті як частини безпеки [10, с. 18].

Таким чином, конструктивістське розуміння колективної пам'яті, її особлива роль у формуванні національної ідентичності у теоретичному плані зближує концепт пам'яті з концептом безпеки та відкриває можливості для їх конвергенції.

У випадку з Латвією ми бачимо можливим розвинути цю ідею, використовуючи концепт дилем соціальної безпеки, застосований Ж. Озолинею при характеристиці взаємин Латвійської держави і російської громади. Дослідниця звернулася до трьох типів дилем соціальної безпеки для етнічних спільнот – гострої, постійної та слабкої, сформульованих П. Рое. В основу гострої соціальної дилеми покладена ситуація, під час якої дві сторони так чи інакше сприймають дії одна одної як ревізійністські, а прагнення однієї сторони до своєї безпеки сприймаються іншою як ворожі та загрозові. Постійна дилема суспільної безпеки, коли групи у пошуках безпеки мають несумісні вимоги безпеки. Слабка дилема безпеки суспільства передбачає політичне маніпулювання загрозами [13, с. 72–73].

Ж. Озолиня бачить наявність у Латвії усіх трьох дилем безпеки. Після проголошення незалежності на початку 1990-х років, коли латиші шукали свою оновлену ідентичність, яка була заснована на європейських цінностях, представники російської спільноти сприймали ці спроби як загрозу своїй ідентичності. Таким чином, регулярна дилема соціальної безпеки була домінуючою. Після вступу до ЄС та НАТО, яке латвійське суспільство сприйняло як незворотність суверенітету держави та стійкості нації, з боку російськомовного суспільства це викликало неоднозначну реакцію, у тому числі як загрозу для етносу, національна ідентичність якого пов'язана з Росією. Як наслідок, жорстка дилема безпеки була і залишається переважаючою [12, с. 26].

Дозволимо собі доповнити дану екстраполяцію в контексті історичної пам'яті двох громад. Пошук нової ідентичності для латишів припускав не тільки її адаптацію до європейських цінностей, але й становлення національного історичного наративу, який, з одного боку, проводив лінію спадкоємності від міжвоєнної державності до її відновлення у 1990-ті роки, а з іншого – однозначно оцінював радянський період як окупаційний, що перервав природний хід національної історії [19, с. 52].

Це абсолютно суперечило сприйняттю історії у душі радянського наративу, властивого російськомовній громаді. Вважаємо, що саме це, а не тільки європеїзація Латвії, викликало у російськомовних почуття загрози та неприйняття. А агресивна історична політика РФ (особливо активна останнім часом), основним інструментом якої є пропаганда "фашизації" Латвії та її нездатності до державного будівництва, не просто деконструє національний наратив в очах російськомовної громади, але й створює пряму загрозу національній безпеці, тобто слабка дилема безпеки як маніпулювання загрозами веде до жорсткої дилеми й обумовлює охоронні заходи.

Для розуміння історичної політики як двостороннього процесу, пов'язаного не тільки з державними заходами, але й із суспільним схваленням, прийняттям та взаємним впливом, звернемося до концепції А. Ассман, яка виділяє чотири формати пам'яті: індивідуальну, соціальну, політичну та культурну [22, с. 19]. Індивідуальна пам'ять "є динамічним засобом опрацювання індивідуального досвіду", але має соціальну основу і функціонує за рахунок міжособистісного спілкування [22, с. 22].

Соціальна пам'ять – це передусім пам'ять поколінь, що перебувають у комунікативній взаємодії. Соціальна та індивідуальна пам'ять слабко структуровані. Ці види пам'яті зазвичай вписуються у термін життя трьох поколінь та згасають разом з їх зміною та збільшенням терміну давності своїх початкових форм. Індивідуальна та соціальна пам'ять можуть бути визначені як висхідні пам'яті, що передаються між групами чи індивідуумами [1, с. 212].

Для латишів радянські депортації 1941 та 1949 рр. були головною травмою і тією віссю, навколо якої формувалася їхня ідентичність у ХХ ст. В. Скультанс стверджує, що цей трагічний сюжет їх історії має таке ж значення, як Голокост для євреїв [15], тобто так само міцно закарбований на рівні індивідуальної та соціальної пам'яті.

Культурна та політична пам'яті, за А. Ассман, мають іншу спрямованість. Політична пам'ять звернена до колективу, тягнє до однозначних тлумачень та прагматичного використання минулого з боку держави та політичних еліт [22, с. 35]. Вона відтворюється за допомогою ритуалів, національних свят, меморіалів та пам'ятників, а також знаходить себе у гранд-наративах.

У свою чергу, культурна пам'ять підрозділяється на функціональну та накопичувальну. Якщо перша забезпечує повторюваність, тобто реалізується через традиції, ритуали тощо і, відповідно, обмежена тим, що перебуває в полі уваги, актуальне у цей момент, то накопичувальна пам'ять, носіями якої є вже не символічні практики, а матеріальні репрезентації (книги, картини, архіви), здатна зберегти неактуальне і є ресурсом для "іншої пам'яті", "відновленої пам'яті" і задля критичної перевірки того, що пам'ятається. Культурна пам'ять також визначається індивідом ззовні, у цьому сенсі вона протистоїть соціальній пам'яті, більше того, може конфліктувати з нею. Політична та культурна пам'яті визначаються як "низхідні" пам'яті, які створюються та передаються культурними ті політичними "елітами".

Очевидно, що кооптація "висхідної" та "низхідної" пам'яті й уможливорює успіх політичної практики інструменталізації історії. І навпаки, розрив між висхідною та низхідною пам'яттю може привести як до проблем у державній мнемополітиці, так і до успіху альтернативної пам'яті опозиційної групи. Отже, одне із завдань політики пам'яті – нейтралізація комунікативної пам'яті в разі її контрнаправленості, створення умов для її згасання для потенційних носіїв її подальших поколінь. У такому випадку історична політика виступає інструмен-

том, за допомогою якого встановлені спільноти пам'яті (згідно з типологією Еліас Скотсон) нейтралізують спільноти маргінальної пам'яті. Установлені спільноти пам'яті – це такі спільноти, що користуються підтримкою з боку державних органів влади у формі національного наративу (державні свята, національні церемонії) чи державного фінансування та визнання; вони вбудовані в режим пам'яті. Спільноти маргінальної пам'яті, навпаки, не мають такої підтримки та визнання чи навіть можуть бути заборонені державною політикою [11, с. 279].

На прикладі Латвії ми бачимо, як мінялися місцями встановлені та маргінальні спільноти пам'яті. Якщо у радянські часи наратив про депортації та два тоталітаризми – нацистський і радянський – був маргінальним і піддавався переслідуванням та офіційній обструкції, то з набуттям незалежності він позначив встановлене офіційне співтовариство пам'яті, витіснивши раніше домінуючий радянський наратив на маргінес. При цьому перетворення ідентичності потребує переконфігурації пам'яті. Ці перетворення можуть відбуватися навмисно або спонтанно, у відповідь на конкретний виклик чи загрозу [16, с. 12]. Так, 9 Травня – День Перемоги – до певного часу не був центральним місцем пам'яті у комеморативних практиках російської спільноти Латвії, однак під впливом внутрішніх (пошук нової ідентичності у зв'язку зі втратою домінуючого положення своєї мови та культури у латвійському суспільстві) і зовнішнього факторів (активна історична політика Росії) свято 9 Травня та пов'язані з ним комеморації стали основоположними як у наративі російської спільноти, так і у демонстрації нею своєї ідентичності [20, с. 417]. При цьому центральне питання латвійського наративу – питання окупації – ігнорується або не сприймається російськомовною меншиною [8, с. 87].

Історична політика. Дефініція "історична політика" відрізняється різноманітністю в рамках досліджуваного смислового поля: "політика пам'яті", "політика спогадів", "символічна політика" тощо. Ми пропонуємо отожднювати історичну політику і політику пам'яті та надавати їм широке трактування, розуміючи їх як систему різних політичних практик, спрямованих на формування колективної/історичної пам'яті – від формалізації історичного наративу до меморіальних законів.

Розуміння функціонування політики пам'яті варіюється у різних дослідженнях від дій владних еліт та їх опонентів з конструювання сенсу минулого та його більш широкого розповсюдження чи нав'язування іншим членам суспільства до комунікативного діалогічного підходу, який фокусується як на заперечливих інтерпретаціях минулого офіційними суб'єктами у державі, так і на тому, як ці ідеї виробляються, впливають, привертають і конфліктують з іншими наративами, що наявні у суспільстві в цілому [18, с. 542].

Ставлення до політики пам'яті є скептичним в академічному середовищі та водночас прагматично закріплено у рамках політичних практик. Так, А. Конфіно стверджує, що пам'ять у випадку її політичного використання стає "в'язнем політичного редукціоналізму і функціоналізму" і наближається до ідеології [4, с. 1395]. М. Малксоо рішуче наполягає на необхідності повороту до агоністичної політики пам'яті для формування діалогу, який не обов'язково має вести до згоди та примирення з приводу минулого, але все ж сприятиме розумінню опонента та пом'якшенню антагоністичної конфронтації [9, с. 221].

Однак, за твердженням О. Міллера, агоністський підхід до політики пам'яті скоріш постулюється як належне, але не аналізується як реально існуюче чи принаймні широкорозповсюджене явище [24, с. 174]. Сама

ж М. Малксоо, просуваючи агоністське бачення минулщини, визнає, по-перше, що успішне схвалення історії походження держави навряд чи відбудеться без застоування влади над тим, що запам'ятати і як. По-друге, швидке прийняття моделі агоністичної мнемополітики у Східній Європі, у тому числі Латвії, залишається достатньо надуманим на тлі значного дисбалансу між Росією та її колишніми радянськими республіками та схваленою державою мнемополітикою, що визначає ідентичність держави в умовах із нульовою сумою [9, с. 229].

Ми стверджуємо, що в характеристиці політики пам'яті ракурс має пересунутись із оціночного компоненту на з'ясування і розуміння всього комплексу факторів, що обумовили те чи інше конструювання колективної пам'яті. У випадку Латвії нам допоможе, з одного боку, концепція "режимів пам'яті" М. Бернхарда та Я. Кубіка [2], а з іншого – концепція "держави, що націоналізується" Р. Брубейкера [3].

М. Бернхард та Я. Кубік визначають режим пам'яті, чи "мнемонічний режим", як домінуючий паттерн меморіальної політики, який існує у даному суспільстві в даний момент щодо конкретної, вельми значущої минулої події чи процесу. Режими пам'яті, у свою чергу, становлять будівельні блоки офіційного поля історичної пам'яті [2, с. 8]. Головним критерієм визначення режиму пам'яті є тип "мнемонічних акторів" та їхня взаємодія. Мнемонічні актори – це політичні сили, які зацікавлені у конкретній інтерпретації минулого. Згідно з М. Бернхардом та М. Кубіком, їх різноманітність зводиться до чотирьох типів – мнемонічні воїни, мнемонічні плюралісти, мнемонічні абнегатори (заперечники) та перспективісти [2, с. 13]. Воїни-мнемоніки схильні до єдиного, односпрямованого міфологізованого бачення минулого, у той час як мнемонічні плюралісти наполягають на різному баченні історії. Мнемонічні абнегатори уникають політики пам'яті як такої, а мнемонічні перспективісти припускають, що вони розв'язали проблеми історії та, отже, знайшли ключ до кращого майбутнього [2, с. 13–14]. Тип режиму пам'яті автори визначають акторським сузір'ям, яке передбачає, що наявність принаймні одного мнемонічного воїна у полі робить режим розділеним (роздробленим). Режим, коли в міксі немає воїна і щонайменше один актор є плюралістом, названо опорним. Режим, коли жоден з учасників не є воїном чи плюралістом (тобто всі є абнегаторами), вважається уніфікованим. Суть аналізу полягає в тому, як кодувати мнемонічних акторів у контекстах різних країн для того, щоб відчутти нюанси переважаючого режиму пам'яті.

Виходячи з вищесказаного, мнемонічний режим Латвії та в цілому країн Балтії дослідники визначають як роздроблений (розділений), а існування та активна діяльність мнемонічних воїнів викликана рядом факторів (дослідники визначають їх як структурні та культурні обмеження) і передусім характером посткомуністичного транзиту (а точніше – засобом виходу зі старого режиму) та етнічною розділеністю суспільства [2, с. 165–167].

Очевидно, що наявність мнемонічних воїнів створює всі умови для здійснення активної історичної політики. Звернення до Р. Брубейкера виводить нас за межі широкого та різноманітного поля "memory studies", але дозволяє розібратися у мнемонічній політиці Латвії (і всіх країн Центрально-Східної Європи та Балтії) як елемента "держави, яка націоналізується". Держави, що націоналізуються, беруть на озброєння націоналізми, які включають у себе вимоги, що пред'являються від імені титульної нації, визначаються в культурних термінах і різко відрізняються від сукупності вимог громадян у цілому. Титульна нація розуміється в цьому випадку як законний власник держави. Незважаючи на

володіння власною державою, титульна нація перебуває в послабленому культурному, економічному чи демографічному становищі всередині даної держави через дискримінацію цієї нації до досягнення нею незалежності. Саме це й використовується як виправдання "відшкодування" чи свого роду "компенсуючого" проекту використання державної влади для відстоювання певних (тих, що раніше неадекватно задовольнялися) інтересів титульної нації [3].

На політику пам'яті та ширше – ідентичності – не менше впливає націоналізм, який перетинає кордони "зовнішньої історичної батьківщини" (external national homeland), у нашому випадку – Росії, що стверджує право і навіть обов'язок держави стежити за умовами, у яких перебувають його етнонаціональні "співвітчизники", відстоювати їхнє благополуччя, підтримувати їхню діяльність та організації, захищати їхні інтереси. Таким чином, націоналізм "історичної батьківщини" (Росії) виникає та динамічно взаємодіє з "націоналізуючим" націоналізмом (Латвії) [3]. У нашому контексті з націоналізмом історичної батьківщини, тобто Росії, тісно переплітається націоналізм російськомовної меншини. Націоналістичні позиції росіян Латвії зазвичай характеризуються вимогами визнання державою їхнього особливого статусу та ствердженням окремих колективних, заснованих на національності, культурних і політичних прав.

Можна простежити кілька взаємовпливів націоналізму та мнемополітики, які перетинаються. На перший погляд, нібито очевидно, що позиція держави, яка націоналізується, приводить до активного ствердження офіційної історичної пам'яті титульної нації як мети та формування контрпам'яті національних меншин – як протестної реакції. З іншого боку, націоналізм "зовнішньої історичної батьківщини", підбурюючи націоналізм меншин, часто стає вирішальним фактором радикалізації титульної нації, яка відчуває загрозу своїй безпеці.

В основі стратегії історичної політики лежать мнемонічні наративи і, навпаки, історична політика виникає як система наративів, що використовуються урядовими чиновниками, представниками держави, культурними підприємцями тощо [16, с. 18].

Наратив, який пропонує картину ланцюга взаємопов'язаних історичних подій, є головним форматом репрезентації минулого як в історіографії, так і у політичному дискурсі [23, с. 37]. Згідно з концепцією польського історика Є. Топольського, зв'язування окремих епізодів, що утворюють горизонтальну проекцію наративу, відбувається на трьох рівнях: 1) інформації, що опосередкована уявою історика, 2) риторики, тобто засобів переконань аудиторії у правдоподібності смислової схеми та 3) політики, чи теоретико-ідеологічних підстав, що включають ціннісно-світоглядні настанови авторів наративу [17, с. 202].

На відміну від професійної історіографії, історична політика працює зі спрощеними наративами, які зводять складні суперечливі історичні процеси до зручних для сприйняття емоційних схем. Наратив окреслює коло "своїх" і "чужих", наділяючи культурно-історичним сенсом простір і час, тим самим охороняючи внутрішній простір співтовариства [21, с. 99–100].

Приклад Латвії чітко демонструє протилежність основних наративів. Ключовими сюжетами латвійського офіційного наративу, які збігаються із "низхідною" соціальною пам'яттю етнічних латишів, є радянська окупація та депортації 1941 і 1949 рр. У той же час основа наративу російськомовної громади – радянське "звільнення" Латвії від нацистів та комеморація 9 Травня як Дня Перемоги.

Висновки. Ми розуміємо історичну політику або політику пам'яті як систему різних політичних практик, спрямованих на формування колективної/історичної пам'яті – від формалізації історичного нарративу до меморіальних законів.

За основу теоретичної моделі дослідження історичної політики Латвії було взято, з одного боку, концепцію "держави, що націоналізується" Р. Брубейкера, за якою у посткомуністичних країнах офіційний нарратив сформувався як націоцентричний. З іншого боку, це концепція режиму пам'яті М. Бернхарда та Я. Кубіка, згідно з якою режим пам'яті в Латвії можна охарактеризувати як розділений на офіційний національний та альтернативний нарратив контрпам'яті, заснований на радянській спадщині.

Вихідними умовами для розуміння історичної політики Латвії є: посткомуністичний транзит, етнокультурна розділеність суспільства і зовнішній фактор у вигляді Росії, яка просуває свої історичні нарративи. Усі три умови посилюють значення пам'яті як засадничого елементу ідентичності. У першому випадку мова йде про кардинальний злам усталених у радянську епоху офіційних цінностей, поглядів і нарративів, що породжувало в суспільстві почуття невизначеності та пошуку нової ідентичності, яка, відповідно до держави, що "націоналізується", розглядалася в етнічних категоріях. Етнічна розділеність підкріплювала етнізацію ідентичності, що стверджувало контраверсійний варіант колективної пам'яті, а пропаганда російської офіційної історичної пам'яті дає підстави для зміцнення національного нарративу.

Застосовуючи підхід "висхідної" та "низхідної" пам'яті А. Ассман, можна зрозуміти, чому латвійські політичні еліти, спираючись на минулий травмуючий досвід колективної пам'яті радянського періоду (депортації, репресії), формували таку низхідну політичну та культурну пам'ять, у якій центральними були концепти радянської окупації, двох тоталітаризмів та образи віктимності. Соціальні рамки пам'яті етнічних латишів, з одного боку, включали ці смисли у колективних спогадах на рівні індивідуальної та соціальної пам'яті, тобто пам'яті, що має "висхідну" направленість. З іншого боку, вони посилювались вищезазначеною державною політикою пам'яті. Тут можна бачити кооптацію "висхідної" та "низхідної" пам'яті, що є запорукою успіху історичної політики, але тільки у випадку з титульною нацією.

Для російськомовної громади сенси латвійського державного нарративу залишаються чужими. Більш того, під впливом активної історичної політики Росії російська меншина Латвії перейняла нарратив історичної батьківщини з протилежним латвійському розумінням ключових подій історії ХХ століття. Це породило дилему соціальної безпеки, у якій будь-яка дія Латвійської держави з фіксації національного нарративу сприймається на внутрішньому рівні (рівні російськомовної громади) і особливо на зовнішньому (рівні РФ) як загроза для своєї історичної пам'яті та ідентичності й обумовлює спіраль конфліктогенності. Вона і є тим механізмом, що забезпечує подальше функціонування розділеного режиму пам'яті у Латвії.

Список використаних джерел:

1. Assmann A. Memory, Individual and Collective / A. Assman // The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis / (eds) Robert E. Goodin, Charles Tilly. – Oxford : Oxford UP, 2006. – P. 210-224.
2. Bernhard M. A Theory of Politics of Memory / M. Bernhard, J. Kubik // Twenty years after Communism. – Oxford : Oxford University Press, 2014. – P. 7-34.
3. Brubaker R. Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe / R. Brubaker. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996.
4. Confino A. Collective Memory and Cultural History: Problems of Method / A. Confino // The American Historical Review. – 1997. – Vol. 102, № 5. – P. 1386-1403.
5. Halbwachs M. On Collective Memory / Ed. and translated by L. Coser / M. Halbwachs. – Chicago ; London : University of Chicago Press, 1992.
6. Hobsbawm E. The Invention of Tradition / E. Hobsbawm, T. Ranger (eds). – Cambridge : Cambridge University Press, 1992.
7. Hodgkin K. Contested Pasts: The Politics of Memory / K. Hodgkin, S. Radstone. – New York : Routledge, 2003.
8. Kaprāns M. Remembering communism in Latvia: a nationalizing state and the multi-directionality of the past / M. Kaprāns // The new heroes – the new victims / (eds.) I. Gubenko et al. – Riga : Zināte, 2016. – P. 74-107.
9. Mäklsoo M. Memory must be defended: Beyond the politics of mnemonic security / M. Mäklsoo // Security Dialogue. – 2015. – Vol. 46(3). – P. 221-237.
10. Nora P. General Introduction: Between Memory and History. Realms of Memory. Rethinking the French Past. Vol. 1. Conflicts and Divisions / P. Nora. – New York : Columbia University Press, 1996. – P. 1-23.
11. Onken E.-C. Memory and Democratic Pluralism in the Baltic States – Rethinking the Relationship / E.-C. Onken // Journal of Baltic Studies. – 2010 – Vol. 41. – № 3. – P. 277-294.
12. Ozolina Z. Societal Security: Conceptual Framework / Z. Ozolina // Societal Security. Inclusion-Exclusion Dilemma. A portrait of the Russian – speaking community in Latvia / (ed.) Z. Ozolina. – Rīga : Zināte, 2016. – P. 13-29.
13. Roe P. Ethnic Violence and the Societal Security Dilemma / P. Roe. – Abingdon Routledge, 2005.
14. Smith A. Memory and modernity: reflections on Ernest Gellner's theory of nationalism / E. Smith // Nation and Nationalism. – 1996. – Vol. 3. – P. 371-388.
15. Skultans V. The Testimony of Lives: Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia / V. Skultans. – London ; New York : Routledge, 1998.
16. Strukov V. Introduction / V. Strukov, V. Apryshchenko // Memory and Securitization in Contemporary Europe. – Palgrave Macmillan UK, 2018. – P. 1-23.
17. Topolski J. The Role of Logic and Aesthetic in Constructing Narrative Wholes in Historiography History and Theory / J. Topolski. – 1999. – Vol. 38. – № 2. – P. 198-210.
18. Verovšek P. Collective memory, politics, and the influence of the past: the politics of memory as a research paradigm / P. Verovšek // Politics, Groups and Identities. – 2016. – Vol. 4. – № 3. – P. 529-543.
19. Zelče V. History – Responsibility – Memory: Latvia's Case / V. Zelče // Latvia. Human Development Report, 2008/2009 : Accountability and Responsibility / (eds.) Juris Rozenvālds, Ivars Ijabs. – Rīga : Advanced Social and Political Research Institute, 2009. – P. 44-57.
20. Zelče V. The Transformation of 'Holiday' in Post-Soviet Space: Celebrating Soviet Victory Day in Latvia / V. Zelče // Europe– Asia Studies. – 2018. – Vol. 70. – Issue 3. – P. 388-420.
21. Априщенко В. Память как безопасность / В. Априщенко // Новое прошлое – The New Past. – 2016. – № 3. – С. 86-108.
22. Ассман А. Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика / А. Ассман. – М. : Новое литературное обозрение, 2014.
23. Малинова О. Политика памяти как область символической политики / О. Малинова // Методологические вопросы изучения политики памяти : сб. научн. тр. / отв. ред. А. И. Миллер, Д. В. Ефременко. – М. ; СПб : НесторИстория, 2018. – С. 27-53.
24. Политика памяти в России, странах ЕС и государствах постсоветского пространства: типология, конфликтный потенциал, динамика трансформации. Стенограмма дискуссии // Методологические вопросы изучения политики памяти : сб. научн. тр. / отв. ред. А. И. Миллер, Д. В. Ефременко. – М. ; СПб : НесторИстория, 2018. – С. 167-195.

Надійшла до редколегії 18.12.19

S. Pakhomenko, PhD in History, Associate Professor
University of Latvia, Riga, Republic of Latvia,
Mariupol State University, Mariupol, Ukraine

CONCEPTUAL FIELD OF RESEARCH OF HISTORICAL POLITICS OF LATVIA

The article aims at defining and explaining the conceptual and theoretical field for the research of a specific case (Latvian) of historical politics. The author refers to a wide definition of historical politics as a system of political practices designated to establish a collective historical memory – from formalization of national narrative till mnemonic laws. On the one hand, the author chooses a concept of nationalizing state of R. Brubaker as a theoretical model of Latvian historical politics according to which the official narrative in post-communist countries has been formed as nation-centric. On the other hand, there is a concept of memory regime of M. Bernhard and J. Kubik stating that the memory regime in Latvia can be divided into official and alternative narrative of counter-memory where the latest is founded on the soviet heritage.

For the better understanding of Latvian case the author suggests to draw on the concept of four formats of memory by A. Assmann. These models help to understand the motivation and the character of mnemonic actors' activity. The Latvian state adopts the official national historical narrative by focusing on its Anti-Soviet character, the nodal points being the Soviet occupation and deportations as collective trauma of ethnic Latvians. On the other hand, Latvian ethnic dualism (much more distinct than in other countries of the region) attributable to the significant segment of the Russian-speaking population with its own identity and collective memory led to the formation of alternative narrative, a sort of "counter-memory", with the Soviet "liberation" being the main plot line and the Victory Day – commemorative practice.

The activation of historical politics of the Russian Federation with its single option of the history of the region and of the neighbouring Baltic countries increases the controversy of the two narratives and stimulates their conflictogenity.

Keywords: historical politics, collective memory, Latvia, regime of memory, counter-memory, narrative, commemoration, concept, mnemonic actors.

С. Пахоменко, канд. истор. наук, доц.

Латвийский университет, Рига, Латвийская Республика,
Мариупольский государственный университет, Мариуполь, Украина

КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ПОЛЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ЛАТВИИ

Определено и аргументировано концептуальное и теоретическое поле для исследования конкретного (латвийского) кейса исторической политики. Широко трактуется историческая политика как система разных политических практик, направленных на формирование коллективной исторической памяти – от формализации национального нарратива до мнемонических законов. В качестве теоретической модели исторической политики Латвии взята, с одной стороны, концепция "национализирующегося государства" Р. Брубейкера, в соответствии с которой в посткоммунистических странах официальный нарратив оформился как националистический, с другой стороны, – это концепция режима памяти Р. Бернхарда и Я. Кубика, согласно которой режим памяти в Латвии можно охарактеризовать как разделенный на официальный и альтернативный нарратив контрпамяти, где второй основан на советском наследии. Для понимания латвийского кейса предложено опираться на концепцию четырех форматов памяти А. Ассман. Используя данные модели, можно понять мотивацию и характер деятельности мнемонических актеров. Латвийское государство утверждает официальный национальный исторический нарратив, фиксируя прежде всего его антисоветскую направленность, определяющими моментами которой являются советская оккупация и депортация как коллективная травма этнических латышей. С другой стороны, этнический дуализм Латвии (гораздо более выраженный, чем в других государствах региона), который обусловлен наличием значительного сегмента русскоязычного населения со своей идентичностью и коллективной памятью, стал предпосылкой формирования альтернативного нарратива, своего рода контрпамяти, где главным сюжетом является советское "освобождение" Латвии, а коммеморативной практикой – День Победы. Активизация исторической политики РФ с ее безальтернативным и ревизионистским взглядом на историю региона и соседних балтийских стран усиливает контраверсивность двух нарративов и стимулирует спираль конфликтотенности для них обоих.

Ключевые слова: историческая политика, коллективная память, Латвия, режим памяти, контрпамять, нарратив, комеморация, концепция, мнемонические актеры.

УДК 355.405

Г. Хлисту́н, канд. політ. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВПЛИВ МАС-МЕДІА НА ВІЙСЬКОВІ КАМПАНІЇ: ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ

Під час активного розвитку конфлікту та після його завершення важливу роль відіграють мас-медіа, які формують думку аудиторії про явище та його наслідки. Розвиткові конфлікту багато в чому сприяють саме засоби масової інформації, які, маніпулюючи думками аудиторії та пропагуючи певні ідеали, зумовлюють виникнення реакції своєї аудиторії, яка надалі впливає на перебіг конфліктної ситуації. Саме тому вивчення ролі ЗМІ під час конфліктів набуває дедалі більшої актуальності. Розглянуто проблему впливу мас-медіа на перебіг міжнародних конфліктів, значення журналістських матеріалів, які висвітлюють протистояння, їх вплив на аудиторію.

Ключові слова: мас-медіа, конфлікт, інформаційна війна.

Головним полем діяльності сучасних ЗМІ є конфлікти. Саме на суперечках, проблемах чи будь-яких негараздах базується більшість новин мас-медіа. Засоби масової інформації, висвітлюючи проблему, мають можливість не просто передати факт, а й вплинути на його сприйняття аудиторією, сформувати конкретну думку про подію чи явище, зумовити виникнення позитивних чи негативних емоцій. "Кожен журналіст при всій претензії на об'єктивність діє в певному полі влади та заангажованості (політичної, етнічної або реакційно-бюрократичної). Головним же критерієм оцінки роботи журналістів під час висвітлення подібних конфліктів є критерій достовірності та повноти наданої інформації. Роль, яку ЗМІ відіграють у врегулюванні конфлікту, залежить від того, наскільки журналісти вільні у своїй професійній діяльності й наскільки відкритий для них доступ до важливої для громадськості інформації" [1].

Хоча вплив започаткував свою історію з початку історії суспільства, першою науковою школою, що спеціально досліджувала проблему інформаційного впливу, стала американська школа вивчення ЗМІ. Ця школа вивчала його передусім на матеріалі Першої світової війни. Ця школа, зокрема, виокремлювала три основні типи інформаційних впливів [2]:

1. "Білий" вплив. Його основною характеристикою є те, що журналіст відкрито називає себе і дозволяє пов'

язати тексти зі справжнім джерелом. Яскравим прикладом подібної інформації є заяви президента, уряду, офіційного інформаційного агентства.

2. "Сірий" вплив. Журналіст використовує для поширення матеріалів спеціально створені джерела чи забезпечує просування матеріалів у певних незалежних засобах масової інформації. Прикладом подібного інформаційного впливу може бути інформація, що поширюється через неурядові ЗМІ, неурядові організації тощо.

3. "Чорний" вплив. Журналіст поширює матеріали від імені третьої особи, наприклад підпільної організації [2].

За твердженням французького дослідника другої половини ХХ ст. Ж. Доменака, під час здійснення інформаційної компанії зазвичай застосовуються п'ять основних правил [2]:

1. **Правило спрощення.** Виходячи з орієнтації матеріалу на найменш досвідченого члена суспільства та її апелювання до емоцій, важливою вимогою є максимальне спрощення об'єкта впливу. Багатозначність, наявність напівтонів принципово не придатні для інформаційного впливу.

2. **Правило перебільшення та перекручення.** Створення позитивного та негативного іміджу викликає необхідність гіперболізації певних рис об'єкта, акцентування на подіях, не обов'язково значних, але таких, що

працюють на ідею, а за умови недостатньої чіткості матеріалу – його перекозчення.

3. *Правило оркестрування або замовчування.* Як визначив Й. Геббельс, "важливо не те, про що пишуть у газетах, важливо те, про що в них не пишуть". За матеріалами Р. Герценштейна, одним із основних прийомів такої пропаганди було саме замовчування. Подібні підходи широко використовують і сьогодні, особливо це стосується російських ЗМІ.

4. *Правило переливання.* Одне з важливих, проте дуже дискусійних правил Ж. Доменака полягає у відповідності інформаційного впливу до настанов і стереотипів суспільства [2].

5. *Правило спільності та зараження.* Це правило є повним аналогом деривації В. Парето (звернення до загальноживаного) [2].

Коли Палестина та Ізраїль були знову на межі війни, не останню роль у загостренні цього протистояння зіграли мас-медіа. От і кілька років тому приводом для загострення арабо-єврейського протистояння значною мірою став телесюжет: телеоператор зняв, як ізраїльські солдати вбивають 12-літнього палестинського хлопчика. Після демонстрації сюжету по телебаченню на Близькому Сході почалися сутички, у яких обидві сторони застосовували вогнепальну зброю, а ізраїльська армія – навіть танки і вертольоти.

Комунікаційна сфера в цілому і ЗМІ зокрема завжди були супутниками війн. Але поява таких понять, як "інформаційна війна", "медіа-агресія", "інформаційна безпека" свідчить не тільки про тісний зв'язок мас-медіа з конфліктними ситуаціями, але і про якісно нову роль ЗМІ в збройних конфліктах: у сучасних війнах боротьба на інформаційному полі є не менш важливою, ніж безпосередньо бойові дії. І якщо донедавна переважно війна впливала на інформаційну сферу, зокрема на журналістику (наприклад, Перша світова війна обумовила появу в США аналітичної журналістики – американці просто не могли зрозуміти, яким чином вбивство ерцгерцога Фердинанда стало приводом для конфлікту такого масштабу), то останнім часом спостерігається зворотний зв'язок: ЗМІ відіграють усе більшу роль як у розв'язанні, так і в перебігу збройних конфліктів [3].

Засоби масової інформації, будучи важливим політичним інститутом, покликані висвітлювати основні політичні події. Саме мас-медіа створюють певний інформаційний потенціал будь-якої країни, визначаючи міжнародну інформаційну обстановку, що залежить від кількості та якості діючих комунікаторів, а також від здатності та можливості аудиторії сприймати інформацію. При цьому ЗМІ дістають можливість значною мірою впливати на формування громадської думки та певних шаблонів поведінки.

З урахуванням наведених особливостей зазначимо, що одним із важливих аспектів проблеми висвітлення ЗМІ терористичних актів є специфіка передання інформації аудиторії. На наш погляд, потребує додаткової уваги також розгляд ступеня результативності такого висвітлення (медіа-ефекти) – зміни у свідомості та поведінці аудиторії внаслідок впливу засобів масової інформації.

Про терористичні акти більшість людей дізнається безпосередньо з каналів мас-медіа. Отримання інформації аудиторією відбувається не завжди усвідомлено та значною мірою залежить від способу подачі матеріалу. У процесі сприйняття та аналізу медіа-повідомлень може виникнути певна вірогідність перекозчення інформації і, як результат, – перебільшення масштабів реальної загрози. Так, підкреслюючи важливість вивчення сприйняття громадськістю дій терористів, дослідник феномена

тероризму А. Міллер висловлює думку про те, що реалістичне відображення терористичних актів, яке здійснюється за допомогою ЗМІ, може не просто ввести населення в стан психологічного шоку, але й підірвати моральні засади та політичну стабільність суспільства.

Таке припущення підтверджується й на державному рівні. У офіційному висновку Спеціальної комісії з вивчення масових заворушень і тероризму Національного комітету США з регулювання норм кримінального законодавства також наголошується на тому, що зображення актів насильства в засобах масової інформації істотно впливає на зростання тривожності та відчуття занепокоєння в суспільстві.

Інші американські вчені, Р. Капперман та С. Саймон, урахувавши, що за статистикою набагато більше американських громадян гине внаслідок нещасних випадків, ніж від терактів, у своїх дослідженнях підкреслюють часту невідповідність між створенням паніки, яка може стати причиною суспільної кризи, і фактичною величиною терористичної загрози. Причину такої диспропорції дослідники вбачають у специфіці висвітлення актів тероризму новинними ЗМІ, що підтверджується ще рядом авторитетних учених. Зокрема, американський дослідник Ф. Фулер за допомогою контент-аналізу газети "Крісчен сайєнс монітор" ("The Christian Science Monitor") за період 1977–1987 рр. указує на невідповідність між кількістю згадувань про терористичні акти та реальною частотою їх здійснення. Наприклад, результати аналізу свідчать, що в період 1981–1987 рр. найменша кількість матеріалів з терористичної тематики припадає на 1984 р. У той же час безпосередньо в самій газеті стверджується, що в цей рік здійснено найбільшу кількість злочинів терористичного характеру. Уже у 1985 р. кількість згадувань зростає в п'ять разів порівняно з попереднім періодом. Унаслідок такої невідповідності аудиторія формує неправильне уявлення про дійсні масштаби актів тероризму [4].

Також цікавим є опис відомого російського журналіста та медіаменеджера Володимира Яковлева методів спеціальної бойової пропаганди. Згідно з його описом, в обставинах секретності студентів вчили бойової спецпропаганди – мистецтву сіяти розбрат у лавах супротивника за допомогою дезінформації та маніпуляції свідомістю. Бойова ("чорна") пропаганда допускає будь-яке спотворення реальних фактів задля розв'язання пропагандистських завдань. Це ефективна зброя, що використовується з єдиною метою – "вбивання мізків" противнику.

Методи "гнилого оселедця", "перевернутої піраміди", "великої брехні", принцип "40 на 60", метод "абсолютної очевидності" – з усіма цими методами й техніками зіштовхувалися всі користувачі Інтернету, однак просто цього не усвідомлювали. Наприклад, метод "гнилого оселедця" працює таким чином: підбирається помилкове звинувачення (важливо, щоб воно було максимально брудним і скандальним). Зокрема, добре працює дрібне злодійство, розтління дітей чи вбивство, бажано із жадібності. Мета "гнилого оселедця" зовсім не в тому, щоб довести звинувачення, а в тому, щоб викликати широке, публічне обговорення його несправедливості та невиправданості. Людська психіка влаштована так: щойно обвинувачення стає предметом публічного обговорення, неминуче виникають його прихильники та противники, "знавці" та "експерти", осканжені обвинувачі та затяті захисники обвинуваченого. Однак, незалежно від своїх поглядів, усі учасники дискусії знову й знову вимовляють ім'я обвинуваченого поруч із брудним і скандальним звинуваченням, втираючи таким чином дедалі більше "гнилого оселедця" в його "одяг", поки нарешті цей "запах" не починає слідувати

за ним усюди. При цьому питання "вбив-крав-спокусив чи все-таки ні" стає головним при згадці про нього.

Метод "40 на 60" був вигаданий Геббельсом. Він полягає у створенні ЗМІ, які подають 60 % своєї інформації в інтересах супротивника. Заробивши таким чином його довіру, решту 40 % вони використовують для надзвичайно ефективної, завдяки цій довірі, дезінформації.

Дуже ефективним є метод "великої брехні", який дещо схожий на "гнилий оселедець", але працює інакше. Його суть полягає в тому, щоб із максимальною впевненістю запропонувати аудиторії настільки глобальну та жахливу брехню, що майже неможливо повірити, начебто можна про таке брехати. Трюк полягає в тому, що правильно скомпонована і добре продумана "велика брехня" викликає у слухача чи глядача глибоку емоційну травму, яка потім надовго визначає його погляди всупереч будь-яким доводам логіки й розуму.

Метод "абсолютної очевидності" дає хоча нешвидкий, але надійний результат. Замість того щоб щось доводити, ви подаєте те, у чому хочете переконати аудиторію, як щось очевидне, саме по собі зрозуміле, а тому безперечно підтримуване більшістю населення. Незважаючи на зовнішню простоту, цей метод неймовірно ефективний, оскільки людська психіка автоматично реагує на думку більшості, прагнучи до неї приєднатися. Проте важливо пам'ятати, що більшість обов'язково має бути переважною, а її підтримка – абсолютною та безумовною. В іншому випадку не виникає ефекту приєднання. Однак якщо ці умови дотримуються, то кількості прихильників "позиції більшості" починає поступово, але впевнено зростати, а з часом збільшується в геометричній прогресії (переважно завдяки представникам нижчих соціальних верств, які найбільш схильні до "ефекту приєднання") [5].

Одним із класичних способів підтримки методу "абсолютної очевидності" є публікація результатів різноманітних соціологічних опитувань, які демонструють абсолютну суспільну одностайність з того чи іншого питання. Методики "чорної" пропаганди не вимагають, щоб ці звіти хоча б якимось чином стосувалися реальності. Вони впливають на аудиторію на рівні глибоких психологічних механізмів таким чином, що наслідки цього впливу неможливо зняти звичайними логічними аргументами. Загалом інакше не може й бути.

Виходячи з викладеного вище матеріалу, акцентуємо подальшу увагу на проблемі впливу матеріалів ЗМІ на формування громадської думки, яку можна визначити як сукупність думок і оцінок, які характеризують консолідоване ставлення масової свідомості до найбільш значущих і актуальних проблем, подій і фактів економіки, політики, культури, суспільного життя.

Зазначимо, що при вивченні громадської думки багатьма дослідниками передусім враховується психічний стан і політичні настрої мас. Зокрема, основою психологічного підходу до аналізу громадської думки є роботи Р. Лебона, А. Лоуелла, У. Ліппмана, З. Фрейда, Е. Фромма, В. Ядова та інших учених.

Перша школа досліджень саме впливу засобів масової інформації на аудиторію виникла в першій половині XX ст. як реакція на створення індустрії реклами, успіхів воєнної пропаганди, ефективне використання фашистським режимом радіо, кіно.

У дослідженнях 1920-30-х рр. основна увага приділялася потенційним можливостям засобів масової інформації нав'язувати цінності, ідеї аудиторії, справляючи на неї універсальний та безпосередній вплив. У цей період найбільшого поширення набула теорія "масового суспільства", відповідно до якої вважалося, що широкі маси населення становлять сукупність розрізнених, нічим між

собою не пов'язаних індивідів, які легко піддаються впливу ЗМІ (концепція впливових мас-медіа, *powerful media*). Американський дослідник теорії мас-медіа І. Катц зазначає, що в наукових дослідженнях на підтримку такої теорії робився акцент на тому, що засоби масової інформації здатні впливати тотально (зачіпаючи кожного індивіда), безпосередньо (без перешкод), негайно (викликаючи колективну реакцію як однієї особи). Масова аудиторія вважалася відкритою для маніпуляцій, здатною лише реагувати на зовнішні подразники.

Проте подальші емпіричні дослідження спростували вказане припущення. Було виявлено ряд чинників, що обмежують медіа-вплив, унаслідок яких аудиторія засобів масової інформації уявлялася вже не як атомізована та пасивна в інтерпретації інформаційних повідомлень, але як активна, самостійно формуюча свої відносини зі ЗМІ функціонуюча система. Ефекти засобів масової інформації стали розглядатися як короточасні та доступні для стороннього спостереження. Серед чинників, які було виділено як своєрідні перешкоди для прямого впливу ЗМІ, необхідно вказати існуючу неоднорідність аудиторії (*audience selectivity*), яка виявилася при зовнішній дії, чуттєвому сприйнятті тощо, а також міжособистісну взаємодію (*interpersonal influence*) – люди швидше вірять тому, кого особисто знають, ніж безликим ЗМК.

З 1960-х рр. концепція "слабких медіа" (*weak media*) почала стикатися з певними теоретичними труднощами, пов'язаними, зокрема, з підвищенням ролі телебачення в комунікативному процесі.

У результаті подальшого комплексного підходу теорія про мінімальний вплив мас-медіа зазнала певних змін. Акцент у наукових дослідженнях став робитися на вивченні специфічних характеристик аудиторії, серед яких можна виділити суспільний клімат, статусну приналежність, психологічні особливості, наявність вищої освіти та ін. Детальне вивчення окреслених понять стало своєрідним "поверненням до концепції впливових мас-медіа", як зазначає Е. Ноель-Нейман. Наприклад, А. Прохоров, виокремивши певні психологічні характеристики людини (нездатність сумлінно сприймати всю зовнішню інформацію, що обумовлює її некритичну обробку; сприйняття інформації людиною є нелінійним – у свідомість надходить тільки та інформація, яка перевищує певний поріг значущості тощо), підкреслює ефективність ЗМІ при інформаційно-психологічному маніпулюванні свідомістю.

Таким чином, нині з урахуванням того, що аудиторія дізнається про будь-яку подію переважно із засобів масової інформації, питання про ступінь впливу мас-медіа на громадську думку, як і раніше, залишається актуальним. Різні аспекти окресленої проблеми розглядалися в наукових працях багатьох дослідників (С. Кара-Мурза, Г. Почепцов, І. Федякін та ін.) [6].

Віртуозами інформаційної війни були монголи. Вони вміло дезінформували супротивника про свою чисельність, сіяли паніку, залякуючи ворогів показовими звірствами і навіть влаштовували інформаційні пастки. У 1241 р., захопивши після битви на р. Шайо печатку угорського короля Бели, монголи поширили від його імені наказ військам здаватися. Літописці повідомляють, що акція мала успіх. Цікаво, що 1956 р. той самий прийом проти угорців застосувала вже радянська армія, заарештувавши прибулого на переговори міністра оборони П. Мелетера, – радянське командування передало "наказ міністра оборони" припинити опір.

Власне преса вперше виступила як самостійний фактор під час Кримської війни 1854-56 рр. Журналіст анг-

лійської "Таймс" Вільям Расел, який висвітлював облогу Севастополя, різко розкритикував командування за погане поводження з пораненими. Його статті мали великий резонанс і вплинули на організацію медичної служби в британській армії. "Наступ у пресі, – писав Освальд Шпенглер у своєму знаменитому "Занепаді Європи", – стає продовженням (чи підготовкою) війни іншими засобами, і протягом XIX ст. формується стратегія цієї війни з авангардними сутичками, маневрами на відволікання, нападами зненацька, атаками, досягнувши врешті такої сили, що реальною стає можливість програти війну ще до того, як станеться перший постріл, оскільки її вже виграла преса".

Перша світова війна (1914-18) дала новий поштовх для розвитку методів інформаційно-психологічного впливу. Тоді в багатьох арміях були створені структури, що почали займатись інформаційно-пропагандистським забезпеченням військових дій. Цей досвід інформаційної війни не був забутий через двадцять років, коли вибухнула Друга світова. Узагалі дуже символічно, що позірним приводом для Другої світової війни став напад на радіостанцію у Глейвіце. Але в той час використання ЗМІ мало куди менше значення, ніж у конфліктах сучасних. Щоправда, історики відзначають, що італійський диктатор Б. Муссоліні, на думку його ж військових, плануючи військові операції, більше уваги приділяв тому, які заголовки з'являться в газетах, а не військовій стратегії. Але зважаючи на те, що у Другій світовій війні програли саме ті держави, переваги яких у військово-інформаційній сфері виглядали більш переконливо (початкові перемоги німців на Східному фронті та японців пояснюються не тільки військовою майстерністю, але і вмілою пропагандою), використання ЗМІ мало в той час порівняно невелике значення [7].

Як відзначають дослідники, перелом у військово-інформаційній сфері стався під час війни у В'єтнамі (1964-75). Американські військові дійшли висновку, що причиною їхньої поразки в цій війні стала не стільки завзятість і мужність в'єтнамців у поєднанні з військовою допомогою СРСР, скільки упереджене ставлення до цієї війни рідної американської преси. Тоді ж почали напрацьовувати нові методи інформаційно-психологічного забезпечення бойових дій. Ці методи практично не відрізняються від звичайних прийомів "паблік рілейшнз": створення кількісної та якісної переваги власного погляду в ЗМІ; формування через ЗМІ суспільної думки з метою, щоб військові дії знаходили підтримку як у власного на-

селення, так і в більшості мешканців планети; упровадження стійких асоціацій, схем, міфів, що відповідають інтересам організатора кампанії.

Говорячи про політичний екстремізм і роль ЗМІ у збройних конфліктах, не можна не відзначити, що глобалізація інформаційної сфери створює в уяві образ зловісної медіакратії – влади не наддержав, а медіа-імперій, що створюють реальність під себе і маніпулюють свідомістю мас на власний розсуд. Останнім часом відбувається певна демонізація ЗМІ, дослідники усе частіше говорять про негативний вплив мас-медіа (особливо електронних) на споживача. Усе це дає підстави говорити, що ЗМІ можуть стати перспективною мішенню для революціонерів (політичних екстремістів) XXI століття.

Нові можливості ставлять перед представниками мас-медіа передусім нові вимоги. Журналісти, ЗМІ в цілому можуть не тільки відчутно впливати на процеси в товаристві, але і самі стати (на жаль, часто стають) об'єктом маніпуляцій. Тому проблема самоцензури стає все актуальнішою. Мас-медіа можуть привчати свою аудиторію до мислення або нав'язувати стереотипи, вміло обслуговувати владоможців або, як мінімум, не говорити неправди. І від цього вибору в наш час занадто багато залежить.

Список використаних джерел:

1. Libicki M. Conquest in cyberspace. National security and information warfare / M. Libicki. – Cambridge, 2007.
2. Гомон Д. Мировая карта войн. Где и за что сегодня воюет человечество [Электронный ресурс] / Д. Гомон. – Режим доступа : https://ru.espresso.tv/article/2017/07/24/myrovaya_karta_voyn_gde_y_za_ch_to_segodnya_voyuet_chelovechestvo
3. Global Conflict Tracker. [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.cfr.org/interactives/global-conflict-tracker#!>
4. Lynch J. Peace Journalism. What is it? How to do it? 2000 [Electronical resources] / J. Lynch, A. McGoldrick. – Access mode : https://www.transcend.org/tri/downloads/McGoldrick_Lynch_Peace-Journalism.pdf
5. Galtung J. Peace Journalism – A Challenge / J. Galtung ; In : K. Wilhelm, L. Heikki (eds.) // Journalism and the New World Order. – 2002. – Vol. 2. Studying War and the Media. Göteborg : Nordicom.
6. Lynch J. Reporting Conflict: New Directions in Peace Journalism / J. Lynch, J. Galtung. – St. Lucia : University of Queensland Press, 2010. – P. 12-14.
7. Гаджиев К. Средства массовой информации и политика. Место и роль средств массовой информации в политике [Электронный ресурс] / К. Гаджиев. – Режим доступа : http://society.polbu.ru/gadzhiev_science/ch63_i.html 2009.02.20. – Внутренние вооруженные конфликты в современном мире <http://www.samoupravlenie.ru/16-24.htm> 2009.02.20

Надійшла до редколегії 25.12.19

G. Khlystun, Ph.D. (Political Science)
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

INFLUENCE OF THE MEDIA ON THE MILITARY CAMPAIGN: THEORY AND HISTORY

The problem of media influence on the course of international conflicts, the importance of journalistic materials covering conflict, their impact on the audience are discovered.

Keywords: media, conflict, information warfare.

A. Хлыстун, канд. полит. наук
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ВЛИЯНИЕ МАСС-МЕДИА НА ВОЕННЫЕ КАМПАНИИ: ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ

Рассмотрена проблема влияния СМИ на ход международных конфликтов, значение журналистских материалов, освещающих противостояния, их влияние на аудиторию.

Ключевые слова: масс-медиа, конфликт, информационная война.

УДК 327.56 + (612)"2019"

Елмаджуб Абдалла Омар Абдалла, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЕСКАЛАЦІЯ ЛІВІЙСЬКОЇ КРИЗИ В 2019 РОЦІ ТА ПОЛІТИКА КЛЮЧОВИХ МІЖНАРОДНИХ АКТОРІВ ЩОДО ЇЇ ВРЕГУЛЮВАННЯ

Проаналізовано геополітичні інтереси та позиції міжнародних акторів, долучених до розв'язання кризи в Лівії. Зазначено, що основними мотивами зовнішніх сил щодо їхньої участі у врегулюванні ситуації в країні є важливе геостратегічне розташування Лівії, її величезні нафтові запаси та значні розвідані запаси природного газу в лівійському секторі Середземного моря, а основними гравцями на "лівійському полі" є, з одного боку, Європейський Союз і США, з іншого – Росія, Об'єднані Арабські Емірати та Єгипет. Особливу позицію в питанні розв'язання лівійської кризи займає член НАТО – Туреччина. У геополітичному змаганні названих міжнародних акторів, на думку автора, й буде вирішена доля Лівії.

Ключові слова: лівійська криза, громадянська війна, Лівійська національна армія, Уряд національної згоди, геополітичні інтереси, міжнародні актори, посередницька війна.

Лівійська криза, започаткована військовою операцією об'єднаних сил НАТО, метою якої було повалення режиму полковника Муаммара Каддафі, має значну літературу. Одна група дослідників розглядає її як важливу ланку в ланцюжку кольорових революцій в Арабському світі, що отримали назву "Арабська весна" [1; 2]. Інші, аналізуючи наслідки повалення режиму М. Каддафі і виокремлюючи з-поміж них як головний громадянську війну, що розгорнулася в країні, вважають, що ініціатори повалення режиму лівійського диктатора не змогли передбачити, що Лівія в результаті військового втручання Заходу опиниться на межі розпаду [3; 4]. Але всі дослідники теми, і вітчизняні, і зарубіжні, одностайні в тому, що Лівія стала заручницею великої геополітичної гри, учасниками якої є провідні світові та регіональні потуги [5].

Метою даної статті є проведення неупередженого аналізу ситуації, що склалася в Лівії після спроби захоплення столиці країни Тріполі силами маршала Халіфи Хафтара у 2019 р. та політики міжнародних акторів щодо врегулювання кризи в Державі Лівія.

Отже, з тих пір як восени 2011 р. Північноатлантичний Альянс після повалення режиму Муамара Каддафі залишив Лівію, країна погрузла в затяжний конфлікт, що перетворився на громадянський, або так звану *proxu war*, тобто посередницьку війну, у якій регіональні та міжнародні гравці за допомогою сил всередині Держави Лівія змагаються за збереження власних інтересів у цій багатій на вуглеводні країні на півночі Африки. Лівія, що має довгу середземноморську берегову лінію, контролює величезні запаси нафти і видобуває 1,3 млн барелів на день, попри громадянську війну, приваблює міжнародних гравців своїм вигідним геостратегічним розташуванням, величезними розвіданими запасами нафти і виявленими у східному секторі Середземного моря значними запасами природного газу.

Уже на кінець 2011 р., після військово-повітряної операції британських і французьких військово-повітряних сил за участі США, проведеної з метою повалення лівійського диктатора Муаммара Каддафі, Лівія стала фактично розділеною країною. У 2016 р., в розпалі громадянської війни в Лівії, за посередництва ООН, вдалося досягти угоди кількох сторін, результатом якої стало формування Уряду національної згоди (УНЗ) у Тріполі. Однак на сході країни сили під керівництвом колишнього соратника М. Каддафі маршала Х. Хафтара відмовилися підписувати цей договір. Наразі захід Лівії зі столицею Тріполі перебуває під контролем міжнародно визнаного Уряду національної згоди на чолі з Файзом аль-Сараджем, створеного під егідою ООН і підтриманого США та її союзниками з НАТО у грудні 2015 р. Східна частина Лівії перебуває під керівництвом самопроголошеної адміністрації, розташованої в місті Тобрук, за якою

стоїть головнокомандувач самопроголошеної Лівійської національної армії (ЛНА) Х. Хафтар. Саме ЛНА на чолі з Хафтаром у 2014 р. захопила головне місто на сході країни – Бенгазі. Також їй вдалося взяти під контроль південь країни з його важливими родовищами нафти. Х. Хафтар вважає себе спроможним відновити стабільність та боротися із ісламістськими бойовиками, чий вплив збільшився на тлі хаосу і тотального беззаконня у країні. Натомість опоненти Х. Хафтара звинувачують його у спробі державного перевороту та бажанні утвердити в країні військову диктатуру.

4 квітня 2019 р. підтримувана Росією, Об'єднаними Арабськими Еміратами (ОАЕ) і Єгиптом ЛНА Х. Хафтара почала наступ проти Уряду національної згоди прем'єр-міністра Ф. Сараджа. Війська Х. Хафтара не змогли дістатися центра Тріполі, але поступово просунулися в його передмістя. Згідно з даними звіту ООН, опублікованого у грудні 2019 р., у результаті зіткнень під Тріполі загинуло понад 280 мирних жителів та близько 2000 бойовиків, щонайменше 140 тисяч людей втратили свої домівки й були переселені [6].

На наступ ЛНА на Тріполі світ реагував досить стримано, що свідчить про те, що світова спільнота вже "стимилася" від 8-річного хаосу в Лівії. Країни G7 заявили про необхідність мирного врегулювання кризи в Лівії. У той же час між двома учасниками "великої сімки", Італією та Францією, уже протягом кількох років спостерігається суперництво за сфери впливу в Лівії, особливо в нафтогазовій промисловості, при цьому Париж переважно робить ставку на Х. Хафтара, а Рим підтримує УНЗ на чолі з Ф. Сараджем. 22 квітня в інтерв'ю газеті *Le Monde* Ф. Сарадж висловив здивування позицією Франції, яка "обрала незрозумілу позицію щодо нашого народу" [7]. За його словами, "Париж разом з іншими країнами надає підтримку Хафтару, що дозволило йому вийти з політичного процесу" [7]. Ф. Сарадж назвав "недостатньою" реакцію міжнародної спільноти на те, що відбувається в Лівії. Натомість Верховний представник ЄС із закордонних справ і політики безпеки Федеріка Могеріні назвала напад ЛНА на Тріполі "небезпекою для людей у країні, а також для мирного процесу в Лівії". Ф. Могеріні закликала всі сторони конфлікту до перемир'я й діалогу, оскільки, на її думку, "конфлікт у Лівії не може бути розв'язаний військовим шляхом" [7].

5 квітня 2019 р. Велика Британія ініціювала екстрене засідання Радбезу ООН з Лівії та запропонувала проект резолюції, що містив заклик притягнути до відповідальності командування ЛНА і всі політичні сили, які виступають на її боці. Після гострих дебатів Росія наклала вето на цей проект резолюції, продемонструвавши таким чином свою підтримку Х. Хафтара. Москва запропонувала свій проект резолюції, у якому відповідаль-

ність покладається на всі сторони конфлікту, але його не підтримали країни Заходу.

4-5 квітня Генсек ООН Антоніу Гутерреш безуспішно спробував зупинити наступ Х. Хафтара, провівши переговори в Тріполі, Тобруку і Бенгазі. Маршал заявив Генсеку ООН, що він продовжить бойові дії проти контролюючих Тріполі збройних ісламістських угруповань. Коментуючи підсумки переговорів, А. Гутерреш назвав їх "такими, що розчаровують" [7].

14 квітня президент Єгипту Абдель-Фаттах ас-Сісі в ході зустрічі в Каїрі з Х. Хафтаром підтвердив, що підтримує зусилля маршала у боротьбі з тероризмом, екстремістськими і повстанськими угрупованнями з метою досягнення безпеки і стабільності на всій території Лівії. 23 квітня на зустрічі в Каїрі "трійки" Африканського союзу (АС) з Лівії за участю президентів АРЄ, Руанди, ПАР, а також представника ДРК і керівника комісії АС Муси Факі було заявлено, що "лівійській армії і національним інститутам Лівії необхідно надати можливість знищити тероризм" [7]. Таким чином, АС практично надав Х. Хафтару карт-бланш на дії ЛНА в районі Тріполі.

Попри те, що формування у 2016 р. уряду Ф. Сараджа офіційно підтримали США та інші західні країни, на практиці єдиним союзником уряду Ф. Сараджа виступає член НАТО Туреччина, яка поставляє УНЗ бронетехніку та безпілотники. Також Анкара нещодавно направила десятки військових радників до Тріполі та близько 2 тис. сирійських бійців на підтримку уряду [8].

Більшість експертів і аналітиків вважає, що успіхи ЛНА Х. Хафтара стали можливими завдяки підтримці РФ, ОАЕ, Єгипту та Йорданії. Так, Об'єднані Арабські Емірати направили армії Х. Хафтара винищувачі, бронетехніку та новітні китайські безпілотники Wing Loong 2, а Йорданія – бронетехніку [8]. Ці поставки відбувалися всупереч запровадженому ООН ембарго на постачання зброї до Лівії (утім, після запровадження заборони її постачали на користь Уряду національної згоди Ф. Сараджа). Також армію Х. Хафтара своїми поставками підтримує Єгипет, а безпосередньо на полі бою йому допомагають російські приватні військові компанії (ПВК) разом із трьома тисячами найманців із Судану, Нігеру та Чаду [8]. У США вважають, що в розпорядженні Х. Хафтара можуть бути й російські системи ППО. Вашингтон наполягає, що в листопаді 2019 р. один з американських безпілотників збила російська ракета [8]. США здійснюють патрулювання повітряного простору над Лівією, полюючи на залишки сил "Ісламської держави", і це є ще однією ілюстрацією того, наскільки складна і заплутана там ситуація.

Росія заперечує активну участь у цьому конфлікті, утім, попри заперечення Кремля щодо відправлення ПВК на підтримку Х. Хафтара, його армія за російської військової підтримки знову зробила спробу взяти контроль над Тріполі.

Таким чином, двома найактивнішими міжнародними гравцями в Лівії стали Москва та Анкара. Росія засудила рішення Туреччини збільшити свою військову допомогу уряду Тріполі. У свою чергу, Анкара розкритикувала присутність у Лівії найманців, пов'язаних із Росією. Результатом втручання РФ і Туреччини у внутрішньолівійський конфлікт стала, на думку політолога зі Стамбула Джарета Дженкінса, "усе більш відкрита посередницька війна між Росією і Туреччиною" в Лівії [6]. Натомість Вольфрам Лашер, експерт із лівійського питання Німецького інституту міжнародних відносин і безпеки, заявив, що військове втручання Туреччини може посилити конфлікт [6].

Метою турецького втручання у внутрішній конфлікт у Лівії на боці УНЗ, як стверджують аналітики, є просу-

вання своїх стратегічних і комерційних інтересів. Свідченням цього стало підписання в листопаді 2019 р. президентом Туреччини Р. Ердоганом і прем'єр-міністром Лівії Ф. Сараджем угод про військову співпрацю і щодо морських кордонів. Остання з них надала Туреччині право на буріння та прокладання трубопроводів між країнами по дну Середземного моря. "Ердоган вважає, що йому потрібен Уряд національної згоди ..., аби спробувати легітимізувати претензії Анкари на запаси природного газу у східному Середземномор'ї", – зауважив Д. Дженкінс. Більш того, ця угода "має не лише спробувати легітимізувати претензії Анкари на природний газ, але створити перешкоди для Кіпру, Єгипту та Ізраїлю, що спільно експортують газ зі східного Середземномор'я до Європи", – підсумував Дженкінс [6].

Ще однією причиною розміщення турецьких військ у Лівії стала напруженість Анкари у стосунках з Єгиптом, яким керують військові. Свого часу Р. Ердоган був палким прихильником уряду єгипетської політичної асоціації "Брати-мусульмани", який у 2013 р. був повалений теперішнім президентом Єгипту Абделем Фаттах Ас-Сісі.

Останні події показали, що Москва та Анкара намагаються співпрацювати задля розв'язання конфлікту, уклавши угоду про припинення вогню між Хафтаром і Сараджем, яка набула чинності 12 січня 2020 р. Наступного дня двоє лідерів зустрілися у Москві, щоб підписати угоду про припинення вогню, але Х. Хафтар вийшов з переговорів. Отже, очікувати найближчим часом досягнення миру не доводиться. Більш того, зіткнення інтересів Туреччини і Росії в Лівії може означати продовження громадянського конфлікту в країні.

США після повалення режиму Каддафі фактично самоусунулися від врегулювання лівійського конфлікту, про що у жовтні 2016 р. в інтерв'ю телеканалу Fox News зазначав тодішній президент США Барак Обама, зауваживши, що найбільшою його помилкою "була відсутність підготовки до наслідків повалення лідера Лівії полковника Каддафі" [7]. Наразі деякі американські експерти радять адміністрації президента Д. Трампа, всупереч офіційному визнанню Вашингтоном уряду Ф. Сараджа, перехопити ініціативу в Москві і надати Х. Хафтару більш потужну підтримку, поки Росія не встановила свій повний контроль у Лівії. Що б там не було, але, на наш погляд, Сполучені Штати спробують "виправити свою помилку" і зробити все можливе для того, щоб не допустити масштабної військово-економічної присутності Росії в Лівії. Отже, крім американсько-російської конфронтації в Сирії, не виключено, що з'явиться ще одна конфронтація або посередницька війна між США і РФ у Лівії, яка буде вельми виснажливою для РФ, оскільки та не володіє достатніми ресурсами для протистояння США.

Як стало відомо, 15 квітня 2019 р. Д. Трамп у телефонній розмові з Х. Хафтаром оцінив "значну роль маршала в боротьбі з тероризмом і забезпеченні безпеки нафтових ресурсів Лівії", що розцінюється деякими експертами як "дружній сигнал" Вашингтона щодо командувача ЛНА і певний відступ від підтримки УНЗ Ф. Сараджа. Цим самим Д. Трамп поставив Департамент у складну ситуацію щодо вибору пріоритетів США у виробленні нового курсу щодо Лівії, ураховуючи, що держсекретар США М. Помпео 7 квітня 2019 р. в ультимативній формі вже закликав Х. Хафтара негайно зупинити наступ на Тріполі та повернутися до переговорів із Ф. Сараджем за посередництва спеціального представника генерального секретаря ООН у Лівії Г. Салаяме. Утім, за повідомленням газети "The Wall Street Journal" від 12 травня 2019 р., адміністрація Д. Трампа вирішила підтримати командувача маршала

Х. Хафтара. Зокрема, у статті зазначається, що "лідери Саудівської Аравії і Єгипту впливали на президента Трампа з тим, щоб він змінив курс США щодо Лівії" та підтримав Х. Хафтара [7]. Попри це до рішучих дій щодо останнього загострення конфлікту в Лівії Вашингтон поки що не вдається. Схоже, що в американському істеблішменті наразі ведуться серйозні дискусії щодо подальших дій Вашингтона в Лівії. Деякі конгресмени не схвалюють "пом'якшення" позиції Д. Трампа щодо Х. Хафтара. Так, сенатор-республіканець Ліндсі Грем назвав "неприйнятними військові дії Хафтара як варіант розв'язання проблем у Лівії" [7].

Між іншим, "потепління" у ставленні Д. Трампа до Х. Хафтара відбулося на тлі невдалих підсумків європейського туру Ф. Сараджа 7 і 8 травня 2019 р., під час якого він відвідав Рим, Берлін і Париж. На подив Ф. Сараджа, лідери Німеччини і Франції замість того, щоб засудити "агресивний наступ Х. Хафтара на Тріполі", закликали його домовитися із маршалом про імплементацію угоди, досягнутої в Абу-Дабі наприкінці лютого 2019 р. про організацію нових загальних виборів у Лівії.

З цього випливає, що позиція ЄС щодо лівійської кризи не є одностайною, як цього вимагають геополітичні обставини. Адже Південно-Середземноморський регіон, у якому розташована Лівія, традиційно вважається зоною відповідальності таких впливових членів ЄС, як Франція та Італія. Суперечності між цими учасниками ЄС вишили на поверхню після того, як у ніч на 23 квітня 2019 р. представники командувача ЛНА Х. Хафтара оголосили про початок другої фази наступу на столицю Лівії Тріполі. Прикметно, що вперше про наступ оголосили ще 5 квітня, але перша реакція на нього від Верховної представниці ЄС із закордонних справ і політики безпеки Федеріки Могеріні надійшла тільки через тиждень. В опублікованій заяві Могеріні назвала напади ЛНА "небезпекою для людей у країні", а також для мирного процесу в Лівії, який проходить під егідою ООН. Також Ф. Могеріні закликала всі сторони конфлікту до перемир'я, проте у коментарі не назвала прізвища Хафтара, хоча кілька днів по тому, під час виступу у Європарламенті, все-таки згадала про нього [9].

Х. Хафтара не згадували у документі через те, що на цьому в кулуарах нібито наполягла Франція – країна, що несе особливу відповідальність за події у Лівії, оскільки саме офіційний Париж у 2011 р. був рушійною силою військової інтервенції. Бомбардування, здійснювані силами міжнародної коаліції під проводом Франції, тоді привели до повалення режиму М. Каддафі й утворення теперішнього вакууму влади.

ЛНА і Хафтар не були визнані Францією на державному рівні, хоч у 2017 р. щойно обраний президент Франції Еммануель Макрон допоміг командувачу самопроголошеної ЛНА: бажаючи посприяти якнайшвидшому розв'язанню лівійського конфлікту, Макрон запросив у Париж Х. Хафтара та Ф. Сараджа і провів з ними переговори, у результаті яких Сарадж і Хафтар оголосили про домовленість провести нові вибори в усій країні. Однак до самих виборів справа не дійшла.

Після зустрічі з Е. Макроном Хафтар зустрівся також з іншими зарубіжними політиками. Згодом генералу вдалося зміцнити свою владу, поступово залучаючи на свою сторону маленькі групи населення – імовірно, за фінансової підтримки Росії та деяких країн Перської затоки [9].

Напередодні міжнародних зустрічей Х. Хафтара стало відомо, що він тримає під контролем важливі нафтові родовища на півдні Лівії. Для Франції тут ідеться не тільки

про нафту, а й про геополітично важливий державний кордон, оскільки за ним розташовані колишні французькі колонії – Чад і Нігер. Якщо в Парижі вважають, що у Хафтара більші можливості для стабілізації становища в Лівії, то підтримка Франції видається логічною.

Проте офіційна французька позиція виглядає інакше. 19 квітня 2019 р. Єлисейський палац недвозначно заявив: "Франція підтримує законний уряд Фаїза Сараджа і посередництво ООН у мирному врегулюванні" [9]. Однак багато хто не довіряє цій заяві, включно з Урядом національної згоди у Тріполі, один з міністрів якого звинуватив Париж у підтримці "злочинця Хафтара". Ба більше, у квітні 2019 р. УНЗ розірвав дипломатичні відносини із Францією, після чого в Тріполі відбулися вуличні акції протесту, спрямовані проти Х. Хафтара і французької політики.

Щодо позиції Італії, то її міністр внутрішніх справ Маттео Сальвіні, який раніше ніколи не конфліктував із Францією, також звинуватив Париж у співпраці з Хафтаром. Сама Італія іноді називає себе "північним сусідом" Лівії, яка у першій половині XX століття була італійською колонією. Відтоді як Лівія перетворилася на один із транзитних пунктів для африканських біженців, які прагнуть потрапити до Європи, уряд у Римі виявляє особливу зацікавленість у упорядкованих відносинах.

Німеччина, що у квітні 2019 р. головує у Раді Безпеки ООН, відіграє особливу роль у врегулюванні міжнародних конфліктів. У березні в Радбезі ООН головує Франція, і у вигляді символу згуртованості обидві країни протягом двох місяців ділили між собою крісло керівника. Однак у лівійському питанні Париж і Берлін, схоже, поки що далекі від порозуміння. Канцлер Німеччини Ангела Меркель засудила наступ Хафтара на Тріполі. Однак офіційний Берлін також повинен наполягти на застосуванні Францією її впливу на Хафтара, щоб той не погіршив становище, зазначив представник парламентської фракції партії "Союз-90 / Зелені" Омід Нуріпур. "Міцна дружба з Францією повинна дати можливість для широких маневрів", – вважає німецький політик, – тому, на його думку, "німецький уряд має докласти всіх зусиль, щоб привести італійців і французів до єдиної лінії", а "французькій стороні потрібно зрозуміти, що у межах ЄС потрібно прагнути до балансу інтересів" [9].

Також Німеччина спрямувала свої дії на те, щоб Рада Безпеки ООН зайнялася ситуацією у Лівії. Екстрене засідання, проведене в квітні 2019 р., однак не привело до спільного рішення, і справа була не в позиції Франції, а у поглядах РФ і США, які володіють правом вето: Росія не хотіла називати Хафтара відповідальним за події у Лівії, а США не пояснили свою позицію [9].

При цьому в Білому домі повідомили, що президент США Дональд Трамп ще кілька днів тому поговорив телефоном із Хафтаром. Трамп відзначив роль генерала у антитерористичній боротьбі й охороні лівійських нафтових запасів. Американська адміністрація стверджує, що під час розмови Трампа і Хафтара йшлося про "загальне бачення" переходу Лівії до стабільної демократії [9].

Отже, аналіз політики провідних міжнародних гравців у лівійському питанні показує відсутність спільної позиції сторін, зацікавлених у врегулюванні лівійської кризи, і недостатність дипломатичних зусиль задля досягнення врегулювання. Також у Лівії чітко проглядається елемент суперництва Росії із Заходом, тому далеко не всі європейські країни вітають присутність там росіян.

24 березня 2017 р. у своїй доповіді в Пентагоні командувач Африканського командування ЗС США

(USAFRICOM) генерал Томас Вальдхаузер заявив, що він стурбований зростаючим впливом РФ у Лівії. За його словами, Росія намагається змінити хід подій у Лівії на свою користь, і це викликає певні побоювання. Т. Вальдхаузер також підтвердив перебування російських військових підрозділів у Єгипті поблизу лівійського кордону. У січні 2018 р. французькі спецслужби відзначали зростаючу кількість співробітників російського ГРУ в Тобруку і Бенгазі, а також підготовку елітних підрозділів військ Х. Хафтар офіцерами російського спецназу і фахівцями російських ПВК. У жовтні 2018 р., коли стало відомо про розміщення на території Лівії двох російських військових баз, деякі британські політики закликали прем'єр-міністра Т. Мей вжити термінових заходів для "протидії новій російській загрози національній безпеці Великої Британії". На їхню думку, Х. Хафтар погодився на розміщення військового контингенту РФ у Лівії з метою мінімізувати в цій країні вплив країн ЄС із тим, щоб РФ, Єгипет і ОАЕ допомогли йому поширити свою владу на всю країну.

Не всім до вподоби і самостійна гра в Лівії, що її прагне вести член НАТО Туреччина, яка, зрозуміло, буде наполягати, що її мета – підтримати визнаний міжнародною спільнотою уряд Лівії. Але й турецьким лідерам не подобаються спроби деяких партнерів з НАТО грати на обидва боки. Франція, наприклад, розвиває зв'язки з Хафтаром, а США займають суперечливу позицію щодо цього конфлікту.

Проте активність президента Р. Ердогана може мати і більші стратегічні цілі. Туреччина вважає Лівію частиною своєї сфери впливу у східному Середземномор'ї і важливим економічним партнером у Африці. У цілому ж у Туреччині небагато союзників у регіоні.

З військовим урядом Єгипту Туреччина посварила, коли підтримала організацію "Братів-мусульман". Більш того, теперішній лідер Єгипту Абдель-Фаттах ас-Сісі явно бачить у фельдмаршалі Хафтарі такого ж впливового військового і антиісламіста, як він сам. Відносини Туреччини із Ізраїлем, колись близькі, давно зіпсовані. А старий конфлікт через Кіпр з іншим членом НАТО, Грецією, тепер посилюється новою проблемою – енергетичною. У листопаді 2019 р. Анкара і Тріполі підписали угоду про делімітацію морських кордонів. Відповідно до неї Туреччина вважає своєю винятковою економічною зоною простір Східного Середземномор'я аж до виключної економічної зони Лівії.

Багато хто оскаржує претензії Анкари, але крок Туреччини – це сигнал іншим учасникам енергетичного ринку в регіоні. Наприклад, прокласти газопровід до Європи, не радячись із Анкарою, тепер буде набагато складніше. Аналітики вбачають у цьому кроці спробу протидії Туреччині Ізраїлю, Єгипту, Греції та Кіпру, які створили Східно-Середземноморський газовий форум.

Агресивна розвідка нафтових родовищ, яку Туреччина проводить біля берегів Кіпру, коли геологічний

корабель супроводжують збройні безпілотники, – теж частина цієї нової політики. Тому "лівійський гамбіт Туреччини", як вважає оглядач BBC Д. Маркус, може стати причиною більшої кризи у Східному Середземномор'ї, а ця криза, у свою чергу, може вплинути на відносини Анкари як із Москвою, так і з Вашингтоном і ключовими союзниками НАТО [8]. Туреччина може сподіватися, що її участь у лівійському конфлікті у гіршому випадку призведе до патової ситуації. Тоді в Анкари буде можливість вплинути на кінцевий результат.

Ескалація війни в Лівії змусила прискорити міжнародні заходи задля політичного примирення. Серед них – велика конференція, організована канцлером Німеччини А. Меркель у Берліні 19 січня 2020 р. Метою Берлінського саміту було відновлення політичного процесу та унеможливлення того, що, на думку деяких, може стати причиною чергового потоку біженців з Лівії, як це було у випадку із Сирією. Переговори, у яких взяли участь лідери 11 країн, завершилися зобов'язанням зовнішніх сил припинити розпалювання війни в Лівії за допомогою військ, зброї або фінансової підтримки.

Вищевикладене переконує нас у тому, що кінця лівійської кризи поки не видно, і передбачити подальший розвиток подій у цій країні дуже складно. Навіть попри те, що Х. Хафтар має більшу військову силу, на відміну від Ф. Сараджа, на боці якого борються переважно розрізнені загни ісламістських бойовиків, ситуація в країні значно ускладнюється втручанням зовнішніх сил, кожна з яких переслідує власні геополітичні інтереси.

Список використаних джерел:

1. Кияниця Л. Л. Революція та громадянська війна в Лівії як чинник впливу Франції в Північній Африці [Електронний ресурс] / Л. Л. Кияниця // Наукові записки НАУКМА. Політичні науки. – 2013. – Т. 147. – С. 51-56. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua>
2. Ramadan T. Islam and the Arab Awakening / T. Ramadan. – Oxford and New York: Oxford University Press, 2012.
3. Грубов В. М. Арабська весна у прицілі інтересів: між контрольованим хаосом і стратегічним задумом / В. М. Грубов // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – 2012. – № 3 (13). – С. 64-73.
4. Zoubir Y. The End of the Libyan Dictatorship: The Uncertain Transition / Y. Zoubir, E. N. Rózsa // Third World Quarterly. – 2012. – № 33 (7). – P. 1267-1283.
5. Волович Олексій. Політика Росії в Лівії після 2011 року [Електронний ресурс] / Олексій Волович. – Режим доступу: <http://bintel.com.ua/uk/article/polityka-rosiyi-v-liviyi-pislya-2011-roku/>
6. Фруд Бежан. Після відходу США Лівія поринула у війну, яку підтримують Росія і Туреччина [Електронний ресурс] / Бежан Фруд. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/libya-proxy-war-jaku-vedut-rosija-i-turechyna/30391270.html>
7. Волович Олексій. Новий етап громадянської війни в Лівії [Електронний ресурс] / Олексій Волович. – Режим доступу: http://bintel.com.ua/uk/article/novyy_vytok_hromadyanskoyi_viny_v_liviyi/
8. Джонатан Маркус. Лівійський гамбіт. Навіщо Туреччина направляє війська до Лівії? [Електронний ресурс] / Маркус Джонатан. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-50992437>
9. Ель Давид. Наступ Хафтару у Лівії: якою є позиція Євросоюзу? [Електронний ресурс] / Давид Ель. – Режим доступу: <https://www.dw.com/uk/наступ-хафтару-у-лівії-якою-є-позиція-євросоюзу/a-48451088>

Надійшла до редколегії 01.12.19

Elmahzhub Abdallah Omar Abdallah, Ph.D. stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ESCALATION OF THE LIBYAN CRISIS IN 2019 AND THE POLICY OF KEY INTERNATIONAL ACTORS FOR ITS SETTLEMENT

Analyzing the geopolitical interests and positions of international actors involved in resolving the crisis in the State of Libya, the author concluded that the main motives of the external forces for their participation in the settlement of the situation in the country are important geostrategic location of Libya, its huge oil reserves and significant oil reserves the Libyan sector of the Mediterranean. And the main players in the "Libyan field" are on the one hand – the European Union and the United States, on the other – Russia, the United Arab Emirates and Egypt. NATO, Turkey, has a special position in resolving the Libyan crisis. In the geopolitical competition of these international actors, according to the author, the fate of Libya will be solved.

Keywords: *Libyan crisis, civil war, Libyan national army, Government of national agreement, geopolitical interests, international actors, proxy war.*

Элмаджуб Абдалла Омар Абдалла, асп.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ЭСКАЛАЦИЯ ЛИВИЙСКОГО КРИЗИСА В 2019 ГОДУ И ПОЛИТИКА КЛЮЧЕВЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ АКТОРОВ ПО ЕГО УРЕГУЛИРОВАНИЮ

Проанализированы геополитические интересы и позиции международных акторов, привлеченных к решению кризиса в государстве Ливия. Сделан вывод, что основными мотивами внешних сил относительно их участия в урегулировании ситуации в стране являются важные геостратегическое расположение Ливии, ее огромные нефтяные запасы и значительные разведанные запасы природного газа в ливийском секторе Средиземного моря, а основными игроками на "ливийском поле" являются, с одной стороны, Европейский Союз и США, с другой – Россия, Объединенные Арабские Эмираты и Египет. Особую позицию в вопросе решения ливийского кризиса занимает член НАТО – Турция. В геополитическом соревновании названных выше международных акторов, по мнению автора, и будет решена судьба Ливии.

Ключевые слова: ливийский кризис, гражданская война, Ливийская национальная армия, Правительство национального согласия, геополитические интересы, международные акторы, посредническая война.

УДК 327:[351.746:316.77-049](73)(045)

М. Гринчук, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КОМУНІКАТИВНА СКЛАДОВА БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ США: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Розглянуто основні аспекти комунікативної сфери в процесі забезпечення національної безпеки урядом Сполучених Штатів Америки. Проаналізовано низку законодавчо-правових актів США у сфері інформаційно-комунікативного забезпечення безпекової політики. Виявлено, що політичні комунікації та одна з найбільш глобальних загроз національної безпеки США, тероризм, нерозривно пов'язані. Підкреслено важливість кібербезпеки як невід'ємного елемента забезпечення національної безпеки загалом.

Ключові слова: комунікації, національна безпека США, інформаційно-комунікативні технології.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційно-комунікативних технологій призвів до того, що на сьогоднішній день неможливо уявити ефективне регулювання будь-якої сфери без залучення відповідних комунікативних та інформаційних заходів. Особливо це стосується політичної сфери, яка потребує залучення передових технологій у даній галузі задля можливості конкурювання на міжнародній арені та забезпечення національної та міжнародної безпеки. Навмисний або випадковий вплив на інформаційні ресурси, що включають у себе як власне інформацію, так і технології, може обернутися серйозною загрозою для національної безпеки держави.

Сполучені Штати Америки як один з найбільш могутніх політичних, економічних і військових акторів сучасних міжнародних відносин мають досить розвинену систему комунікацій у політичній сфері, включаючи також безпекову. Багато в чому міць США зумовлена активним розвитком і впровадженням інформаційних та комунікативних технологій у різні сфери суспільного життя.

Мета статті – розглянути та проаналізувати основні аспекти комунікативного процесу уряду Сполучених Штатів Америки у сфері безпекової політики та визначити роль і значущість даного напрямку. Дослідження передбачає вивчення базової законодавчої та правової бази уряду США у сфері забезпечення міжнародної та національної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика інформаційно-комунікативних технологій та їх взаємозв'язок із політичною сферою вже досліджувалися низкою зарубіжних і вітчизняних вчених. Одними з основних зарубіжних вчених, що зробили вагомий внесок у розвиток даної сфери, є С. Бьорд, Д. Джонс, С. Джонсон, Д. Мерфі, К. Халлаген, Д. Гольцхаузен та ін. Серед українських вчених можна відзначити С. Даниленку, Г. Почепцова, М. Ожевану, М. Рижкову, Є. Макаренку, О. Шевченко, Н. Піпченко та ін.

Основні результати дослідження. У широкому сенсі безпека визначається як незагрозливий стан. Тривалий час безпека передбачала відсутність війни, а загрози мали переважно військово-політичний характер. Однак із часом поняття безпеки зазнало сут-

тєвих змін. Відбулося розширення суб'єктної та предметної сфер безпеки. Наприклад, у ролі суб'єктів міжнародної безпеки наразі виступають не тільки держави, а й нові актори – терористичні мережі, транснаціональні злочинні угруповання, приватні військові компанії. Також з'явилися нові невійськові загрози – екологічна, економічна, інформаційна та ін. Утім, забезпечення національної безпеки є одним із пріоритетних завдань, що поставлені перед державою. Державна безпека – це захищеність інтересів особистості, суспільства і держави від різноманітних загроз у всіх сферах життєдіяльності. Сполучені Штати Америки під національною безпекою розуміють стан захищеності держави від ворожих актів чи інших втручань, у тому числі від внутрішніх загроз. Звичайно, ефективне здійснення безпекової політики неможливе без налагодженої системи комунікацій.

Політичні комунікації відіграють одну з ключових ролей у даному питанні. Під політичними комунікаціями розуміється система цілеспрямованого і багатофункціонального інформаційного обміну та взаємодії між суб'єктами і об'єктами політики, за допомогою яких забезпечуються вироблення і прийняття рішень, стратегічне планування, формування громадської думки та реалізація політичних цілей і завдань, у тому числі у сфері національної та військової безпеки [1]. Зростання ролі засобів масової інформації як засобу реалізації сучасної політичної влади є помітною тенденцією функціонування політичної комунікації в забезпеченні військової безпеки держави. У сучасному світі саме масова політична комунікація забезпечує трансляцію і взаємобмін інформацією між політичною і соціальною системами, а засоби масової інформації є найважливішим політичним інститутом. Одна з найбільш глобальних загроз національній безпеці США, тероризм, нерозривно пов'язаний із політичними комунікаціями, адже терористи здатні впливати на державу через створення громадської думки, що формується за допомогою комунікацій. Держава, що втрачає контроль над політичними комунікаціями, стає вразливою щодо інформаційного впливу ззовні. У цих умовах терористи набувають здатності мати вирішальний вплив на прийняття важливих державних рішень, у тому числі у військово-політичній

сфері. Якщо визначити комунікацію як обмін інформацією між двома або більше індивідами або групами, то комунікативний аспект терористичної діяльності можна описати як процес обміну інформацією між терористичною організацією та її внутрішньою і зовнішньою аудиторіями. До зовнішньої аудиторії терористів можна віднести державні влади, силові структури, представників ЗМІ та громадських організацій, а також потенційно нових терористів і прихильників. Як засіб передання повідомлень терористи використовують самі теракти (завдяки резонансу в ЗМІ), розсилки комюніке в редакції, роботу в соціальних мережах і на інтернет-форумах, свої власні сайти та багато іншого. Усі ці заходи включаються в комунікативну стратегію, кінцевою метою якої може бути зміна державного законодавства, зміщення політичного лідера чи примушення влади до прийняття вигідних для терористів рішень. Тому анти-терористичні структури також мають використовувати новітні методи комунікації задля мінімізації впливу терористів у інформаційному просторі. Заходи інформаційної протидії тероризму можуть включати використання кризових комунікацій та превентивної інформаційно-комунікативної діяльності [2].

Задля забезпечення безпеки уряд Сполучених Штатів Америки також приділяє велику увагу стратегічним комунікаціям. Визначення даному терміну можна знайти в документі під назвою "Національні рамки стратегічних комунікацій" (National Framework for Strategic Communications), де визначено, що стратегічні комунікації є синхронізацією слів та дій, а також цілеспрямованими зусиллями з комунікацій та взаємодії з цільовими аудиторіями [3]. У Держдепартаменті функціонує Управління стратегічних комунікацій (Office of Strategic Communications and Outreach), яке підтримує Бюро міжнародної безпеки і нерозповсюдження шляхом відповідних зусиль у сфері публічної дипломатії, зв'язків із громадськістю та взаємодії з конгресом [4]. У системі підрозділів, що функціонують під загальним керівництвом заступника Держсекретаря з питань громадської дипломатії та зв'язків з громадськістю, з 2011 по 2016 рік діяв Центр стратегічних антитерористичних комунікацій (Center for Strategic Counterterrorism Communications), завданням якого була координація міжнародних комунікацій уряду США у сфері боротьби з тероризмом і екстремізмом. Починаючи з 2016 року, його функції виконує Центр глобальної взаємодії (Global Engagement Center), метою якого є координація дій уряду США з боротьби з пропагандою і дезінформацією іноземних держав і терористичних організацій [5].

Особлива увага урядом США приділяється кібербезпеці як невід'ємному елементу забезпечення національної безпеки в цілому. У доповіді Комісії з кібербезпеки у 2008 році прямо підкреслювалось, що нездатність США захистити кіберпростір є однією з найбільших проблем національної безпеки. А у 2013 році вперше, згідно з "Оцінкою глобальних загроз розвідувального співтовариства США" (Worldwide Threat Assessment of the US Intelligence Community), кіберзагроза стала головним пріоритетом національної безпеки США, випередивши загрозу номер один останньої декади – тероризм [6]. У 2018 році президент США Дональд Трамп підписав "Національну стратегію кібербезпеки", попередні версії якої були опубліковані у 2003 та 2011 роках. У документі, зокрема, зазначається, що адміністрація уповноважує Міністерство внутрішньої безпеки на забезпечення безпеки федеральних міністерських та відомчих мереж, за винятком систем національної безпеки, Міністерства оборони і систем розвідувального співтовариства. До необхідних заходів, у тому числі, належить забезпечення Міністерства внутрішньої безпеки відповідним доступом до відомчих

інформаційних систем з метою кібербезпеки, яке також може вести діяльність і давати розпорядження щодо захисту систем від ризиків [7].

Звичайно, соціальні мережі також є надзвичайно важливим аспектом комунікацій у сфері забезпечення безпекової політики. Передусім ідеться про захист від дезінформації та забезпечення доступу громадян до актуальної та достовірної інформації, адже неправдива інформація може завдати істотної шкоди всьому суспільству. У 2006 році було створено Команду з цифрових зовнішніх контактів (Digital Outreach Team), до завдань якої входила участь у дискусіях із питань зовнішньої політики США з користувачами популярних сайтів арабською та перською мовами, а також урду. Згідно з інформацією Бюро міжнародних програм, місія команди полягає в роз'ясненні зовнішньої політики США і боротьбі з дезінформацією. Доречі, подібні відділи були створені також у Міністерстві оборони, ЦРУ і Агентстві міжнародного розвитку. Їх представники моніторять дискусії у всіх можливих міжнародних і національних соціальних мережах та формують відповідні реакції на негативну інформацію про США [8]. На офіційному сайті Департаменту внутрішньої безпеки Сполучених Штатів Америки є окремий розділ, присвячений соціальним мережам, де користувачі можуть легко знайти інформацію стосовно офіційних акаунтів Департаменту в таких сервісах, як Twitter, Facebook, Flickr, Instagram, LinkedIn та ін. [9].

У системі взаємовідносин інформаційно-комунікативних технологій та національної безпеки особливе місце займає проблема інформаційної безпеки, породжена значною мірою процесами бурхливого розвитку новітніх технологій і формуванням інформаційного суспільства. У Національному плані захисту інфраструктури (National Infrastructure Protection Plan) поняття інформаційної безпеки визначається як комплекс заходів, спрямованих на захист комп'ютерів, цифрових даних і мереж від несанкціонованого доступу і дій, пов'язаних із маніпулюванням, крадіжкою, псуванням, блокуванням, знищенням умисно або випадково [10].

В умовах інформатизації суспільства повсякденним стало прагнення певних суб'єктів до одноосібного володіння інформаційними ресурсами, засобами і технологіями та їх використання з метою задоволення власних інтересів і протидії інтересам імовірних конкурентів у економічній, політичній, військовій та інших сферах. Інформаційно-комунікативні технології при цьому можуть бути використані для формування і реалізації відповідних загроз інтересам конкурентів. У процесі забезпечення національної безпеки Сполучені Штати Америки приділяють значну увагу регламентації функціонування комп'ютерних та інших інформаційних систем. Основою забезпечення кібербезпеки у США є існування потужної технологічної бази. У 2018 році Рада національної безпеки США запропонувала розгорнути на території країни швидкісну телекомунікаційну мережу п'ятого покоління (5G) для протидії загрозі з боку Китаю [11]. Раніше у Стратегії національної безпеки адміністрації президента США Дональда Трампа, опублікованій 18 грудня 2017 року, Китай був визнаний державою-ревізіоністом, що загрожує безпеці США [12]. Тому в березні 2020 року Сполучені Штати Америки оприлюднили Національну стратегію захисту 5G (National Strategy for 5G Security). У документі представлено "бачення президента США щодо розвитку та управління надійною комунікативною інфраструктурою 5G разом із партнерами та союзниками" [13].

Останнім часом занепокоєння щодо безпеки інформаційного простору викликають умови, за яких проходять вибори нового президента США у 2020 році. У березні 2020 року спеціальна Комісія з питань кіберпростору (Cyberspace Solarium Commission) опублікувала

довідь щодо безпеки у цифровому середовищі, у якому було заповнено призначити урядового координатора з питань кібербезпеки, а також застосовувати на виборах прості й перевірені технології, зокрема голосування паперовими бюлетенями [14]. Експерти також відзначили значне зростання інтернет-шахрайства. Були випадки, коли зловмисники розсилали фішингові повідомлення, що містили різноманітні посилання з приблизно таким повідомленням: "Дізнайтесь, як захиститися від коронавірусу". Насправді ж дані посилання ведуть на сторінки тих, хто має намір отримати доступ до ваших особистих даних [15]. Ураховуючи стратегічне значення інформаційних ресурсів у сучасному світі, проблема безпеки інформації стала пріоритетом внутрішньополітичного регулювання і міжнародних відносин. Підтвердженням цього є той факт, що 15 травня 2019 року президент США Дональд Трамп підписав указ "Про забезпечення безпеки поставок інформаційно-комунікативних технологій і послуг", який дозволить його адміністрації блокувати іноземним технологічним компаніям можливість ведення бізнесу в США, якщо вони загрожують національній безпеці. Президент також зазначив, що іноземні противники все частіше створюють і використовують уразливості в інформаційно-комунікативних технологіях, де зберігається і передається величезна кількість конфіденційної інформації. Дональд Трамп також звернув увагу на те, що необхідно мати чітке уявлення про загрози, з якими доведеться стикатися, і бути готовим зробити все необхідне для протидії цим загрозам [16].

Висновок. Отже, ефективне здійснення безпекової політики дійсно неможливе без налагодженої системи комунікацій, що забезпечені політичними, інституційними та правовими складовими. Вони мають відображати прагнення держави до зміцнення інформаційної безпеки та збереження демократичних цінностей. Ключову роль у даному питанні відіграють політичні комунікації, втрата контролю над якими робить країну вразливою щодо інформаційного впливу ззовні. Також важливу роль у здійсненні комунікативної функції безпекової політики США відіграє функціонування таких служб, як Управління стратегічними комунікаціями, Центр стратегічних антитерористичних комунікацій, Команди з цифрових зовнішніх контактів тощо. Очевидним також є факт, що кіберпростір є невід'ємним елементом забезпечення національної безпеки в цілому і потрібно докладати зусиль щодо його захисту. Підтримка лідерства США у сфері інформаційно-комунікативних технологій розглядається американським керівництвом як один із ключових компонентів глобальної інформаційної переваги, що є важливим елементом забезпечення національної безпеки. Досвід Сполучених Штатів Америки з використання новітніх технологій у сфері забезпечення націо-

нальної безпеки також може бути корисний іншим країнам. Для більш ефективного забезпечення безпекової політики державам необхідно освоювати нові канали комунікацій, такі як інтернет-форуми, блоги, чати, які терористи та їхні покровителі вже давно використовують для просування вигідних їм ідей. При цьому необхідно враховувати специфіку мережевої аудиторії та вміти вести дискусію зрозумілою їй мовою.

Список використаних джерел:

1. Багиров Р. З. Политическая коммуникация как средство борьбы с международным терроризмом [Электронный ресурс] / Р. З. Багиров. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskaya-kommunikatsiya-kak-sredstvo-borby-s-mezhdunarodnym-terrorizmom>.
2. Базаркина Д. Ю. Противодействие терроризму посредством коммуникаций: обобщение Европейского опыта [Электронный ресурс] / Д. Ю. Базаркина. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/protivodeystvie-terrorizmu-posredstvom-kommunikatsiy-obobshchenie-evropeyskogo-opyta>.
3. National Framework for Strategic Communication [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.hsdl.org/?abstract&did=27301>.
4. Office of Strategic Communications and Outreach [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.state.gov/about-us-office-of-strategic-communications-and-outreach/>.
5. Global Engagement Center [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.state.gov/bureaus-offices/under-secretary-for-public-diplomacy-and-public-affairs/global-engagement-center/>.
6. Worldwide Threat Assessment of the US Intelligence Community [Electronical resources]. – Access mode : https://fas.org/irp/congress/2013_hr/031213clapper.pdf.
7. National Cyber Strategy of the United States of America [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2018/09/National-Cyber-Strategy.pdf>.
8. Цветкова Н. А. Социальные сети в публичной дипломатии США [Электронный ресурс] / Н. А. Цветкова. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnye-seti-v-publichnoy-diplomatii-ssha>.
9. Social Media Directory [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.dhs.gov/social-media-directory>.
10. National Infrastructure Protection Plan [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.cisa.gov/national-infrastructure-protection-plan>.
11. Holland S. Trump security team sees building U.S. 5G network as option [Electronical resources] / S. Holland, P. Schroeder. – 2018. – Access mode : <https://www.reuters.com/article/us-usa-trump-5g/trump-security-team-sees-building-u-s-5g-network-as-option-idUSKBN1FH103>.
12. 2017 National Security Strategy of the United States of America. – 2017 [Electronical resources]. – Access mode : <https://ge.usembassy.gov/2017-national-security-strategy-united-states-america-president/>.
13. Vincent B. White House Releases National Strategy for 5G Security [Electronical resources] / Brandi Vincent // Nextgov. – 2020. – Access mode : <https://www.nextgov.com/emerging-tech/2020/03/white-house-releases-national-strategy-5g-security/164109/>.
14. Cyberspace Solarium Commission Report [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.fdd.org/analysis/2020/03/11/cyberspace-solarium-commission-report/>.
15. Coronavirus phishing emails: How to protect against COVID-19 scams [Electronical resources]. – Access mode : <https://us.norton.com/internetsecurity-online-scams-coronavirus-phishing-scams.html>.
16. Executive Order on Securing the Information and Communications Technology and Services Supply Chain. – 2019 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.whitehouse.gov/presidential-actions/executive-order-securing-information-communications-technology-services-supply-chain/>.

Надійшла до редколегії 27.12.19

М. Гринчук, PhD Stud.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

COMMUNICATIVE COMPONENT OF THE US SECURITY POLICY: POLITICAL AND LEGAL ASPECT

The article describes key aspects of communication sphere in the process of maintenance of the US national security. A number of US laws and regulations in the sphere of information and communication technologies and security policy were analyzed. It was found that political communications and terrorism, which is considered to be one of the biggest threats to US national security, are integrally linked. As well, the importance of cybersecurity as an integral element of national security was emphasized.

Keywords: communications, US national security, information and communication technologies.

М. Гринчук, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

КОМУНІКАТИВНА СКОСТАВЛЯЮЩА БЕЗОПАСНОСТИ США: ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ

Рассмотрены основные аспекты коммуникативной сферы в процессе обеспечения национальной безопасности правительством Соединенных Штатов Америки. Проанализирован ряд законодательно-правовых актов США в сфере информационно-коммуникативного обеспечения безопасности. Обнаружено, что политические коммуникации и одна из самых глобальных угроз национальной безопасности США, терроризм, являются неразрывно связанными. Подчеркнута важность кибербезопасности как неотъемлемого элемента обеспечения национальной безопасности в целом.

Ключевые слова: коммуникации, национальная безопасность США, информационно-коммуникативные технологии.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

УДК 339.727.2

П. Дзюба, д-р екон. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, УкраїнаКОНЦЕПЦІЯ ОЦІНЮВАННЯ ДОХІДНОСТЕЙ:
ВИТОКИ ТА МІСЦЕ В СУЧАСНІЙ ТЕОРІЇ
МІЖНАРОДНОГО ПОРТФЕЛЬНОГО ІНВЕСТИВАННЯ

Здійснено ґносеологічну ідентифікацію концепції оцінювання дохідностей, визначено її місце в сучасній теорії міжнародного портфельного інвестування. Обґрунтовано, що портфельна парадигма міжнародного інвестування, хоча і є епістемологічно цілісною, охоплює п'ять змістово відмінних концепцій: ефективного портфелю, диверсифікації, міжнародної диверсифікації, оптимізації та оцінювання дохідностей. Виявлено, що саме концепція оцінювання дохідностей відрізняє теорію ринку капіталу від попередніх етапів розвитку парадигми в контексті подальших імплікацій для міжнародної диверсифікації інвестиційних портфелів, оскільки впровадження безризикової дохідності є особливо важливим для дослідження міжнародних інвестиційних процесів на різних ринках. Установлено, що до появи концепції оцінювання дохідностей ключовим об'єктом розгляду портфельної парадигми міжнародного інвестування був портфель, а з її появою акценти суттєво змістилися – вона стала домінувати серед інших концепцій, а портфель відійшов на другий план. Доведено, що, на відміну від деяких інших нормативних концепцій портфельної парадигми, концепція оцінювання дохідностей є позитивною. Однак її поява спричинила зміни в рамках інших концепцій, зокрема ефективного портфелю, що значною мірою зумовило розв'язання внутрішньопарадигмальної суперечності між концепцією ефективного портфелю та концепцією диверсифікації. Проведено порівняльний аналіз чотирьох основних першоджерел концепції оцінювання дохідностей. Доведено, що всі вони відіграли важливу роль у її розвитку. Обґрунтовано, що розбіжності між ними мають переважно технічний характер, тоді як їхня генеральна ідея є спільною. Вони є продовженням загальних принципів парадигми, започаткованих ще в теорії портфелю: раціональний характер поведінки індивідів і намагання інвесторів максимізувати власну функцію корисності.

Ключові слова: портфельна парадигма міжнародного інвестування, теорія портфелю, теорія ринку капіталу, постсучасна теорія портфелю, концепція оцінювання дохідностей, концепція міжнародної диверсифікації інвестиційних портфелів, модель оцінювання капітальних активів.

Постановка проблеми. Теорія міжнародного портфельного інвестування пройшла тривалий шлях розвитку, що зумовило її становлення як єдиної цілісної та впорядкованої системи знань. Водночас вона є надзвичайно структурованою та гетерогенною в ґносеологічному сенсі, охоплює доволі відокремлені наукові концепції та підходи, які подекуди суперечать один одному. Її повноцінне розуміння, усвідомлення ключових позицій та принципів напрямів розвитку можливе лише на основі глибокого структурно-функціонального аналізу. Це потребує виявлення ключових рис, епістемологічних ознак і практичних імплікацій її основних складових, а на цій основі – встановлення напрямів та характеру взаємозв'язків між ними, принципів та логіки їх поєднання в єдину систему знання. У цій статті ми маємо **на меті** здійснити епістемологічну ідентифікацію однієї з частин сучасної теорії міжнародного портфельного інвестування – концепції оцінювання дохідностей, провести порівняльний аналіз першоджерел, на основі яких вона розвивається, та сформулювати авторську позицію щодо її місця в наявній системі знань. Слід наголосити, що особливий акцент у нашому дослідженні зроблено на аналізі першоджерел, які визначили саме такий, а не інший, напрям розвитку науки в цій сфері. Такі дослідження у вітчизняній літературі не проводилися, а їх необхідність має важливе теоретично-методологічне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Головною особливістю сучасної теорії міжнародного портфельного інвестування є те, що вона розвивається на основі двох чинних парадигм [3]. Традиційна та більш давня вартісна парадигма була започаткована в роботах Б. Грема і Д. Додда [18; 19]. Вони сформулювали базові принципи оцінювання акцій, облігацій та інших цінних паперів на багаті роки вперед. Завдяки своїй глибині та ґрунтовності ці принципи майже повною мірою зберігають актуальність і дотепер, будучи ключовими для багатьох фінансових аналітиків та інвесторів, які використовують фундаментальний аналіз. Одним із найбільш прогресивних і сучасних напрямів розвитку вартісної парадигми є

модель оцінювання дохідностей Фама – Френча, яка, хоча й сформувалася на основі положень традиційної концепції оцінювання дохідностей, що перебуває в межах принципів та логіки портфельної парадигми міжнародного інвестування, стала її продовженням, інтегрувавши в подальшому положення переважно вартісної парадигми. Сама модель еволюціонувала від традиційної трифакторної версії [14] до п'ятифакторної [13], тоді як паралельно іншими авторами були розроблені чотирифакторна – М. Каргартом [9] та шестифакторна – Р. Роєм та С. Сантхакумаром [34]. Низка сучасних досліджень присвячена її емпіричному тестуванню, зокрема для випадку міжнародних ринків, а також ринків окремих країн та навіть окремих бірж [11; 15–17; 20].

Значно більш структурованою та водночас змістово більш гомогенною є портфельна парадигма міжнародного інвестування [1]. У хронологічній площині вона є більш сучасною, а в ґносеологічній – домінантною. Її виникнення пов'язане з дослідженнями Г. Марковіца [25] та А. Роя [33], а на пізніших етапах еволюції – ще й Ф. Блека [7; 8], Р. Мертона [26; 27], П. Самуельсона [35; 36], В. Шарпа [38; 39] та ін. Наразі портфельна парадигма розвивається в річці нового етапу її еволюції – так званої постсучасної теорії портфелю. На відміну від традиційної теорії портфелю, яка розглядала дві базові інвестиційні характеристики цінних паперів та інвестиційних портфелів – ризик і дохідність – постсучасна теорія портфелю оперує також іншими, зокрема асиметрією та ексцесом. У суто математичному розумінні мова йде про перший (середня), другий (стандартне відхилення), третій (асиметрія) та четвертий (ексцес) моменти розподілу випадкової величини – дохідності [2, с. 152–206]. Початок цього етапу розвитку портфельної парадигми міжнародного інвестування був закладений у дослідженні Б. Рома та К. Фергюсон [32], а найбільш сучасний доробок представлений роботами таких учених, як Дж. Чен [10], М. Айаді, К. Као, Л. Скандера та Я. Ванга [12], Я. Гоу та С. Лі [21], Е. Жонду, К. Жанга та К. Жу [22], Г. Лангло [23], Д. Рачіа [29], К. Геамбасу,

Р. Сови, Ю. Джиану та Л. Геамбасу [30], М. Тодоні [41] та ін. Емпіричні тести впливу вищих моментів розподілу на портфельний вибір для різних груп ринків (для ринків, що формуються), зокрема в контексті порівняння ефективності такого впливу для міжнародних та локальних інвесторів, були проведені О. Рогачем, О. Шнирковим та П. Дзюбою [31], аналіз особливостей функціонування цих ринків, умов і передумов припливу на них іноземного капіталу – С. Якубовським, Т. Родіоною, А. Кифаком [45], а також в інших публікаціях. Дослідження цих та інших учених у цілому підтримують значущість чинників асиметрії та ексцесу в процесі портфельного вибору, а різноманітні емпіричні тести присвячені аналізу окремих аспектів такого вибору в багатомоментному середовищі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Портфельна парадигма міжнародного інвестування з погляду своєї принципової будови охоплює теорію портфелю, теорію ринку капіталу та постсучасну теорію портфелю (рис. 1). Однак ці складники співвідносяться між собою не як елементи одного ряду, а як етапи розвитку єдиного парадигмального вектора. Традиційна теорія портфелю розглядала лише ризикові активи, з яких і формувалася інвестиційний портфель. Виникнення теорії ринку капіталу зумовило розгляд поряд із ризиковими також безризикових активів, що суттєво вплинуло на загальну логіку та принципи розвитку парадигми. У сучасних умовах традиційну теорію портфелю й теорію ринку капіталу разом часто називають сучасною теорією портфелю.

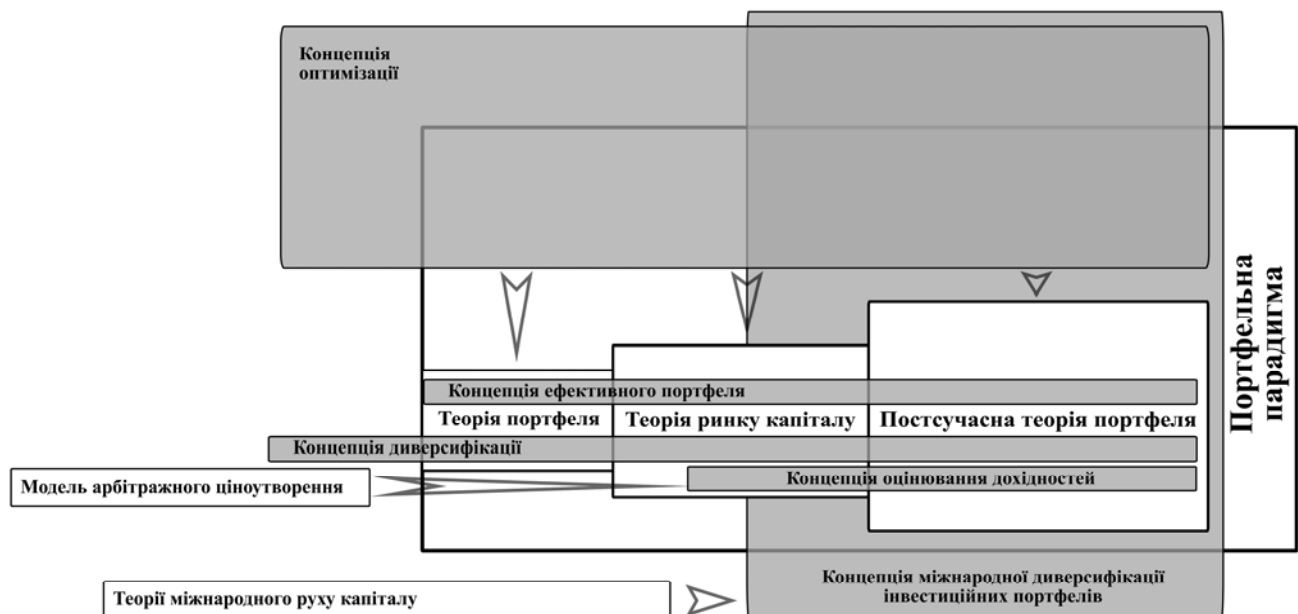

Рис. 1. Структура портфельної парадигми міжнародного інвестування

Примітка: розроблено автором

Визначальною рисою постсучасної теорії портфелю є врахування під час прийняття інвестиційних рішень поряд із традиційними – першим та другим – моментами розподілу дохідностей також вищих моментів. Сучасна наукова література в цій сфері вже широко представлена дослідженнями третього моменту – асиметрії, але значно менше четвертого – ексцесу. Вищі моменти наразі майже не досліджуються. Однак попри епістемологічну цілісність та спільну загальну логіку розглядуваний парадигмальний вектор має у своєму складі п'ять змістово відмінних концепцій: ефективного портфелю, диверсифікації, міжнародної диверсифікації, оптимізації та оцінювання дохідностей. Окрім цього можна виділити окремі позапарадигмальні теорії та концепції, які номінально не входять до складу парадигми, але впливають на розвиток її окремих частин. Приміром, теорії міжнародного руху капіталу, які формально не стосуються міжнародного портфельного інвестування. Однак частина з цих теорій мають загальний характер, не диференціюючи між прямими та портфельними інвестиціями та даючи фактично пояснення руху останніх. Вони докладно досліджені в роботах О. Рогача [4].

Дві концепції на рис. 1 подані в такий спосіб, що вони перебувають частково поза межами парадигми. Це – концепція оптимізації та концепція міжнародної дивер-

сифікації. Річ у тім, що, скажімо, концепція оптимізації є доволі розгалуженою внаслідок того, що існує величезна кількість різноманітних методів оптимізації, низка принципових підходів до пошуку оптимальних портфелів. Частина з них, приміром біпараметрична оптимізація, або оптимізація за корисністю, повною мірою кореспондують з положеннями парадигми, однак є й такі, що містять зовсім інші принципи у своїй основі, наприклад оптимізація за критерієм Келлі або за стохастичним домінуванням. Концепція міжнародної диверсифікації інвестиційних портфелів виникла на тлі концепції ефективного портфелю, але водночас має низку притаманних лише їй теорій та підходів, які ніяким чином не перетинаються з положеннями парадигми, приміром теорії валютного курсу тощо. Важливо зазначити, що вона не просто підтримує ключові положення портфельної парадигми міжнародного інвестування, є не лише її невід'ємною частиною, а новим етапом її еволюції. Концепція міжнародної диверсифікації, як зазначено вище, базується переважно на концепції ефективного інвестиційного портфелю. Ринки окремих країн (а також цінні папери окремих ринків) мають переважно нижчі кореляції, ніж папери одного ринку, що створює гарні передумови для міжнародної диверсифікації інвестиційних портфелів. За рахунок низьких кореляційних

залежностей підвищується ефективність інвестиційних портфелів, сформованих на основі міжнародної диверсифікації. Така закономірність не є константою. Кореляції змінюються в часі – переважно вони зростають унаслідок посилення інтегрованості фінансових ринків та глобальної економіки в цілому. Окрім того, вони зростають у періоди підвищеної волатильності самих ринків. Це знижує значущість переваг міжнародної диверсифікації інвестиційних портфелів.

Як відомо, за кожний вид ризику, який інвестор на себе приймає, він вимагає премію. У випадку міжнародної диверсифікації до традиційної премії додаються премія за валютний ризик, за політичний ризик, за країновий ризик тощо. Важливими ідентифікаторами міжнародного контексту цієї концепції є існування валютного обміну, а звідти й валютних ризиків, які суттєво змінюють змістове наповнення концепції порівняно з більш ранніми етапами розвитку парадигми. Зокрема, змінюються характер та інвестиційна сутність боргових цінних паперів, які з безризикових в умовах місцевих ринків стають ризиковими на міжнародному ринку.

Концепція міжнародної диверсифікації є позитивною складовою портфельної парадигми. Вона сформувалася та еволюціонувала в рамках емпіричних досліджень, присвячених тестам концепції ефективного портфелю. Суттєвими рисами концепції міжнародної диверсифікації, які відрізняють її від інших концепцій, є такі. По-перше, це неминучість валютного обміну та валютних ризиків. По-друге, існування значно ширшого кола фінансових інструментів порівняно з інвесторами місцевих ринків, а тому й значно більшого набору інвестиційних характеристик дохідності й ризику. Нарешті, додаткове підвищення ефективності міжнародних інвестиційних портфелів може досягатися також за рахунок різного ступеня ефективності різних ринків та за рахунок специфіки регулювання різних ринків. З огляду на зазначене можна резюмувати, що концепція міжнародної диверсифікації інвестиційних портфелів є не просто складником портфельної парадигми, а новим етапом її розвитку, що вплинуло на

змістове наповнення самої парадигми, суттєво підвищивши рівень її універсальності, – вона пояснює як процес міжнародного портфельного інвестування, так і портфельні інвестиції на локальних ринках.

Концепція оцінювання дохідностей, хоча історично й виникла раніше від концепції міжнародної диверсифікації, наразі є інтегрованою цілісністю з останньою, особливо зважаючи на те, що сьогодні важко уявити реальні умови, коли міжнародні чинники та глобальні процеси не впливають на очікувані дохідності цінних паперів. У цьому контексті, на нашу думку, питання стоїть лише про ступінь такого впливу, а не про факт як такий. Доволі суперечливою рисою концепції оцінювання дохідностей, в основі якої лежить відома модель оцінювання капітальних активів (CAPM – від англ. Capital Asset Pricing Model), є те, що її авторство адресують кільком відомим науковцям, при тому що їхній склад різниться в різних джерелах. Тим-то й зумовлена специфіка визначеної в нашому дослідженні мети в частині проведення порівняльного аналізу першоджерел.

Усі джерела, однак, посилаються на піонерну роботу В. Шарпа "Ціни капітальних активів: теорія ринкової рівноваги в умовах ризику" [38]. У цій статті на основі теорії портфелю Шарп сформулював та розвинув теорію ринку капіталу, яка спирається на ідею залежності між ризиком і дохідністю¹. Його дослідження складається із двох головних частин: перша присвячена обґрунтуванню оптимальної інвестиційної політики раціонального індивіда, а друга – оцінюванню капітальних активів. Проаналізуємо їх докладно.

Модель оптимальної інвестиційної політики індивіда базується на запропонованій Шарпом лінії ринку капіталу [38, с. 425]², на якій геометрично розташовані всі можливі диверсифіковані портфелі раціонального інвестора. Додаткову дохідність інвестор може отримати лише за рахунок прийняття на себе додаткового ризику, що впливає із висхідної форми цієї лінії, яка будується в системі координат "ризик – очікувана дохідність" (рис. 2).

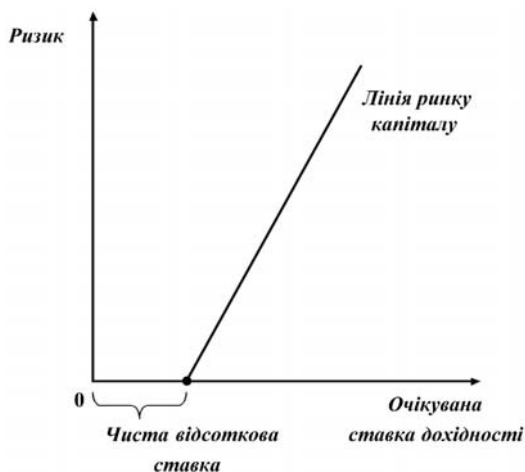

Рис. 2. Лінія ринку капіталу

Примітки:

1. Джерело [38, с. 425].

2. У сучасній літературі, однак, лінію ринку капіталу прийнято геометрично подавати дещо в іншій формі – в оберненій системі координат, де ризик – за віссю абсцис, а очікувана дохідність – за віссю ординат [5, с. 241–245], що, однак, не змінює сутності досліджуваного процесу. Ми навели CML без змін порівняно з оригінальним дослідженням.

¹ Ціна та дохідність у суто фінансовому розумінні є ідентичними категоріями, оскільки фактично вони характеризують два боки однієї медалі. Це зумовлено тим, що ціна (поряд з іншими видами доходу за цінними паперами) є головним чинником формування дохідності.

² Capital market line (CML).

Технічно ринкова ціна складається із двох цін: ціни часу – чистої відсоткової ставки, яка характеризується перетином CML із горизонтальною віссю, та ціни ризику – додатковою очікуваною доходністю на одиницю прийнятого ризику, яка характеризується нахилом CML³.

Саме існування чистої відсоткової ставки (у сучасній літературі її найчастіше називають безризиковою ставкою) є ключовою відмінністю теорії ринку капіталу від теорії портфелю. Припущення про існування такої ставки, за якою можна вільно та без обмежень брати та надавати кошти в позику, є головним напрямом удосконалення теорії портфелю та її трансформації у більш широку парадигмальну лінію – теорію ринку капіталу.

У рамках цієї теорії розглядаються два головні напрями інвестування коштів: у безризиковий актив P^4 та ризиковий актив A^5 . Усі можливі комбінації таких інвестицій мають розташовуватися на CML. Однак, розглядаючи альтернативні інвестиційні можливості, можна сформулювати кілька ліній ринку капіталу, з-поміж яких інвестор обере свій варіант інвестування на тій CML, яка буде дотичною до найбільш корисної кривої байдужості. Приміром, на лінії ринку капіталу PA досяжною є будь-яка комбінація E_R та σ_R за інвестування частини коштів в A , а частини – у P (це формально – надання позики за чистою відсотковою ставкою). У такий самий спосіб може бути досягнута будь-яка комбінація ризику та очікуваної доходності на лінії PB за інвестування у P та B (рис. 3).

Однак із наведеного графіка видно, що інвестор обере лише одну інвестиційну альтернативу – в точці ϕ , яка є оптимальним портфелем, сформованим за рахунок інвестування частини коштів у ϕ , а решти – у безризиковий актив P . У цій точці CML є дотичною до ефективної множинності Марковіца⁶.

У рамках двох згаданих напрямів інвестування коштів Шарп визначає чотири можливі варіанти формування портфелю, які стають зрозумілими за припущення про можливість не лише надавати, але й брати кошти в позику за безризиковою ставкою [38, с. 433]. По-перше, це – портфель, сформований лише за рахунок безризикового активу (точка P на рис. 3). Другий портфель може бути сформований лише за рахунок інвестування в актив (комбінацію активів) ϕ (точка ϕ на графіку). Третій портфель – поєднання інвестицій у безризиковий актив та актив ϕ . І, нарешті, по-четверте, інвестор може запозичити кошти за безризиковою ставкою та вкласти їх у додаткову кількість активу ϕ (на рис. 3 – це всі точки, розташовані вище від точки ϕ). Як підсумок Шарп дає таку рекомендацію щодо інвестиційної політики раціонального індивіда: спочатку слід обрати унікальну оптимальну комбінацію ризикових активів (точка ϕ), а далі, надавши або взявши кошти в борг під безризикову ставку, знайти на PZ таку точку, у якій крива байдужості буде дотичною до лінії ринку капіталу [38, с. 433].

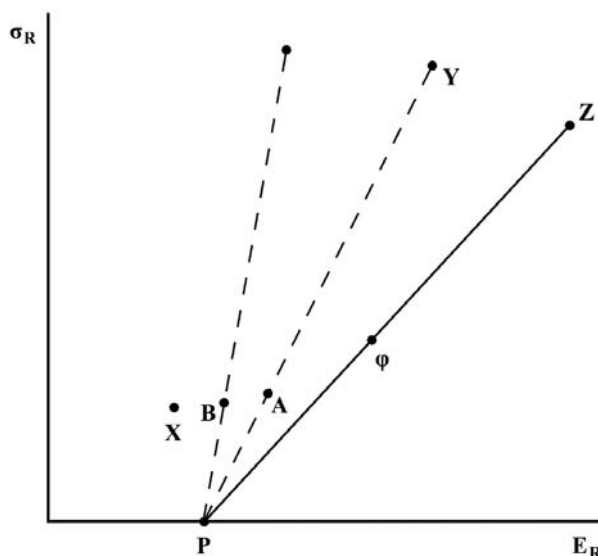

Рис. 3. Лінія ринку капіталу: різні інвестиційні альтернативи

Примітка: джерело [38, с. 432].

На окрему увагу заслуговує аналіз оптимальної комбінації ризикових активів ϕ . У цьому контексті ми повинні зробити історичний експурс до іншої вельми важливої наукової публікації – статті Дж. Тобіна "Віддання переваги ліквідності як поведінка в умовах ризику" [40]. У ній автор аналізує одну з фундаментальних залежностей кейнсіанської економічної теорії – зворотну залежність між попитом на готівку та відсотковою ставкою, яка визначає порядок віддання переваги тому

чи іншому типу ліквідності⁷. Ключовим питанням дослідження Тобіна є розміщення індивідом коштів між готівкою та альтернативними монетарними активами, при тому що його рішення щодо обсягу коштів для інвестування в монетарні активи розглядається як константа.

На початку Тобін спрощено розглядає інвестиції в альтернативні монетарні активи лише як інвестиції у так звані консолі – державні боргові папери без фіксованого терміну погашення, які, по суті, надзвичайно схожі на

³ Price of time та price of risk.

⁴ Оскільки ризик безризикового активу дорівнює нулю, це і буде чиста відсоткова ставка [38, с. 431].

⁵ Таким ризиковим активом можуть бути як власне актив, так і комбінація активів (портфель) [38, с. 432].

⁶ Шарп називає ефективну множинність кривою інвестиційних можливостей [38, с. 429].

⁷ Сам Тобін називає свою теорію теорією віддання переваги ліквідності (liquidity preference theory).

ануїтет. Інвестиції, таким чином, вкладатимуться у ризиковий актив (консолі) та безризиковий (готівка)⁸ [40, с. 71]. Що вища частка інвестицій у консолі, то вищий ризик, але й очікувана дохідність теж підвищується. Зважаючи на це, вбачаємо багато спільного у вищезгаданій роботі Шарпа та статті Тобіна. Насамперед це стосується розподілу інвестицій між ризиковим та безризиковим активами – феномена, який у сучасній теорії відомий як "теорема розподілу", або "теорема структури портфелю" [5, с. 241–245]⁹. Первинно вона була сформульована та доведена Тобіном, однак, на відміну від Шарпа, у нього є припущення про неможливість коротких продажів (неможливість набуття частками консолів та готівки від'ємних значень) [40, с. 71].

На основі такого підходу Тобін виводить рівняння CML, яку він називає кривою можливостей¹⁰:

$$\mu_R = \frac{r}{\sigma_g} \sigma_R, \quad 0 \leq \sigma_R \leq \sigma_g \quad (1)$$

де μ_R – очікувана дохідність портфелю інвестора (готівка та консолі); r – річна нецінова дохідність консолей;

g – цінова дохідність консолей; σ_R – стандартне відхилення дохідності портфелю інвестора; σ_g – стандартне відхилення цінової дохідності консолей.

Ризик же портфелю визначається виключно часткою консолей:

$$\sigma_R = A_2 \sigma_g, \quad 0 \leq A_2 \leq 1 \quad (2)$$

де A_2 – частка консолей у портфелі інвестора.

Такою кривою можливостей може бути, приміром, крива OC_1 (для $r = r_1$). Кут нахилу цієї лінії визначається показником $\frac{r}{\sigma_g}$ (рис. 4). У такий самий спосіб для

більш високої відсоткової ставки r_2 кривою можливостей буде OC_2 , а для ще більш високої ставки r_3 – крива OC_3 . Вертикальна вісь нижньої частини рис. 4 характеризує частку інвестицій у консолі (ліва вісь) та частку інвестицій у готівку (права вісь), фактично – співвідношення (2).

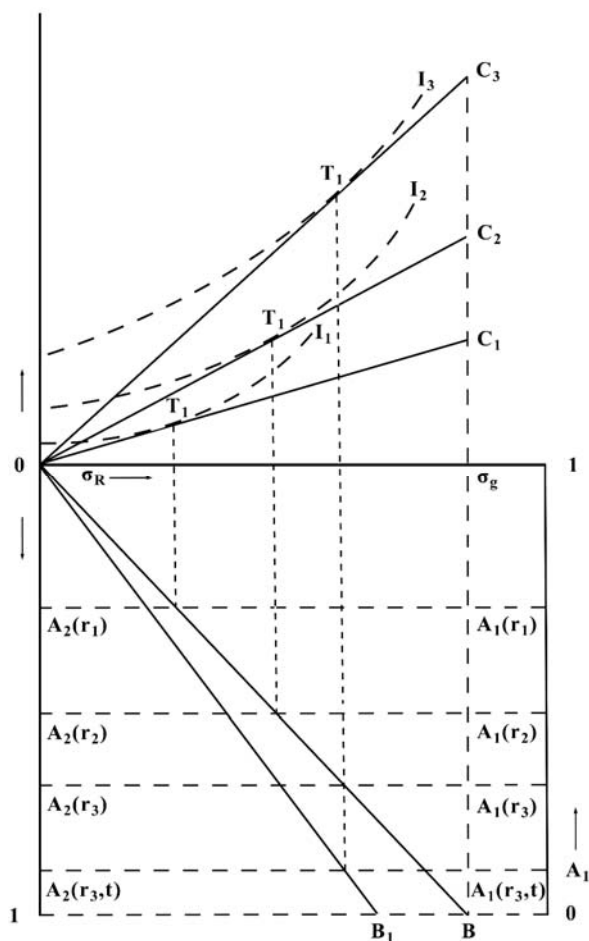

Рис. 4. Вибір портфелю за різних відсоткових ставок

Примітка: джерело [40, с. 73]

На наступному етапі дослідження Тобін припускає, що A_2 може бути часткою інвестицій не лише у консолі, а у певний набір різних активів, відмінних від готівки, –

облігацій та інших боргових паперів, що відрізняються за терміном, емітентом та іншими характеристиками. Головним висновком Тобіна у цьому зв'язку є те, що

⁸ Готівка, за Тобіном, є безризиковим активом у тому сенсі, що вона не приносить доходу взагалі, тоді як у сучасному фінансовому розумінні безризиковим вважається такий актив, майбутня дохідність якого на момент погашення є відомою.

⁹ Трапляються також інші варіанти перекладу назви цієї теореми, приміром – теорема двох фондів та ін.

¹⁰ Оригінальний термін – opportunity locus. Під кривою можливостей мається на увазі, очевидно, крива інвестиційних можливостей.

структура такого набору буде однакова для всіх інвесторів і не залежатиме від частки та обсягу коштів, інвестованих у цей набір, а також від загального обсягу інвестованих коштів [40, с. 84].

Із цим висновком Тобіна, однак, не погоджується Шарп. Він стверджує, що ефективними можуть бути багато різних комбінацій ризикових активів, а тому його теорія не передбачає, що всі інвестори утримуватимуть ідентичну комбінацію [38, с. 435]. Він прямо вказує на неправильність доведення Тобіном цього факту для випадку досконалої кореляції ефективних ризикових інвестиційних планів. У сучасній інвестиційній теорії ці відмінності пояснюють як окремих та загальний випадки. Лінія ринку капіталу – це окремих випадок так званої лінії розподілу капіталу (CAL)¹¹, коли набір ризикових активів є ідентичним для всіх інвесторів та являє собою ринковий портфель, який містить усі активи, що торгуються на ринку, пропорційно до їхньої ринкової капіталізації. Лінія ж розподілу капіталу – це загальний випадок, коли набір ризикових активів відрізняється за структурою від ринкового портфелю та може бути різним для різних інвесторів [5, с. 246–250]. Геометрична ж форма цих ліній є абсолютно ідентичною.

Технічною відмінністю варіантів теореми структури портфелю Тобіна та Шарпа є оберненість системи координат. У сучасній теорії лінію розподілу капіталу, як і лінію ринку капіталу, прийнято подавати у форматі за-

лежності очікуваної дохідності від ризику (як у Тобіна), а також з урахуванням безризикової ставки, що зумовлює зрушення CML уздовж осі очікуваної дохідності (як у Шарпа). У Шарпа ж унаслідок аналізу залежності ризику від очікуваної дохідності бачимо певною мірою обернену версію рівняння CML [38, с. 438].

Друга частина теорії Шарпа, присвячена оцінюванню капітальних активів, стверджує, що, на відміну від диверсифікованих комбінацій ризикових активів, які розташовані на лінії ринку капіталу, окремі активи опиняються геометрично вище CML, що означатиме їхню неефективність через відсутність диверсифікації [38, с. 436]. Для них пропонується аналізувати залежність між очікуваними дохідностями та систематичним ризиком – поняттям, упровадженим Шарпом для аналізу окремих складових ризику портфелів та цінних паперів [38, с. 436]. Розглядаючи певний актив i та певну ефективну комбінацію активів g (знаходиться на CML), до складу якої також входить актив i , Шарп аналізує залежність між їхніми дохідностями у формі лінійної регресії – залежність очікуваної дохідності активу i від дохідності ефективної комбінації g . Маючи ряд історичних спостережень за такими дохідностями, їх можна нанести на графік у системі координат "очікувана дохідність активу i – очікувана дохідність ефективної комбінації g " та апроксимувати лінійною функцією (рис. 5).

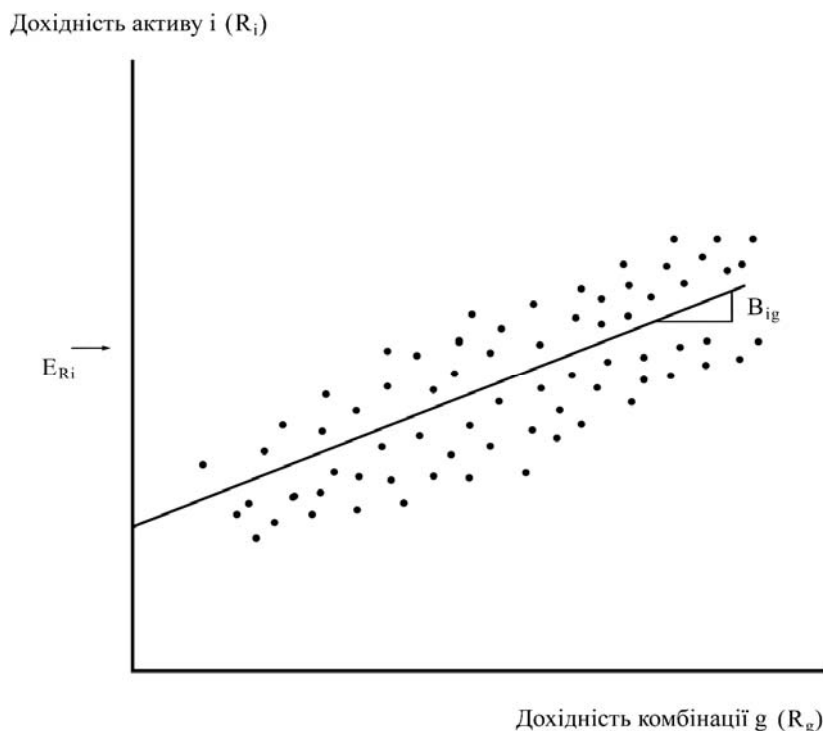

Рис. 5. Регресійна апроксимація впливу систематичного ризику на дохідність цінного паперу

Примітки:

1. Джерело [38, с. 439].

2. У сучасній літературі таку графічну модель найчастіше називають характеристичною лінією (цінного паперу) – security characteristic line [5, с. 272–276], а її формалізоване представлення здійснюють у формі однофакторної регресійної моделі (ринкової моделі або індексної моделі)¹². Вона показує, яка саме частина загального ризику цінного паперу припадає на його систематичний ризик (нахил лінії), а яка – на несистематичний (зміщення лінії уздовж осі ординат).

¹¹ Capital allocation line.

¹² Варіанти перекладу цих назв також суттєво варіюються: приміром "графічна модель ринку" тощо.

Коливання спостережень дохідностей i -го активу R_i навколо середньої зумовлено загальним ризиком цього активу, але ж частина цього коливання зумовлена й чинником коливання дохідності комбінації g , що характеризується показником B_{ig} – нахилом лінії регресії (див. рис. 5). При цьому більша частина варіації R_i зумовлена впливом R_g . Це і є систематичний ризик [38, с. 438]. Решта ризику – це несистематична складова, яка не пояснюється зміною дохідності ефективної комбінації активів. Така залежність між R_i та R_g може використовуватися як прогностична модель, у рамках якої за наявності історично спостережуваного показника B_{ig} та прогнозованого ризику комбінації g можна визначити ризик будь-якого активу.

Розглянута залежність дозволяє стверджувати, що всі активи, які входять до складу комбінації g , повинні мати прогнозовані значення B_{ig} та E_{Ri} (рис. 6), розта-

шовані на лінії PQ [38, с. 439]. Активи, більш чутливі до змін R_g , матимуть вищі очікувані дохідності порівняно з менш чутливими. Це зумовлено тим, що частина ризику активу, зумовлена дохідністю комбінації, не може бути диверсифікована внаслідок додавання цього активу до самої комбінації. Попри те, що наведена логіка є чинною лише для тих активів, які входять до ефективної комбінації g , її можна екстраполювати на будь-яку ефективну комбінацію, що доводиться з урахуванням факту досконалої кореляції між дохідностями ефективних комбінацій [38, с. 441]. Шарп також наголошує, що за віссю ординат на рис. 6 можна відкладати чутливість до будь-якої іншої змінної, яка матиме досконалу кореляцію із дохідностями ефективних комбінацій¹³. У такому разі теорія розглядатиме іншу форму чутливості дохідностей окремих активів.

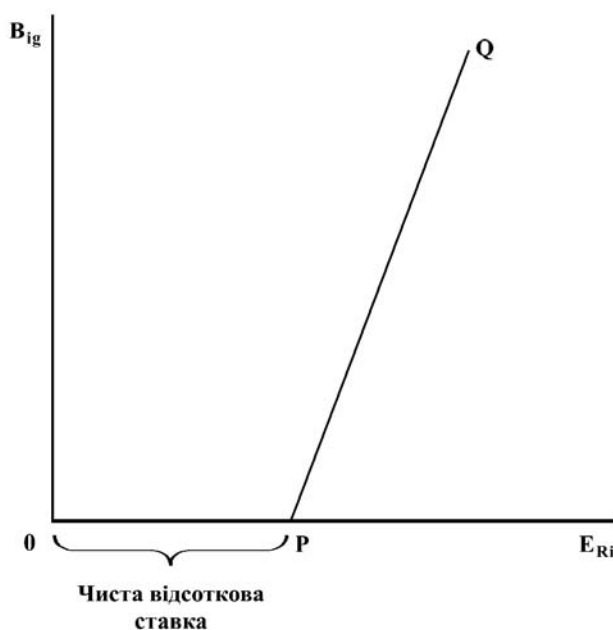

Рис. 6. Залежність між очікуваними дохідностями окремих активів та їхніми чутливостями до змін дохідностей ефективних комбінацій

Примітка: джерело [38, с. 440]

Таку досконалу кореляцію, на думку Шарпа, можна пояснити спільною залежністю дохідностей капітальних активів від загального рівня економічної активності, що формує той ризик, якого не можна уникнути навіть за диверсифікації, – тобто систематичний ризик. А оскільки інших видів ризику можна позбутися внаслідок диверсифікації, то важливим з погляду оцінювання є саме цей вид ризику. Дохідність же активів, які не піддаються впливу цього виду ризику, є (або стає) чистою відсотковою ставкою.

У сучасній інвестиційній теорії графічна модель, зображена на рис. 6, отримала назву "лінії ринку цінних паперів"¹⁴ [5, с. 253–259]. Формалізоване представлення SML і є головним рівнянням так званої моделі оцінювання капітальних активів¹⁵:

$$E(r_i) = r_f + \beta_i(E(r_m) - r_f), \quad (3)$$

де $E(r_i)$ – рівноважна очікувана дохідність i -го активу; r_f – безризикова ставка дохідності; β_i – коефіцієнт бета (чутливість i -го активу до ринкових змін); $E(r_m)$ – очікувана дохідність ринкового портфелю; $\beta_i(E(r_m) - r_f)$ – премія за систематичний ризик.

Щодо ринкового портфелю, то це – один із варіантів ефективної комбінації активів (g – у термінах Шарпа). Очікувана дохідність активу, таким чином, складається із безризикової дохідності та премії за систематичний ризик. Прогностичний характер цієї моделі полягає в тому, що, маючи історичні оцінки коефіцієнта бета та прогнозні оцінки дохідності ринку, можна визначити очікувану дохідність активу. Сам же коефіцієнт бета розра-

¹³ Ця теза, на наш погляд, формує один із найбільш важливих напрямів критики та, головню, удосконалення цієї теорії, зокрема в частині оцінювання капітальних активів.

¹⁴ Security market line. У сучасній інвестиційній теорії SML , як і лінію ринку капіталу, подають в оберненій системі координат – систематичний ризик – за віссю абсцис, а очікувана дохідність – за віссю ординат.

¹⁵ Capital asset pricing model.

ховується як відношення коваріації дохідностей активу та ринку й дисперсії дохідності ринку:

$$\beta_i = \frac{\text{cov}(r_i; r_m)}{\sigma^2(r_m)} \quad (4)$$

де $\text{cov}(r_i; r_m)$ – коваріація дохідностей i -го активу та ринку (ринкового портфелю); $\sigma^2(r_m)$ – дисперсія дохідності ринку (ринкового портфелю).

Поряд із розглядом безризикової відсоткової ставки важливим здобутком теорії ринку капіталу є розгляд поняття "ринковий портфель". Такий портфель уміщує всі активи, якими торгують на ринку, пропорційно до їхньої ринкової капіталізації. У сучасній теорії це добре відоме поняття, яке не потребує пояснень, а його виникнення пов'язане з появою фондових індексів та середніх показників. Останні є структурною, а тому й статистичною характеристикою ринкового портфелю. У рамках же теорії ринку капіталу першу згадку про ринковий портфель нам удалося встановити в роботі Шарпа "Спрощена модель портфельного аналізу" 1963 року [37] – дещо раніше від оприлюднення основоположних досліджень у цій сфері.

Згадана робота у парадигмальному сенсі є унікальною з двох причин. По-перше, це специфічний характер її комплексності. Номінально у ній Шарп розглядав не більш ніж процес формування ефективної множинності на основі підходу Марковіца, що дало би змогу віднести це дослідження саме до напряму ефективності. Він виходив із тодішньої надзвичайної часомісткості та дороговизни цього процесу, якщо здійснювати генерування множинності на основі квадратичного програмування за підходом Марковіца. Для спрощення Шарп запропонував (на противагу методу критичної лінії Марковіца) так звану діагональну модель [37, с. 281–282], розробивши під неї спеціальну програму мовою програмування Фортран [37, с. 284]. Таким чином, робота Шарпа набула комплексності, охопивши й сферу компліментарних імовірно-статистичних досліджень та програмування. У цілому модель та програма Шарпа дозволяють значно знизити вартість розрахунків – вона становить усього близько 2 % від вартості аналогічних розрахунків за базовим підходом Марковіца, а також суттєво скоротити кількість оцінок, необхідних для розрахунку моделі, з 5150 до 302 для 100 цінних паперів та з 2 003 000 до 6002 – для 2000 цінних паперів [37, с. 282]. Витрати часу при цьому скорочуються у 60 та більше разів.

По-друге, змістове наповнення діагональної моделі виводить дослідження Шарпа на якісно новий рівень, закладаючи передумови для формування теорії ринку капіталу. Модель передбачає, що дохідність будь-якого цінного паперу формується під впливом одного спільного фундаментального чинника¹⁶, а також випадкових чинників [37, с. 281]:

$$R_i = A_i + B_i I + C_i \quad (5)$$

де R_i – дохідність i -го цінного паперу; A_i , B_i – параметри; C_i – випадкова змінна з очікуваним нульовим значенням; I – значення індексу.

На основі цієї моделі Шарп і запропонував оцінювати дохідність та ризик інвестиційного портфелю, зокрема методом регресії. Його модель надзвичайно близька за своєю сутністю до CAPM, однак має певні технічні відмінності. Якщо CAPM лише характеризує залежність

¹⁶ У цій роботі ще не було прямої вказівки на добре відомий коефіцієнт бета. Однак Шарп зазначає, що цей чинник повинен мати фундаментальний характер: це може бути ВВП, певний індекс цін або рівень розвитку фондового ринку в цілому – найближче до сучасного коефіцієнта бета.

між систематичним ризиком та очікуваною дохідністю, то модель (5) показує її структуру, зокрема ту частину, що виникає за рахунок дії інших (несистематичних) чинників. У сучасній літературі вона отримала назву ринкової, або індексової, моделі.

Ще однією вельми важливою сентенцією дослідження Шарпа є врахування у формуванні інвестиційних портфелів безризикової ставки, причому у контексті як запозичення, так і кредитування. Зрештою постає нова ефективна множинність – пряма лінія, дотична до ефективної множинності Марковіца [37, с. 285–287], а портфелі, які були раніше ефективними, вже не є такими. Саме останні положення й дозволяють ідентифікувати це дослідження як початок розвитку теорії ринку капіталу.

Повертаючись до статті Шарпа 1964 року, слід зазначити, що в ній модель CAPM у вигляді (3) та (4) не фігурувала. Натомість, зважаючи на аналіз залежності систематичного ризику від очікуваної дохідності, він вивів відповідну формулу [38, с. 441]:

$$B_i^* g = - \left[\frac{P}{E_{Rg} - P} \right] + \left[\frac{1}{E_{Rg} - P} \right] E_{Ri}^* \quad (6)$$

Виражаючи із формули (6) очікувану дохідність i -го активу (E_{Ri}^*), шляхом незначних математичних перетворень можна отримати рівняння CAPM (3).

Однак теорія ринку капіталу була започаткована не лише В. Шарпом. Паралельно або приблизно у той самий час цю проблему досліджували та досягли схожих результатів інші відомі вчені, зокрема Дж. Лінтнер, Я. Моссін і Дж. Трейнор. Так, стаття Лінтнера "Оцінювання ризикових активів і вибір ризикових інвестицій у портфелі акцій та формування капіталу" 1965 року, хоча і датується пізніше вищезгаданої роботи Шарпа, але була підготовлена перед тим. Як зазначає Лінтнер, "стаття професора Шарпа з'явилася після того, як даній рукопис був повністю завершений та перебував у друку" [24, с. 13]¹⁷. Робота Лінтнера складається із п'яти змістових частин¹⁸. У першій він пропонує альтернативне доведення теореми розподілу Тобіна для ситуації із можливими короткими продажами. Аналогічно до Шарпа й самого Тобіна Лінтнер показує, що шляхом комбінування безризикового активу та портфелю¹⁹ ризикових активів можна досягти будь-якої комбінації ризику й дохідності. Саме так і повинні діяти інвестори, які уникають ризику. Оптимізація ж їхніх портфелів відбудеться на основі функцій корисності – геометрично у точці її дотику до CML, яку Лінтнер називає "лінією ринкових можливостей" [24, с. 17–18]. Оптимізація за Лінтнером аналогічна оптимізації за Тобіном, однак припущення про відсутність коротких продажів технічно ускладнює процес програмування такої оптимізації

¹⁷ Стаття Шарпа була опублікована у третьому – вересневому – номері "Журналу фінансів" за 1964 рік, а робота Лінтнера – у першому номері журналу "Огляд економіки та статистики" за 1965 рік. Іронія долі полягає, очевидно, в тім, що в різних виданнях процес акцептування та друкування публікацій займає різний час.

¹⁸ П'ята частина присвячена формуванню капіталу корпораціями. Вона хоча і базується на викладах перших чотирьох частин, однак, проблем формування інвестиційного портфелю та оцінювання цінних паперів безпосередньо не торкається. Шоста частина – це окремі ремарки стосовно того, як може бути видозмінена теорія Лінтнера за умов пом'якшення вихідних припущень. Ці частини ми не розглядатимемо, оскільки вони не стосуються нашої теми.

¹⁹ Лінтнер називає ризикову комбінацію "портфелем", Шарп – "комбінацією активів", а Тобін – "набором активів".

[24, с. 16]. Стосовно структури ризикового портфелю Лінтнер підтримує Тобіна та не погоджується із Шарпом: усі інвестори, на його думку, обиратимуть лише один портфель, структура якого буде ідентичною та не залежатиме від обсягу інвестованих коштів.

У другій частині свого дослідження Лінтнер викладає методику визначення структури портфелю ризикових активів, яка в окремих випадках передбачає лише розв'язання лінійних рівнянь без квадратичного програмування. На особливу увагу тут заслуговує те, що така методика пропонується як для портфелю, що передбачає можливості коротких продажів [24, с. 20–21], так і для портфелю, який формується лише за рахунок довгих позицій [24, с. 21–22]. Якщо результати першої частини дослідження Лінтнера вельми схожі на результати Шарпа, то друга частина, завдяки запропонованій Лінтнером методиці, є унікальною²⁰.

Третя частина роботи присвячена виявленню окремих властивостей цінних паперів у складі оптимальних портфелів, зокрема їхніх премій за ризик. Слід зазначити, що ці результати також належать виключно Лінтнеру. На наш погляд, слід звернути увагу на так званий ефект заміщення ризику, або компенсаторний ефект [24, с. 23]²¹. Його сутність полягає в тому, що за інших рівних умов, оскільки більшість цінних паперів позитивно корелюють між собою, довгі позиції портфелів будуть за тими з них, чия дохідність достатньою мірою перевищує дохідність безризикового активу – достатньою для того, аби компенсувати умовну від'ємну користь, яка виникає в цілому за портфелем унаслідок високої варіації та сукупної коваріації складових портфелю. Однак окремі цінні папери, очікувана дохідність яких нижча від безризикової ставки, будуть також займати довгі позиції у портфелі за однієї з двох умов: або вони мають достатній ступінь негативної кореляції з ключовими довгими²² активами портфелю, або мають достатній ступінь позитивної кореляції з ключовими короткими активами портфелю.

Премія за ризик для довгих ризикових цінних паперів у портфелі, таким чином, не завжди та не обов'язково повинна бути позитивною, як це прийнято вважати²³. Вона може бути й негативною, якщо виконується одна із вищенаведених умов. Пояснити цей компенсаторний ефект можна тим, що довга позиція за активом, який негативно корелює з іншими довгими активами портфелю, сприяє зниженню ризику всього портфелю, перекриваючи ефект підвищення ризику портфелю за рахунок інших активів. І такий ефект може перекривати негативний вплив відносно високого ризику даного активу на ризик портфелю і навіть негативну очікувану премію за ризик. Слід зазначити, що цей ефект має двосторонній характер. Він стосується також активів, які

займають у портфелі короткі позиції. Активи з позитивними преміями за ризик займатимуть у портфелі короткі позиції, якщо матимуть достатній рівень позитивної кореляції із довгими активами портфелю або достатній рівень негативної кореляції з короткими активами портфелю. Хоча, як зазначає Лінтнер, ці умови не є ані необхідними, ані достатніми, що у принципі свідчить про гіпотетичний характер розглянутого ефекту.

Четверта частина роботи Лінтнера присвячена оцінюванню ризикових активів. У цьому сенсі вона є певним аналогом відповідної частини роботи Шарпа, хоча їхні підходи різні. Лінтнер припускає, що вартість цінних паперів є екзогенним чинником, а кожен інвестор має власний (унікальний) розподіл імовірностей щодо ставок дохідності [24, с. 25]. Однією з головних відмінностей підходу Лінтнера від Шарпа (а також від традиційного бачення в рамках теорії портфелю загалом), на наш погляд, є те, що він аналізує не дохідність цінних паперів, а їхній доларовий (вартісний) дохід, який охоплює як дивіденди, так і зміну ринкової ціни упродовж аналізованого періоду. Однак Лінтнер доходить висновку про ідентичність структури оптимального інвестиційного портфелю для всіх інвесторів і цим підтримує Тобіна. Аналіз доларового доходу замість відсоткової дохідності зумовлює те, що Лінтнер фактично веде мову про ринкову капіталізацію, а не про вартість окремої акції, що, однак, не змінює сутності досліджуваних проблем.

Для оцінювання цінних паперів Лінтнер пропонує та доводить дві теореми²⁴. Перша стосується взаємозв'язку між ризиком та дохідністю цінних паперів. Вона стверджує, що в умовах ідеальної невизначеності та рівноваги на вільноконкурентних ринках, де взаємодіють інвестори, які уникають ризику, вартість усіх акцій має бути скоригована в такий спосіб, аби коефіцієнт відношення очікуваного сукупного доларового доходу до сукупного доларового ризику був однаковий для всіх акцій та дорівнював λ/T [24, с. 26]:

$$\bar{R}_i - r^* V_{0i} = (\lambda/T) \left[\bar{R}_{ii} + \sum_{j \neq i} \bar{R}_{ij} \right] = (\lambda/T) \sum_j \bar{R}_{ij} \quad (7)$$

де $\bar{R}_i$ – очікуваний доларовий дохід i -го цінного паперу; r^* – безризикова ставка дохідності; V_{0i} – сукупна ринкова вартість i -ї акції в нульовий момент часу; T – сукупна ринкова вартість усіх акцій на ринку в нульовий момент часу; $\bar{R}_{ii}$ – варіація сукупного доларового доходу i -ї акції; $\bar{R}_{ij}$ – коваріація доларових доходів i -ї та j -ї акцій; $\bar{R}_{ij}$ – сукупний ризик, який охоплює i варіацію, і сукупну коваріацію; λ – спеціальний коефіцієнт, про який ітиметься нижче.

При цьому ризик кожної акції вимірюється варіацією її доларового доходу та його комбінованою коваріацією з іншими акціями.

У рівнянні (7) ліва частина являє собою очікуваний додатковий (надлишковий) доларовий дохід i -ї акції понад безризиковий дохід, який можна було б отримати, інвестувавши такий самий обсяг коштів; права частина демонструє загальний ризик, який охоплює як власне варіацію доходу самого активу, так і його сукупну коваріацію з доходами інших активів. Тут слід звернути увагу на новий спосіб вимірювання ризику, який, очевидно, базується на теорії портфелю Марковіца, але не розглядався, скажімо, Шарпом.

Лінтнер також установив залежність між сукупною ринковою вартістю i -ї акції та сукупною ринковою варті-

²⁰ У сучасній інвестиційній теорії вона дещо втратила свою актуальність, оскільки під портфелем ризикових активів розуміють ринковий портфель.

²¹ Variance-offsetting effect.

²² Фінансова термінологія передбачає використання специфічних термінів для характеристики купівлі або продажу активів. Так, "зайняти довгу позицію" означає купити. У скороченій версії цієї термінології вживають формулювання "довгий актив" – це придбаний актив. Аналогічно "зайняти коротку позицію" означає продати. "Короткий актив" – це актив, який продали. Найчастіше йдеться про так звані операції короткого продажу, коли реально продається не той актив, який уже є у власності інвестора, а той, котрий інвестор бере у позику (приміром у дилера) або запозичує гроші для його купівлі з метою подальшого продажу.

²³ Премію за ризик розглядають як різницю між очікуваною дохідністю активу та безризиковою дохідністю. Аналогічно визначалася премія за систематичний ризик у (3).

²⁴ Ми називатимемо їх першою та другою теоремами Лінтнера.

стю інших акцій на ринку²⁵, яку сформулював у вигляді теореми [24, с. 26 – 27]. Згідно з нею сукупна ринкова вартість акцій в умовах рівноваги дорівнює капіталізації за безризиковою ставкою так званого еквівалента визначеності²⁶ $(\bar{R}_i - W_i)$ його невизначеного сукупного доларового доходу:

$$V_{0i} = \frac{(R_1 - W_1)}{r^*} \quad (8)$$

де

$$W_i = (\lambda / T) \sum_j \tilde{R}_{ij} \quad (9)$$

а

$$\lambda / T = \frac{\sum_1 (R_1 - r^* V_{01})}{\sum_1 \sum_j \tilde{R}_{1j}} \quad (10)$$

При цьому фактор пропорційності (λ / T) ідентичний для всіх компаній ринку²⁷, а еквівалент визначеності для всіх компаній пропорційний до їхнього сукупного ризику, який складається із варіації та сукупної коваріації.

У цій частині висновків Лінтнера бачимо певну схожість із коефіцієнтом бета Шарпа, оскільки всі акції ринку, по суті, являють собою ринковий портфель. Розглянутий підхід і є моделлю оцінювання акцій Лінтнера, що, як бачимо, відрізняється від *CAPM*, але також передбачає загальний принцип залежності доходу активу від доходу ринку.

Одним із фундаторів теорії ринку капіталу вважають і норвезького економіста Я. Моссіна, який дещо пізніше згаданих учених, тобто 1966 року, опублікував у журналі "Економетрика" статтю під назвою "Рівновага на ринку капіталу"²⁸ [28]. Слід зазначити, що, на відміну від роботи Лінтнера, яка фактично була підготовлена раніше статті Шарпа, Моссін уже посилається на цю статтю. Тому сучасну теорію ринку капіталу та модель оцінювання капітальних активів асоціюють з ім'ям Моссіна значно меншою мірою, ніж з іменами Шарпа та Лінтнера²⁹. Більше того, часто *CAPM* називають моделлю Шарпа – Лінтнера – Трейнора³⁰.

У першій частині своєї статті Моссін формалізує умови рівноваги на ринку ризикових активів, чого не

було ні у Шарпа, ні у Лінтнера. Він базується, по суті, на аналогічних припущеннях, головним із яких є те, що інвестори уникають ризику, тобто поведуть себе раціонально, а також намагаються максимізувати свою функцію корисності³¹. Аналогічно до Лінтнера та на відміну від Шарпа Моссін розглядає очікувані дохідності у вартісному вимірі. Він у цілому приймає концепцію рівноваги на ринку капіталу Тобіна, зокрема його теорему структури портфелю. Загальна ж рівновага, за Моссіном, установлюється за чинності системи з $(mn + n - 1)$ рівнянь³² із такою самою кількістю невідомих [28, с. 771–773]. У цій системі n – це загальна кількість активів на ринку, у тому числі безризиковий актив (загальна кількість ризикових активів, таким чином, становить $(n - 1)$); m – загальна кількість інвесторів на ринку. Невідомими у цій системі є ціни активів та обсяги індивідуального попиту (пропозиції) активів.

У другій частині своєї статті Моссін аналізує премії за ризик [28, с. 774–775]³³. Він розглядає загальну дохідність будь-якого активу як таку, що складається із чистої (безризикової) відсоткової ставки – "плати за очікування" та премії за ризик – "плати за ризик". Ринок визначає лише відносні ціни активів – премії за ризик. Вони розраховуються так:

$$m_j = r_j - r_n = \frac{\mu_j - \frac{V_j}{q}}{p_j} \quad (11)$$

де m_j – премія за ризик j -го активу; r_j – дохідність j -го активу; r_n – дохідність безризикового активу; μ_j – вартісний дохід j -го активу; p_j – вартість j -го активу; q – вартість безризикового активу.

В умовах рівноваги премії за ризик мають бути такими, щоб відношення між сукупною вартісною компенсацією за ризик активу (вона є добутком премії за ризик та сукупним вартісним доходом) та його сукупною варіацією було однаковим для всіх активів.

Третя частина дослідження Моссіна присвячена аналізу структури рівноважних портфелів: вона повинна бути такою, щоб в умовах рівноваги ціни були такими, за яких кожен індивід утримував би однаковий відсоток сукупної вартості всіх ризикових активів [28, с. 775]. Для різних інвесторів цей відсоток, звичайно, різнитиметься, але якщо інвестор утримує, приміром, 2 % загальної вартості одного ризикового активу, він також утримуватиме 2 % загальної вартості всіх інших ризикових активів. Тут Моссін фактично підтверджує теорему структури портфелю Тобіна, стверджуючи, що названі відсотки не стосуються безризикового активу, частка якого визначатиметься лише схильністю інвестора до ризику – його функцією корисності. Така структура ризикової частини портфелю інвестора означає, що цей портфель – ринковий. На наш погляд, саме у Моссіна бачимо найбільш чітке підведення до теми ринкового портфелю. Однак, на відміну від Лінтнера, він не розглядає можливості коротких продажів у рамках структури ризикової частини портфелю інвестора [28, с. 776].

²⁵ За загальної кількості акцій на ринку m кількість інших акцій на ринку становить $(m - 1)$.

²⁶ Еквівалент визначеності являє собою такий дохід, який гарантовано отримується інвестором замість більшого альтернативного доходу, отримання якого має певний імовірнісний (невизначений) характер. Такий еквівалент зазвичай оцінюється на основі коригування потенційного невизначеного доходу з урахуванням коефіцієнта ймовірності. Оригінальний термін у Лінтнера – certainty equivalent.

²⁷ Дана теза, по суті, характеризує стан рівноваги, а якщо врахувати *SML* Шарпа, то цей фактор можна розглядати як кут нахилу умовної геометричної лінії, яку Лінтнер, однак, не моделює.

²⁸ Іноді трапляється дослівний (але також можливий) переклад назви статті – "Рівновага на ринку капітальних активів".

²⁹ Щодо Лінтнера, то прийнято вважати, що він отримав би Нобелівську премію, якби був живий (загинув у автокатастрофі 1983 року).

³⁰ Такий варіант назви *CAPM* використовується, на наш погляд, скоріше із суб'єктивних мотивів. Річ у тім, що всі згадані вчені, крім Моссіна, є представниками американської економічної думки. Лінтнер і Трейнор навіть закінчували один університет – Гарвардську бізнес-школу. Моссін же представляє скандинавську економічну школу. Тому доволі ймовірно, що в американській літературі ім'я Моссіна згадується не так часто, як, приміром, Лінтнера або Трейнора. При цьому в ті часи робота Трейнора ще не була опублікована, однак на неї посилалися як на рукопис [42; 43]. Вона побачила світ лише у 1999 році у складі колективної праці за редакцією Р. Корайчика [6], а згодом була введена до монографії самого Трейнора [44]. У роботі ж Моссіна можна побачити доволі відверту критику Шарпа: "відсутність чіткості у специфікації умов рівноваги ..." [28, с. 769].

³¹ Щодо припущень роботу Моссіна слід відзначити особливо. Багато з них сформульовані найбільш чітко, а деякі на пряму не фігурують у роботах Шарпа й Лінтнера.

³² Система рівнянь Моссіна математично доволі проста, однак дуже громіздка та складна у технічному виконанні (лише для 20 активів та 20 інвесторів вона складатиметься із 419 рівнянь). Отже, вона не набула практичного застосування і в сучасних умовах має радше гносеологічний характер.

³³ У даному випадку ми перекладаємо оригінальний термін risk margin відповідно до прийнятих у сучасній теорії норм. Однак можливими варіантами перекладу є також "поправка на ризик", "ризикова маржа" та ін.

У четвертій частині своєї статті Моссін аналізує так звану лінію ринку³⁴. Це – аналог *SML* Шарпа та, власне, моделі оцінювання капітальних активів. Аналіз базується на понятті рівноважної норми заміщення³⁵ між очікуваною дохідністю та ризиком. Рівняння лінії ринку Моссіна має такий вигляд [28, с. 778]:

$$u_1 = \lambda u_2 + \frac{1}{q} \quad (12)$$

де u_1 – очікувана дохідність рівноважного портфелю з розрахунку на 1 \$³⁶; u_2 – стандартне відхилення очікуваної дохідності рівноважного портфелю з розрахунку на 1 \$; λ – спеціальний коефіцієнт, який розраховується за формулою

$$\lambda = \frac{\mu_j - \frac{v_j}{q}}{\sum \alpha \sigma_{j\alpha} \bar{x}_\alpha} \sqrt{\sum_j \sum \alpha \sigma_{j\alpha} \bar{x}_\alpha} \quad (13)$$

де $\sigma_{j\alpha}$ – коваріація між доходами j -го та α -го активів із розрахунку на 1 \$; $\bar{x}_j$, $\bar{x}_\alpha$ – сукупна пропозиція на ринку відповідно j -го та α -го активів.

В умовах рівноваги коефіцієнт (13) однаковий для всіх активів, а це означає, що всі можливі комбінації точок (u_1 ; u_2) лежать на лінії (12), кут нахилу якої визначається коефіцієнтом λ . Можна стверджувати, що норма заміщення між очікуваним доходом із розрахунку на 1 \$ та стандартним відхиленням доходу із розрахунку на 1 \$ є константою, а для будь-яких двох індивідуальних інвесторів r та s є чинною така рівність:

$$\lambda = \frac{u_1^r - u_1^s}{u_2^r - u_2^s} \quad (14)$$

В останній частині роботи Моссін детально аналізує поняття "ціна ризику"³⁷. Головною відмінністю роботи Моссіна від попередніх є те, що він розглядає зменшення дохідності як плату за зниження ризику, а не зростання ризику як плату за підвищення дохідності. Саме так Моссін визначає і термін "ціна зниження ризику", який, на його погляд, краще характеризує досліджувану проблему, ніж термін "ціна ризику" [28, с. 781]. Вчений також установлює взаємозв'язок між преміями за ризик та коефіцієнтом λ :

$$\lambda = \frac{\sum_j R_j m_j}{\sqrt{\sum_j V_j}} \quad (15)$$

де $\sum_j R_j$ – сукупний дохід усіх ризикових активів на ринку; $\sqrt{\sum_j V_j}$ – сукупне стандартне відхилення доходу всіх ризикових активів на ринку.

Запровадивши спеціальне позначення $\frac{1}{\bar{x}_j} \sum \alpha \sigma_{j\alpha} \bar{x}_\alpha = s_j^2$, Моссін отримує рівняння

$$\lambda = \sqrt{\sum_j \left(\frac{m_j p_j}{s_j} \right)^2} \quad (16)$$

³⁴ Market line. Дивним видається те, що в аналізованій роботі не бачимо жодного геометричного представлення цієї лінії: дається лише формалізоване виведення її рівняння.

³⁵ Rate of substitution.

³⁶ Важливим елементом принципу вартісного вимірювання в роботі Моссіна є запровадження базової одиниці вимірювання. Нею виступає 1 \$ інвестованої вартості.

³⁷ Попередня частина статті завершується аналізом окремих імплікацій розробленої теорії, зокрема умов рівноваги та моделі оцінювання для корпоративних фінансів. Ми їх не розглядати-мо, оскільки вони прямо не стосуються досліджуваної проблематики. У статті Шарпа такий аналіз не представлений.

Змістова інтерпретація s_j є такою: це є стандартним відхиленням доходу (ризик) на одиницю j -го активу. Добуток $m_j p_j$ є компенсацією за ризик на одиницю j -го активу, а $\frac{m_j p_j}{s_j}$ – компенсацією за ризик на одиницю

ризиком на одиницю j -го активу [28, с. 783]; по суті, це зростання очікуваного доходу внаслідок зростання ризику на одиницю.

Висновки. Узагальнюючи результати проведеного аналізу, слід зазначити, що портфельна парадигма міжнародного інвестування, хоча і є епістемологічно цілісною та має спільну загальну логіку, охоплює п'ять змістово відмінних концепцій: ефективного портфелю, диверсифікації, міжнародної диверсифікації, оптимізації та оцінювання дохідностей. Остання є, з одного боку, невід'ємною частиною самої парадигми, але з іншого боку, суттєво вплинула на її трансформацію – від теорії портфелю до теорії ринку капіталу. Це відбулося на тлі введення до розгляду в рамках концепції оцінювання дохідностей припущення про існування на ринку безризикової відсоткової ставки, за якою можна вільно та без обмежень брати та надавати гроші в позику. Це припущення стало свого роду початком системи координат у площині рівноваги між ризиком і дохідністю. До появи концепції оцінювання дохідностей такого початку не існувало – за традиційною теорією портфелю інвестор міг просто обрати будь-яке співвідношення між ризиком і дохідністю на ефективній множинності портфелів. Мінімальний же рівень дохідності на цій множинності також передбачав певний рівень ризику, а нульовий рівень ризику існував лише теоретично за нульової дохідності.

Таке нововведення концепції оцінювання дохідностей вигідно вирізняє теорію ринку капіталу від попередніх етапів розвитку парадигми в контексті подальших імплікацій для міжнародної диверсифікації інвестиційних портфелів, і ось чому. Започаткування системи координат є особливо важливим для дослідження міжнародних інвестиційних процесів на різних ринках. Останні доволі часто мають різний рівень ризику й норму дохідності в економіці загалом. Вони, своєю чергою, визначають рівень ризику й дохідності цінних паперів, які також відрізняються між країнами. Тому особливо важливо мати інформацію стосовно того рівня дохідності, який на даному ринку не передбачає прийняття інвестором ризику взагалі. Саме такий показник дасть змогу оцінювати реальне значення того чи іншого рівня дохідності ризикових інвестицій, а за використання, приміром, коефіцієнта Шарпа – навіть порівнювати їх між країнами.

До появи концепції оцінювання дохідностей ключовим об'єктом розгляду портфельної парадигми був власне портфель, а не окремі активи. Важливим наслідком появи цієї концепції стало те, що парадигма була не лише поглиблена та змістово трансформована – вона була істотно розширена. На фундаментальному тлі концепції оцінювання очікуваних дохідностей, яка стала домінуючою з-поміж інших концепцій, портфель відійшов на другий план. Концепція оцінювання дохідностей, з одного боку, дає змогу визначити очікувані дохідності як окремих ризикових паперів (передусім акцій), так і портфелів. З іншого боку, вона може розглядати не лише ефективні портфелі, як на ранньому етапі розвитку парадигми, а й неефективні. Тому порівняно з деякими нормативними концепціями портфельної парадигми, приміром концепції ефективного портфелю, концепція оцінювання дохідностей є позитивною – тепер портфельний вибір більше наближений до практики.

Наявні раніше концепти теорії портфелю – ефективності, диверсифікації та оптимізації – повною мірою збереглися й після появи концепції оцінювання дохідностей, однак стали функціонувати вже у системі координат но-

вого етапу розвитку парадигми. Основними напрямками модифікації зазначених концептів є такі. Концепція ефективного портфелю має справу вже з новим типом портфелю – він є більш ефективним порівняно з тим, що розглядався традиційною теорією, оскільки розташовується на лінії ринку капіталу, яка дає вищу дохідність за будь-якого рівня ризику. Такий портфель формується не лише з ризикових активів, а шляхом поєднання ризикового ринкового портфелю з безризиковим активом. Щодо концепції диверсифікації, то в теорії ринку капіталу портфель стає одночасно і диверсифікованим, і ефективним. Це – ринковий портфель. Щоправда, рівень його диверсифікації хоча й цілком обґрунтований на теоретичному рівні, але є доволі високим у найвужчому розумінні диверсифікації. Транзакційні витрати на формування такого диверсифікованого ринкового портфелю теж можуть бути високими. Оптимальний портфель на основі корисності також обирається в інший спосіб. Він розташовується там, де крива байдужості інвестора дотична до лінії ринку капіталу. Названий видозміни ключових концептів теорії портфелю зумовлюють розв'язання значною мірою внутрішньопарадигмальної суперечності між концепцією ефективності та концепцією диверсифікації. Цей аспект еволюції парадигми є, на нашу думку, найбільш значущим у ґносеологічному сенсі.

Усі першоджерела, на основі яких зараз розвивається концепція оцінювання доходностей, відіграли важливу роль у її розвитку, а отже, і портфельної парадигми міжнародного інвестування в цілому. Попри існування певних розбіжностей між першоджерелами, переважно технічного характеру, їхня генеральна ідея є спільною. Вони є продовженням парадигмального вектора, започаткованого в рамках теорії портфелю. Тому й залишаються незмінними його фундаментальні припущення – раціональний характер поведінки індивідів та намагання інвесторів максимізувати власну функцію корисності. Найважливішою, з нашого погляду, ґносеологічною ознакою теорії ринку капіталу, яка визначилася в рамках концепції оцінювання доходностей, є її біпараметричний характер. Саме це дозволяє чітко констатувати спільний та непомітний базовий принцип портфельної парадигми.

Список використаних джерел:

- Дзюба П. В. Концептуальна структура теорії портфеля як парадигмальної основи сучасної теорії міжнародного портфельного інвестування / П. В. Дзюба // Наук. вісник Ужгородського національного університету: наук. період. вид. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство: у 2 ч. – Ужгород: Ужгородський національний університет; Видав. дім "Гельветика", 2017. – Вип. 15. – Ч. 2. – С. 100-106.
- Дзюба П. В. Сучасна теорія міжнародного портфельного інвестування: структура та детермінанти розвитку: монографія / П. В. Дзюба. – К.: АграрМедіаГруп, 2017.
- Дзюба П. В. Трансформація парадигми руху міжнародних портфельних інвестицій / П. В. Дзюба // Сучасні тенденції міжнародного руху капіталу: монографія / за ред. О. І. Рогача. – К.: Центр учбової літератури, 2019. – С. 22-53.
- Рогач О. І. Теорія багатонаціональних підприємств: півстоліття розвитку / О. І. Рогач // Багатонаціональні підприємства та глобальна економіка: монографія / за ред. О. І. Рогача. – К.: Центр учбової літератури, 2020. – С. 19-38.
- Рогач О. І. Міжнародні портфельні інвестиції: підручник / О. І. Рогач, П. В. Дзюба. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2016.
- Asset Pricing and Portfolio Performance: Models, Strategy, and Performance Metrics / ed. by Robert A. Korajczyk. – London: Risk Books, 1999.
- Black F. S. Capital Market Equilibrium with Restricted Borrowing / F. S. Black // The Journal of Business. – 1972. – Vol. 45, № 3. – P. 444-455.
- Black F. S. Equilibrium Exchange Rate Hedging / F. S. Black // The Journal of Finance. – 1990. – Vol. 45, № 3. – P. 899-907.
- Carhart M. M. On Persistence in Mutual Fund Performance / M. M. Carhart // The Journal of Finance. – 1997. – Vol. 52, № 1. – P. 57-82.
- Chen J. M. Postmodern Portfolio Theory: Navigating Abnormal Markets and Investor Behavior (Quantitative Perspectives on Behavioral Economics and Finance) / J. M. Chen. – Palgrave Macmillan, 2016.
- Cox S. The Fama-French Five-Factor Model: Evidence from the Johannesburg Stock Exchange / S. Cox, J. Britten // Investments Analysts Journal. – 2019. – Vol. 48, № 3. – P. 240-261.
- Do Idiosyncratic Skewness and Kurtosis Really Matter? / M. Ayadi, X. Cao, L. Skander, Y. Wang // The North American Journal of Economics and Finance. – 2019. – Vol. 50. – P. 67-89.
- Fama E. F. A Five-Factor Asset Pricing Model / E. F. Fama, K. R. French // Journal of Financial Economics. – 2015. – Vol. 116, № 1. – P. 1-22.
- Fama E. F. Common Risk Factors in the Returns on Stocks and Bonds / E. F. Fama, K. R. French // Journal of Financial Economics. – 1993. – Vol. 33, № 1. – P. 3-56.
- Fama E. F. International Tests of a Five-Factor Asset Pricing Model / E. F. Fama, K. R. French // The Journal of Financial Economics. – 2017. – Vol. 123, № 3. – P. 441-463.
- Fama E. F. Value versus Growth: The International Evidence / E. F. Fama, K. R. French // The Journal of Finance. – 1998. – Vol. 53, № 6. – P. 1975-1999.
- Foye J. Testing Alternative Versions of the Fama-French Five-Factor Model in the UK / J. Foye // Risk Management. – 2018. – Vol. 20, № 2. – P. 167-183.
- Graham B. Security Analysis / B. Graham, D. L. Dodd. – New York; London: Whittlesey House, McGraw-Hill Book Company, Inc., 1934.
- Graham B. The Intelligent Investor: A Book of Practical Counsel / B. Graham, J. Zweig; Updated with New Commentary by Jason Zweig; Preface and Appendix by Warren E. Buffett. Revised Edition // Harper Business Essentials, Perfect Bound, 2003.
- Hanauer M. X. Size, Value and Momentum in Emerging Market Stock Returns: Integrated or Segmented Pricing / M. X. Hanauer, M. Linhart // Asia-Pacific Journal of Financial Studies. – 2015. – Vol. 44, № 2. – P. 175-214.
- Hou Y. Volatility and Skewness Spillover between Stock Index and Stock Index Futures Markets during a Crash Period: New Evidence from China / Y. Hou, S. Li // International Review of Economics & Finance. – 2020. – Vol. 66, № 1. – P. 166-188.
- Jondeau E. Average Skewness Matters / E. Jondeau, Q. Zhang, X. Zhu // Journal of Financial Economics. – 2019. – Vol. 134, № 1. – P. 29-47.
- Langlois H. Measuring Skewness Premia / H. Langlois // Journal of Financial Economics. – 2020. – Vol. 135, № 2. – P. 399-424.
- Lintner J. V. The Valuation of Risk Assets and the Selection of Risky Investments in Stock Portfolios and Capital Budgets / J. V. Lintner // The Review of Economics and Statistics. – 1965. – Vol. 47, № 1. – P. 13-37.
- Markowitz H. M. Portfolio Selection / H. M. Markowitz // The Journal of Finance. – 1952. – Vol. 7, № 1. – P. 77-91.
- Merton R. C. An Analytic Derivation of the Efficient Frontier / Robert C. Merton // The Journal of Financial and Quantitative Analysis. – 1972. – Vol. 7, № 4. – P. 1851-1872.
- Merton R. C. An Intertemporal Capital Asset Pricing Model / Robert C. Merton // Econometrica. – 1973. – Vol. 41, № 5. – P. 867-887.
- Mossin J. Equilibrium in a Capital Asset Market / J. Mossin // Econometrica. – 1966. – Vol. 34, № 4. – P. 768-783.
- Rasiah D. Post-Modern Portfolio Theory Supports Diversification in an Investment Portfolio to Measure Investment's Performance / D. Rasiah // Journal of Financial and Investment Analysis. – 2012. – Vol. 1, № 1. – P. 69-91.
- Risk Measurement in Post-Modern Portfolio Theory: Differences from Modern Portfolio Theory / C. Geambasu, R. Sova, I. Jianu, L. Geambasu // Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research / Academy of Economic Studies. – 2013. – Vol. 37, № 1. – P. 67-89.
- Rogach O. I. Skewness-Based Portfolio Selection: Implications for International Investing in Frontier Markets / O. I. Rogach, O. Shnyrkov, P. V. Dziuba // Journal of Transition Studies Review. – 2019. – Vol. 26, № 2. – P. 23-38.
- Rom B. A. Post-Modern Portfolio Theory Comes of Age / B. A. Rom, K. W. Ferguson // The Journal of Investing. – 1993. – Vol. 2, № 4. – P. 27-33.
- Roy A. D. Safety First and the Holding of Assets / A. D. Roy // Econometrica. – 1952. – Vol. 20, № 3. – P. 431-449.
- Roy R. A Six-Factor Asset Pricing Model / R. Roy, S. Santhakumar // Borsa Istanbul Review. – 2018. – Vol. 18, № 3. – P. 205-217.
- Samuelson P. The Fundamental Approximation Theorem of Portfolio Analysis in Terms of Means, Variances and Higher Moments / P. Samuelson // The Review of Economic Studies. – 1970. – Vol. 37, № 4. – P. 537-542.
- Samuelson P. A. Risk and Uncertainty: A Fallacy of Large Numbers / P. A. Samuelson // Scientia. – 1963. – Vol. 98. – P. 108-113.
- Sharpe W. F. A Simplified Model for Portfolio Analysis / W. F. Sharpe // Management Science. – 1963. – Vol. 9, № 2. – P. 277-293.
- Sharpe W. F. Capital Asset Prices: A Theory of Market Equilibrium under Conditions of Risk / W. F. Sharpe // The Journal of Finance. – 1964. – Vol. 19, № 3. – P. 425-442.
- Sharpe W. F. The Sharpe Ratio / W. F. Sharpe // Journal of Portfolio Management. – 1994. – Vol. 21, № 1. – P. 49-58.
- Tobin J. Liquidity Preference as Behavior towards Risk / J. Tobin // Review of Economic Studies. – 1958. – Vol. 25, № 2. – P. 65-86.
- Todoni M. A Post-Modern Portfolio Management Approach on CEE Markets / M. Todoni // Procedia Economics and Finance. – 2015. – Vol. 32. – P. 1362-1376.
- Treynor J. L. Market Value, Time and Risk: Unpublished Manuscript / J. L. Treynor. – 1961.
- Treynor J. L. Toward a Theory of Market Value of Risky Assets: Unpublished Manuscript / J. L. Treynor. – 1962.
- Treynor J. L. Treynor on Institutional Investing / J. L. Treynor. – John Wiley & Sons, Inc., 2007.
- Yakubovskiy S. Inflow of Foreign Capital as a Factor of the Development of Current Accounts of the Eastern European Countries / S. Yakubovskiy, T. Rodionova, A. Kyfak // Journal of Transition Studies Review. – 2019. – Vol. 26, № 2. – P. 3-14.

P. Dziuba, Ph.D. (Economics), Dr. of Economics, Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ASSET PRICING CONCEPT: ORIGINS AND PLACE IN CONTEMPORARY THEORY OF INTERNATIONAL PORTFOLIO INVESTING

The paper suggests epistemological identification of asset pricing concept and definition of its place in contemporary theory of international portfolio investing. It is justified that portfolio paradigm of international investing whilst being integral and comprehensive in scientific terms includes five notionally different concepts: efficient portfolio concept, diversification concept, international diversification concept, optimization concept and asset pricing concept. The latter has been determined to differentiate the capital market theory from the previous stages of paradigm development, particularly considering further implications for international diversification of investment portfolios, since the introduction of the risk-free return is especially significant for explorations of international investing in different markets. It is proved that prior to the asset pricing concept the portfolio itself was the keystone of portfolio paradigm, while after its introduction led to a substantial focus shift – the new concept began to dominate among others and the portfolio turned to become of a secondary significance. Unlike some other normative concepts of portfolio paradigm asset pricing concept is proved to appear as a positive one. Its emergence however brought about changes in other concepts, particularly the efficient portfolio concept that called forth the substantial solving of intraparadigm contradiction between the concepts of efficient portfolio and diversification.

The comparative analysis of four major originating sources of asset pricing concept is carried out. They are proved to have substantially been at play in the concept development. It is justified that the differences between them are mostly technical with their general idea being common. They inherit the paradigm general foundations originated in the framework of portfolio theory: individuals' rational behavior and investors' aspiration to maximize their utility functions.

Keywords: portfolio paradigm of international investing, portfolio theory, capital market theory, post-modern portfolio theory, asset pricing concept, concept of international diversification of investment portfolios, capital asset pricing model.

П. Дзюба, д-р экон. наук, доц.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

КОНЦЕПЦИЯ ОЦЕНИВАНИЯ ДОХОДНОСТЕЙ: ИСТОКИ И МЕСТО В СОВРЕМЕННОЙ ТЕОРИИ МЕЖДУНАРОДНОГО ПОРТФЕЛЬНОГО ИНВЕСТИРОВАНИЯ

Проведена гносеологическая идентификация концепции оценивания доходностей, определено ее место в современной теории международного портфельного инвестирования. Обосновано, что портфельная парадигма международного инвестирования, хотя и является эпистемологической целостностью, включает пять содержательно обособленных концепций: эффективного портфеля, диверсификации, международной диверсификации, оптимизации и оценивания доходностей. Выявлено, что именно концепция оценивания доходностей отличает теорию рынка капитала от предыдущих этапов развития парадигмы в контексте дальнейших импликаций для международной диверсификации инвестиционных портфелей, поскольку введение безрисковой доходности является особенно важным для исследования международных инвестиционных процессов на разных рынках. Установлено, что до появления концепции оценивания доходностей ключевым объектом рассмотрения портфельной парадигмы международного инвестирования был портфель, а с ее появлением акценты существенно сместились – она стала доминировать среди других концепций, а портфель отошел на второй план. Доказано, что, в отличие от некоторых других нормативных концепций портфельной парадигмы, концепция оценивания доходностей является позитивной. Однако ее появление привело к изменениям в рамках других концепций, в частности эффективного портфеля, что обусловило разрешение в значительной степени внутрипарадигмального противоречия между концепциями эффективного портфеля и диверсификации. Проведен сравнительный анализ четырех основных первоисточников концепции оценивания доходностей. Доказано, что все они сыграли важную роль в ее развитии. Обосновано, что расхождения между ними носят преимущественно технический характер, в то время как их генеральная идея является общей. Они являются продолжением общих принципов парадигмы, основанных еще в теории портфеля: рациональный характер поведения индивидов и стремление инвесторов максимизировать собственную функцию полезности.

Ключевые слова: портфельная парадигма международного инвестирования, теория портфеля, теория рынка капитала, пост-современная теория портфеля, концепция оценивания доходностей, концепция международной диверсификации инвестиционных портфелей, модель оценивания капитальных активов.

УДК 339.944

А. Зара, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЗАСТОСУВАННЯ КООПЕРАЦІЙНИХ СТРАТЕГІЙ БАГАТОНАЦІОНАЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВ АВТОМОБІЛЕБУДІВНОЇ ГАЛУЗІ НА ПРИКЛАДІ FIAT CHRYSLER AUTOMOBILES N.V., RENAULT – NISSAN – MITSUBISHI, PEUGEOT SOCIÉTÉ ANONYME

Розглянуто процес вироблення рішення багатонаціональних концернів щодо пошуку й організації партнерства на автомобілебудівному ринку з метою впровадження технологій паливної ефективності, розширення географічної присутності та посилення конкурентних позицій. Проаналізовано особливості формування та діяльності кооперативних утворень як особливого виду взаємодії на міжнародному ринку автомобільного виробництва. Досліджено можливість аналізу результатів взаємодії стратегічних партнерів через аналіз фінансових і виробничих показників.

Ключові слова: багатонаціональні підприємства, стратегічний альянс, злиття та поглинання, автомобілебудівні концерни, кооперація, партнерство, конкуренція, стратегія.

Постановка проблеми. Автомобільна промисловість перебуває на концептуальному новому рівні розвитку в сучасних умовах. Головною рисою такого рівня є процеси консолідації та об'єднання зусиль через різні інструменти корпоративної взаємодії. Виробники автомобілів мають чітке усвідомлення, що ємність глобального ринку, попри зростання чисельності населення, є доволі обмеженою через уповільнення попиту в поєднанні з ущільненням конкурентного середовища та по-

силенням екологічних настроїв у національних регуляторів. Останні у своїх аргументах активно використовують тези щодо необхідності електрифікації та гібридизації транспорту задля стимулювання виробників прискорювати розробку та впровадження паливо-ефективних технологій і таких, що будуть активно знижувати шкідливі викиди. Таку риторику пришивши "Дизельгейт" – наймасштабніший скандал, суть якого полягала в заниженні показань кількості шкідливих ви-

кідів за допомогою спеціального програмного забезпечення на нових дизельних авто автоконцерну Volkswagen. Окрім мільярдних збитків по всій індустрії та втрати споживацької довіри до дизельних авто, головним наслідком скандалу стало посилення контролю та уваги до автомобільної промисловості з екологічного погляду: з вересня 2018 року в ЄС стали обов'язковими нові процедури вимірювання витрати палива, а також викидів двоокису вуглецю та інших токсичних компонентів – WLTP (Worldwide Harmonized Light Vehicles Test Procedure, Гармонізована процедура випробувань легкового транспорту) [16]. Далі Рада ЄС 15 квітня 2019 року ухвалила більш жорсткі регуляторні правила, метою яких є зменшення викидів двоокису вуглецю у легкових автомобілів у середньому на 37,5 % та у легкому комерційному транспорті – на 31 % до 2030 року порівняно з показниками 2021 року з проміжним зменшенням на 15 % в обох категоріях із 2025 по 2029 роки [15].

Очевидно, поступове посилення екологічних стандартів змінює ринок, передбачаючи додаткові інвестиції для розвитку та вдосконалення технологічних рішень при проектуванні автомобілів. Завдання вбачається комплексним, адже одночасно з ним виробники мають опікуватися питаннями безпеки, особливо в контексті розвитку систем автоматичного пілотування транспорту, питань якості та післяпродажного обслуговування, що, у свою чергу, передбачає розвинену мережу дилерських та сервісних центрів, та аспектами суб'єктивних критеріїв, такими як комфорт, дизайн та ергономіка. У таких умовах автовиробники стикаються із значними труднощами при намаганні поєднати у наявній внутрішній корпоративній структурі успішне виконання всіх завдань. Додаткових викликів додає, як уже було зазначено, тісна конкуренція, подекуди із визнаними лідерами автомобільного ринку, такими як концерни Volkswagen AG, Toyota Motors та стратегічний альянс Renault-Nissan-Mitsubishi.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасній літературі, при аналізі специфіки утворення та розвитку коопераційних партнерських стратегій через злиття, поглинання та стратегічні альянси на фундаментальному та галузевому рівнях, розглядаються роботи таких науковців: Васильєв А. С., Охріменко О. В., Рогач О. І., Соловей Н. В., Фурман В. М., Шувалова Н. А., Ямненко Г. Є., Броссард О., Гранд М., Дас Т. К., Елмутті Д., Катавала Ю., Ламмі І., Пеллічеллі А., Тодева Е. та ін. Дослідники наголошують на тому, що глобалізація усіх сфер економічного життя суспільства має неабиякий вплив на розвиток співпраці між різними компаніями. При цьому удосконалення взаємовідносин між компаніями зумовлене необхідністю поглиблення інтеграційних процесів з метою виробництва нової продукції та підвищення конкурентоспроможності компаній. Водночас аспекти функціонування та оцінювання успішності, притаманні одному з ключових багатонаціональних світових ринків – автомобілебудівному – через мінливість відповідної кон'юнктури потребують подальшого дослідження.

Постановка завдання. Головною метою є аналіз процесу застосування коопераційних стратегій як інструмента реагування на сучасні виклики та запити кон'юнктури автомобільного ринку з боку багатонаціональних підприємств автомобільної промисловості на прикладі італо-американського концерну Fiat Chrysler Automobiles N.V., франко-японського альянсу Renault-Nissan-Mitsubishi та французького концерну Peugeot Société Anonyme.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 2018 році світова дилерська мережа Fiat Chrysler Automobiles (FCA) виробила 4,84 млн автомобілів, що на 2 % більше, ніж у 2017 році, а чистий прибуток зріс на 3 % і становив 3,6 млрд дол. Попри позитивну дина-

міку, регіональний розріз не вирізняється гармонійністю. Продажі концерну в регіоні ЄС-28 + ЄАВТ у 2018 році знизились на 2,3 % порівняно з 2017 роком до показника 1 021 000 автомобілів, з них: бренд Fiat впав на 9 % до 711300 шт.; бренд Alfa Romeo – на 3,9 % – близько 83000 автомобілів, бренд Lancia реалізував лише 48800 машин (-19,8 %), а бренд Maserati продав 8123 автомобілів (-16,5 %). У свою чергу, бренд Jeep збільшив продажі на 55,6 % – до 168700 одиниць, зробивши у Європі справжній прорив. Другим ключовим ринком для концерну, очевидно, є США, де лідером став "американський" Jeep, одноосібно реалізувавши 973227 автомобілів (+17,5 %); на другому місці – пікапи RAM – продано 597368 шт. (+7 %), на третьому Dodge – 459324 шт. (+3 %). При цьому бренд Fiat продемонстрував зниження до 15521 (-41 %), а продажі ще одного домашнього бренду – Chrysler – впали на 12 % і становили 165964 одиниці. Така ситуація призвела до того, що керівництво FCA розглядало можливість припинення виробництва брендів, що продемонстрували найгіршу динаміку на власних ключових ринках: Chrysler у США та Lancia у Європі, проте така ідея зрештою не отримала розвитку [2, 4, 8, 10].

Таким чином, видно, що у розрізі класів автомобілів продажі концерну засновуються на сегментах позашляховиків та пікапів, на чому спеціалізуються Jeep, RAM та Dodge, водночас простежується зниження в сегменті легкових автомобілів: Fiat, Alfa Romeo, Lancia та Maserati. Саме такий клас та легкі кросовери є найбільш актуальним класом для європейського ринку, який на сучасному етапі плавно, проте впевнено, входить в еру електрифікації та гібридизації. Таким чином, перед керівництвом FCA постала крайня необхідність покращити продажі на європейському ринку через переосмислення лінійки легкових моделей з урахуванням, у першу чергу, тенденцій паливної економії.

Розробка та впровадження універсальних платформ для подальшого виробництва масових конкурентоспроможних автомобілів з різними типами силового обладнання вимагає, очевидно, значних грошових та часових витрат. У даному випадку варто зазначити, що такі проекти є складноосязними навіть для визнаних технологічних лідерів ринку, що стало причиною утворення нових альянсів у автоіндустрії, зокрема між концернами VW та Ford, BMW та Daimler, BMW та Jaguar Land Rover [13]. Отже, найкращим рішенням для Fiat Chrysler Automobiles у даній ситуації став пошук партнера для коопераційної співпраці, у межах якої можна було б покращити власні конкурентні позиції на світовому та європейському ринках. Ділова спільнота обговорювала можливості співпраці FCA з такими компаніями, як китайський Geely, до якого входить бренд Volvo, німецький Volkswagen AG, французький Peugeot Société Anonyme та франко-японський альянс Renault-Nissan-Mitsubishi. На першому етапі найбільш предметними виявились перемовини з Renault-Nissan-Mitsubishi, про які FCA оголосила 27 травня 2019 року [7].

Важливим аспектом таких перемовин був наголос на тому, що співпраця FCA із франко-японським альянсом проходила б через фактичне злиття з одним учасником – Groupe Renault. Під час перемовин обговорювався проект створення концерну під робочою назвою "Preeminent Global Automotive Group" та попередньо очікувалось, що по 50 % акцій новоствореної компанії отримають акціонери Renault та FCA, додатково між чинними акціонерами італо-американського концерну планували розділити близько 2,5 млрд євро дивідендів як компенсацію різниці ціни акцій. Таким чином, новий концерн став би третім за величиною світовим автовиробником після Volkswagen AG та Toyota Motors із щорічним виробництвом у 8,7 млн автомобілів, а альянс за

схемою "PGAG"-Nissan-Mitsubishi перетворився би на абсолютного світового лідера зі щорічним виробництвом більше 15 млн автомобілів. Злиття дозволило б партнерам скоротити витрати при закупівлі проміжних вузлів та агрегатів на 40 %, витрати на розробку нових автомобілів – на 30 %, а витрати на загальне виробництво скоротилися б на 20 %. Агрегований показник ефективності оцінювався у близько 5 млрд євро на рік [7].

Безумовно, зазначені абсолютні показники очікування від злиття демонстрували доцільність створення нового концерну. Fiat Chrysler Automobiles при такому варіанті розвитку подій відійшов би від моноприбутковості тільки на американському ринку і класичних для такого ринку технологій автомобільного виробництва, отримавши доступ до технологій виробничого досвіду сучасних, актуальних легкових авто для європейського ринку, на чому, власне кажучи, і спеціалізувалась Groupe Renault. У свою чергу, французький концерн отримав би налагоджену дилерську та сервісну мережу на ємному ринку США та, що особливо цікавило менеджмент Groupe Renault, додатково уклав би власні позиції у альянсовому ланцюжку Renault – Nissan – Mitsubishi. Японські партнери, зокрема Nissan, вбачали можливість перегляду умов кооперації в альянсі, зважаючи на взаємні акціонерні портфелі концернів: Renault Groupe належать 43,4 % акцій Nissan, який утримує лише 15 % акцій французького концерну. При цьому триваліший час альянс функціонував таким чином, що Renault відповідав за дилерську мережу та маркетинговий менеджмент, а основне конструкторське навантаження лягало саме на Nissan. Додаткова напруга між учасниками партнерства виникала на тлі тривалого оновлення модельних рядів японської частини альянсу, зокрема Mitsubishi, 34 % акцій якого у 2016 році придбав Nissan, приєднавши, таким чином, виробника до альянсу [13]. Ці аспекти набули особливої актуальності в контексті перемовин між Fiat Chrysler Automobiles та Renault, які зрештою завершилися порівняно різко та безуспішно.

Уже 6 червня 2019 року керівництво італо-американського концерну оголосило про припинення перемовин із французьким концерном. Попри визнання вкрай амбітних перспектив, Fiat посилався на нестабільну політичну ситуацію у Франції без глибшого пояснення [9]. Фактично можна зробити припущення, яке побічно підтверджується зазначеною ситуацією в альянсі, що стейкхолдери Renault – французький уряд та Nissan, які на двох володіють 30 % акцій французького концерну, поставились дуже стримано до можливості

злиття. Для керівництва Nissan будь-яка корпоративна зміна у партнерів з альянсу мала передбачати перегляд умов співпраці, у чому, імовірно, не зацікавлений французький національний уряд, адже навіть позитивні очікування від злиття Renault та FCA за умови досягнення окреслених успішних результатів не перевищують в абсолютному вимірі чинні показники альянсу за схемою Renault – Nissan – Mitsubishi.

Наприкінці 2019 та початку 2020 року на тлі очікувань глобальної кризи невизначеність усередині Renault – Nissan – Mitsubishi знову вимусила керівництво концернів задуматись про розпад партнерства. Проте, за заявою представників альянсу від січня 2020 року, партнерство категорично відкидає варіанти розпаду та представляє нову стратегію географічного поділу. Таким чином, Renault надалі візьме на себе просування у Європі, Nissan буде опікуватись ринком Китаю, а Mitsubishi зосередиться на Південно-Східній Азії. У представлених ескізах концепції не була зазначена Північна Америка, проте можна припустити, що головним актором тут також буде Nissan як такий, у якого найсильніші позиції в цьому регіоні. Підхід до конструкторських робіт також буде реформований: розробка продуктів, яка буде містити як НДДКР, так і виробництво, буде керуватись одним виробником, інші два партнери здійснюють ресурсну підтримку. До того ж компанії посилять сумісну роботу над верхньою частиною кузова, платформами і силовими агрегатами. Крім цього, до Renault перейде розробка легких комерційних автомобілів [14].

Fiat Chrysler Automobiles продовжував пошук партнерів та вже за 4 місяця після перемовин із франко-японським альянсом, 10 жовтня 2019 року, FCA та інший французький концерн, Peugeot Société Anonyme (PSA), у прес-релізах оголосили про початок перемовин щодо тісного співробітництва [11]. А вже 19 грудня 2019 року два концерни випустили сумісне комюніке, у якому підтвердили успішне завершення перемовин та підписання угоди про злиття концернів [12]. Швидкість прийняття рішення та обраний максимальний ступінь кооперації між двома впливовими автомобільними конкурентами заслуговують на особливу увагу при аналізі автомобільного світового ринку.

Таким чином, очікується, що утворений альянс стане четвертим за величиною автовиробником у світі: за умови прийняття абсолютних показників 2018 року загальний обсяг випуску досягне або перевищить 8,7 млн автомобілів на рік (рис. 1), дохід – 170 млрд євро, а операційний прибуток – 11 млрд євро [12].

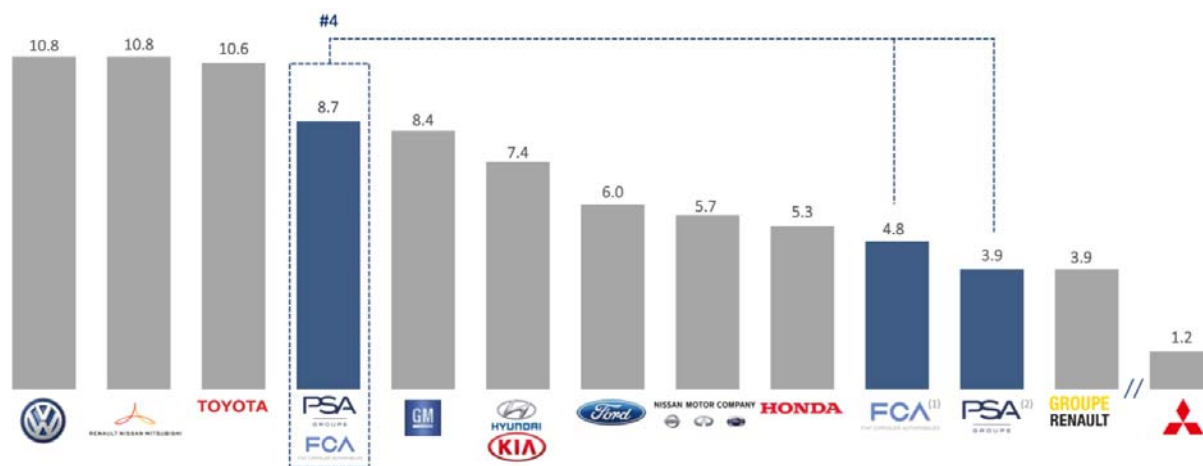

Рис. 1. Агреговані показники FCA та PSA в контексті виробництва автомобілів багатонаціональними автовиробниками у 2018 році

Унаслідок злиття двох концернів їхні акції будуть замінені цінними паперами спільного підприємства, зареєстрованого в Нідерландах, DutchCo. Щоб зрівняти частки акціонерів у новому альянсі, власники акцій групи PSA отримають по 1,742 акції DutchCo за штуку, у той час як акції FCA будуть еквівалентні їм у співвідношенні 1 : 1 [12]. Процес злиття двох корпорацій має буде повністю завершений протягом 12-15 місяців, тобто у першому кварталі 2021 року, після чого в рам-

ках утвореного альянсу почнеться розробка нових моделей на спільних платформах.

Усього альянс буде містити тринадцять автомобільних брендів: з боку PSA – це Peugeot, Citroen, Opel, Vauxhall і DS, а з боку FCA – Fiat, Alfa Romeo, Lancia, Maserati, Chrysler, Dodge, Jeep і Ram (рис. 2). Планується, що виробництво за сегментами буде розподілятися так: (рис. 3).

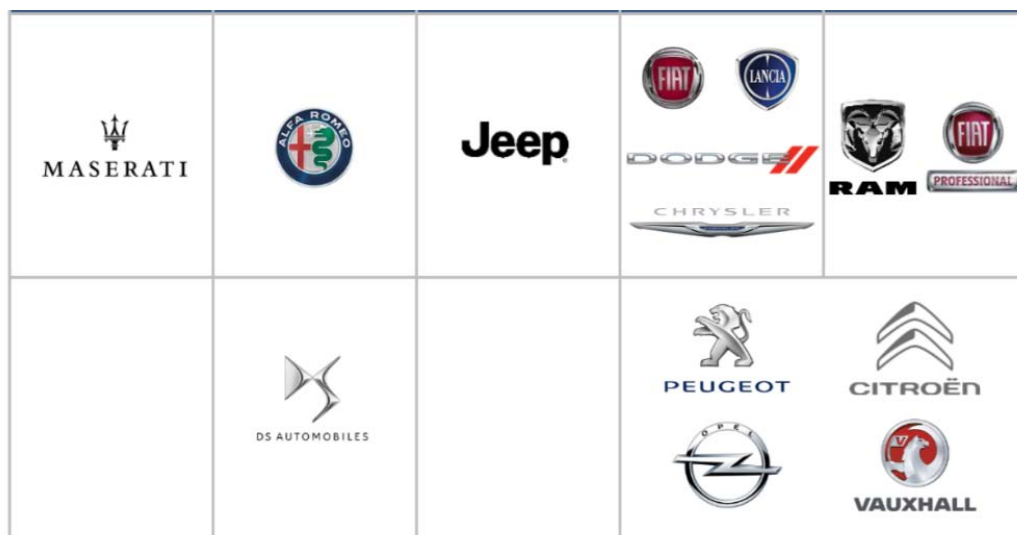

Рис. 2. Портфель брендів за сегментами FCA та PSA.

Зліва направо – люкс, преміум, позашляховики та кросовери, легкові та мінівени, пікапи та комерційний транспорт

Джерело: [12]

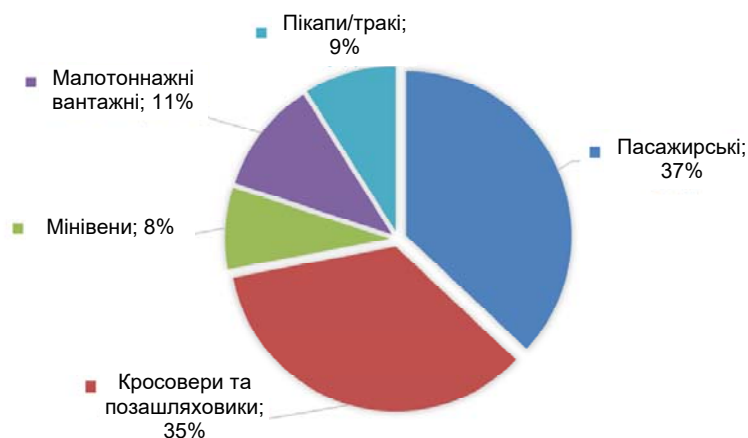

Рис. 3. Очікуваний агрегований розподіл виробництва за категоріями спільного концерну FCA та PSA у розрахунку за підсумок 2018 року

Джерело: [12]

Основні показники діяльності підприємств наведені у табл. 1. Італо-американський концерн конструює більшу кількість авто – 4,8 млн на рік проти 3,9 млн у французького партнера – та містить більшу кількість брендів, які були наведені вище. Показники доходу, операційного та чистого прибутку також перевищують еквівалентні у Peugeot Société Anonyme, проте, у свою чергу, операційна маржа, яка побічно може свідчити про ефективність, є вищою у французького концерну, що в поєднанні з більшою кількістю працівників може

демонструвати кращу задіяність виробничих активів порівняно із FCA. Варто зазначити, що у даному випадку більшої ваги при аналізі доцільності кооперації набувають орієнтовані агреговані показники, які вже висувують об'єднаного виробника на передові позиції світового автовиробництва. Окрім того, такі показники є тривіальним агрегуванням чинних показників за підсумком 2018 року, що не враховує синергетичний ефект, який є головною метою партнерства Fiat Chrysler Automobiles та Peugeot Société Anonyme.

Таблиця 1. Чинні та агреговані фінансові показники концернів FCA та PSA, 2018 р. (млрд євро)

	Fiat Chrysler Automobiles	Peugeot Société Anonyme	Орієнтовані агреговані показники
Продажі автомобілів (млн штук)	4,8	3,9	8,7
Дохід	110,4	58,6	169
Операційний прибуток	6,7	4,4	11,1
Операційна маржа	6,10 %	7,60 %	6,60 %
Чистий прибуток	3,6	3,4	7,0
Кількість працівників	199 000	211 000	410 000

Джерела: [2, 3, 12]

Синергетичний ефект від партнерства виражається у поєднанні головних переваг кожного концерну в межах кооперації за схемою Fiat Chrysler Automobiles – Peugeot Société Anonyme.

Переваги Fiat Chrysler Automobiles були неодноразово зазначені в даній статті. Сама історія створення цього концерну – злиття європейського та американських виробників – продиктувала два головні аспекти: 1) поєднання дилерських мереж у Європі та США – місткого та лояльного до автовиробництва з погляду споживачів ринку, на якому практично не представлений PSA, проте бажаючий на нього вийти, та 2) різноманіття автомобільних сегментів, яке, за всіх інших рівних умов, зручно налаштовувати під певні цілі маркетингові завдання.

Водночас головними перевагами Peugeot Société Anonyme є збалансований вузький портфель брендів, який легше піддається оновленню завдяки універсальності виробництва. Друга перевага випливає з першої, а саме новорозроблені платформи CMP і EMP2, які дозволяють будувати автомобілі різних класів і розмірів: платформа CMP (e-CMP) дозволяє створювати електричні версії автомобілів (готові до виробництва хетчбеки від Peugeot та Opel, кросовер від преміального DS); платформа EMP2 дозволяє будувати гібриди з технологією "plug-in" – можливість підзарядити електромотор від локальної мережі (аналогічно деякі Peugeot та Opel на момент створення спільного підприємства були готовими до серійного запуску) [1, 6, 12].

Паливна ефективність та електричні технології стали для FCA, як уже було зазначено, ключовим каталізатором для пошуку коопераційних рішень: планується, що 2/3 автомобілів альянсу будуватимуться саме на платформах CMP та EMP2, включаючи їхні електричні та гібридні версії. Саме широка дилерська мережа, історична крос-континентальна відомість брендів та новітні технологічні платформи мають стати складовими для вагомego синергетичного ефекту від кооперації Fiat Chrysler Automobiles та Peugeot Société Anonyme.

Висновки. На прикладі трьох концернів – італо-американського Fiat Chrysler Automobiles N.V., франко-японського альянсу Renault – Nissan – Mitsubishi та французького Peugeot Société Anonyme у статті продемонстрований багатонаціональний характер конкуренції у автомобільній галузі на світовому та національних ринках. Коопераційні та партнерські моделі взаємодії різного ступеню зближення одержали широке поширення у автомобільній індустрії, що пов'язано, у першу чергу, зі зростанням конкурентної боротьби в капіталомістких сферах розвитку галузі. Посилення екологічних стандартів до індустрії, значні витрати на проектування, виробництво та виведення на ринок нових моделей стимулюють автомобільні концерни активно розробляти стратегії створення нових коопераційних партнерських формувань. Дослідження показало комплексність охоплення різноманітних аспектів при перемовинах на такому ринку: очікувані результати від обміну технологіями, географічне поширення, політичний фактор, вплив нових парт-

нерств на умови чинних угод тощо. Викладена статистика, у свою чергу, демонструє, що ринок автомобільного виробництва поетапно переходить від форми монополістичної конкуренції до широкого прояву олігополії, на ринку якої, за підсумком 2019 року, п'ятьом виробникам належать 74 % річного виробництва автомобілів, трьом із яких – 48 %. Стратегічні альянси, злиття та поглинання є ключовими інструментами на такому технологічно місткому та ємному ринку, що й обумовлює необхідність наукового аналізу зазначених процесів.

Список використаних джерел:

1. Мельниченко Р. Слияние PSA и FCA: главное авто-событие прошлого, которое определяет будущее [Электронный ресурс] / Роман Мельниченко // itc.ua. – 2020. – Режим доступа : <https://itc.ua/articles/sliyanie-psa-i-fca-glavnoe-avto-sobyitie-proshlogo-kotoroe-opredelyaet-budushhe/>.
2. Annual Financial Reports // Fiat Chrysler Automobiles. – 2019 [Electronical resources]. – Access mode : https://www.fcagroup.com/en-US/investors/financial_regulatory/financial_reports/Pages/2018.aspx.
3. Annual Results // PSA Groupe. – 2019 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.groupe-psa.com/en/publication/2019-annual-results/>.
4. Comment On FCA's December And Full-Year 2018 Sales In Europe // Publicnow. – 2019 [Electronical resources]. – Access mode : <http://www.publicnow.com/view/DE454246F6C7B0A898C3C66B3F9DFCC293F0261>.
5. Dummett B. Fiat Chrysler, Peugeot Owner PSA in Talks to Combine [Electronical resources] / B. Dummett, N. Kostov, C. Rogers // The Wall Street Journal. – 2019. – Access mode : <https://www.wsj.com/articles/fiat-chrysler-peugeot-owner-psa-in-talks-to-combine-11572373519>.
6. Explainer: What is driving Fiat Chrysler and Peugeot merger talks? // Reuters. – 2019 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.reuters.com/article/us-fiat-chrysler-m-a-psa-explainer/explainer-what-is-driving-fiat-chrysler-and-peugeot-merger-talks-idUSKBN1X91NP>.
7. FCA Submits Proposal for a Transformative Merger with Groupe Renault // Fiat Chrysler Automobiles. – 2019 [Electronical resources]. – Access mode : https://www.fcagroup.com/en-us/media_center/fca_press_release/2019/may/pages/fca_submits_proposal_for_a_transformative_merger_with_groupe_renault.aspx.
8. FCA US Reports 2018 December and Full-Year Sales // Fiat Chrysler Automobiles. – 2019 [Electronical resources]. – Access mode : <https://media.fcanorthamerica.com/newsrelease.do?id=20509&mid=1>.
9. FCA withdraws merger proposal to Groupe Renault // Fiat Chrysler Automobiles. – 2019 [Electronical resources]. – Access mode : https://www.fcagroup.com/en-US/media_center/fca_press_release/2019/june/Pages/fca_withdraws_merger_proposal_to_groupe_renault.aspx.
10. Fiat Chrysler Automobiles sales in Europe in December and full year 2017 // Automotive world. – 2018 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.automotiveworld.com/news-releases/fiat-chrysler-automobiles-sales-europe-december-full-year-2017/>.
11. Groupe PSA and FCA plan to join forces to build a world leader for a new era in sustainable mobility // Fiat Chrysler Automobiles. – 2019 [Electronical resources]. – Access mode : https://www.fcagroup.com/en-US/media_center/fca_press_release/2019/november/Pages/groupe_psa_and_fca_plan_to_join_forces_to_build_a_world_leader_for_a_new_era_in_sustainable_mobility.aspx.
12. PSA – FCA Merger Project // PSA Groupe. – 2019 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.groupe-psa.com/en/psa-fca-merger-project/>.
13. Renault alliance struggles to cope with gaping hole left by Carlos Ghosn // The Guardian. – 2019 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.theguardian.com/business/2020/jan/04/carlos-ghosn-renault-nissan-mitsubishi-electric-cars>.
14. Renault-Nissan-Mitsubishi further strengthens the use of resources and investments // Nissan Motor Corporation. – 2020 [Electronical resources]. – Access mode : <https://global.nissannews.com/en/releases/release-122239772e2e4cb428ec6db288020435-200130-02-e>.
15. Stricter CO2 emission standards for cars and vans signed off by the Council // European Council Council of the European Union. – 2019 [Electronical resources]. – Access mode : <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2019/04/15/stricter-co2-emission-standards-for-cars-and-vans-signed-off-by-the-council/>.

16. What is WLTP and how does it work? // wltfacts. – 2017 [Electrical resources]. – Access mode : <https://www.wltfacts.eu/what-is-wltp-how-will-it-work/>.

References:

1. Mel'nichenko R. (2020) Sliyanie PSA i FCA: glavnoe avto-sobytiye proshlogo, kotoroe opredelyaet budushchee [Merger of PSA and FCA: the main auto-event of the past that determines the future] / Roman Mel'nichenko // Retrieved from: <https://itc.ua/articles/sliyanie-psa-i-fca-glavnoe-avto-sobytiye-proshlogo-kotoroe-opredelyaet-budushchee/> [in Russian].
2. Annual Financial Reports (2019) // Fiat Chrysler Automobiles. Retrieved from: https://www.fcagroup.com/en-US/investors/financial_regulatory/financial_reports/Pages/2018.aspx.
3. Annual Results (2019) // PSA Groupe. Retrieved from: <https://www.groupe-psa.com/en/publication/2019-annual-results/>.
4. Comment On FCA's December And Full-Year 2018 Sales In Europe (2019) // Publicnow. Retrieved from: <http://www.publicnow.com/view/DE454246F6C7B0A898C3C66B3F9FDFCC293F0261>.
5. Dummett B. Fiat Chrysler, Peugeot Owner PSA in Talks to Combine (2019) / B. Dummett, N. Kostov, C. Rogers // The Wall Street Journal. Retrieved from: <https://www.wsj.com/articles/fiat-chrysler-peugeot-owner-psa-in-talks-to-combine-11572373519>.
6. Explainer: What is driving Fiat Chrysler and Peugeot merger talks? (2019) // Reuters. Retrieved from: <https://www.reuters.com/article/us-fiat-chrysler-m-a-psa-explainer/explainer-what-is-driving-fiat-chrysler-and-peugeot-merger-talks-idUSKBN1X91NP>.
7. FCA Submits Proposal for a Transformative Merger with Groupe Renault (2019) // Fiat Chrysler Automobiles. Retrieved from: https://www.fcagroup.com/en-us/media_center/fca_press_release/2019/may/pages/fca_submits_proposal_for_a_transformative_merger_with_groupe_renault.aspx.
8. FCA US Reports 2018 December and Full-Year Sales (2019) // Fiat Chrysler Automobiles. Retrieved from: <https://media.fcanorthamerica.com/newsrelease.do?id=20509&mid=1>.

9. FCA withdraws merger proposal to Groupe Renault (2019) // Fiat Chrysler Automobiles. Retrieved from: https://www.fcagroup.com/en-US/media_center/fca_press_release/2019/june/Pages/fca_withdraws_merger_proposal_to_groupe_renault.aspx.

10. Fiat Chrysler Automobiles sales in Europe in December and full year 2017 (2018) // Automotiveworld. Retrieved from: <https://www.automotiveworld.com/news-releases/fiat-chrysler-automobiles-sales-europe-december-full-year-2017/>.

11. Groupe PSA and FCA plan to join forces to build a world leader for a new era in sustainable mobility (2019) // Fiat Chrysler Automobiles. Retrieved from: https://www.fcagroup.com/en-US/media_center/fca_press_release/2019/november/Pages/groupe_psa_and_fca_plan_to_join_forces_to_build_a_world_leader_for_a_new_era_in_sustainable_mobility.aspx.

12. PSA – FCA Merger Project (2019) // PSA Groupe. Retrieved from: <https://www.groupe-psa.com/en/psa-fca-merger-project/>.

13. Renault alliance struggles to cope with gaping hole left by Carlos Ghosn (2019) // The Guardian. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/business/2020/jan/04/carlos-ghosn-renault-nissan-mitsubishi-electric-cars>.

14. Renault-Nissan-Mitsubishi further strengthens the use of resources and investments (2020) // Nissan Motor Corporation. Retrieved from: <https://global.nissannews.com/en/releases/release-122239772e2e4cb428ec6db288020435-200130-02-e>.

15. Stricter CO2 emission standards for cars and vans signed off by the Council (2019) // European Council Council of the European Union. Retrieved from: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2019/04/15/stricter-co2-emission-standards-for-cars-and-vans-signed-off-by-the-council/>.

16. What is WLTP and how does it work? (2017) // wltfacts. – 2017. Retrieved from: <https://www.wltfacts.eu/what-is-wltp-how-will-it-work/>.

Надійшла до редколегії 11.12.19

A. Zara, Ph.D. stud.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

APPLICATION OF THE COOPERATIVE STRATEGIES BY MULTINATIONAL ENTERPRISES OF THE AUTOMOBILE BUILDING INDUSTRY ON THE CASE OF FIAT CHRYSLER AUTOMOBILES N.V., RENAULT-NISSAN-MITSUBISHI, PEUGEOT SOCIÉTÉ ANONYME

The article discusses the process of developing solutions of multinational concerns on the search and organization of partnerships in the automotive market in order to implement fuel efficiency technologies, expand the geographical presence and strengthen competitive positions; the formation and activities of cooperative entities as a special type of interaction on the international automobile manufacturing market are analyzed; explores the possibility of analyzing the results of the interaction of strategic partners through the analysis of financial and operating statements.

Keywords: Multinational enterprises; strategic alliance; mergers and acquisitions; automotive concerns; cooperation; partnership; competition; strategy.

A. Zara, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ПРИМЕНЕНИЕ КООПЕРАЦИОННЫХ СТРАТЕГИЙ МНОГОНАЦИОНАЛЬНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ АВТОМОБИЛЕСТРОИТЕЛЬНОЙ ОТРАСЛИ НА ПРИМЕРЕ FIAT CHRYSLER AUTOMOBILES N.V., RENAULT – NISSAN – MITSUBISHI, PEUGEOT SOCIÉTÉ ANONYME

Рассмотрен процесс выработки решения многонациональных концернов по поиску и организации партнерства на автомобилестроительном рынке с целью внедрения технологий топливной эффективности, расширения географического присутствия и усиления конкурентных позиций. Проанализированы особенности формирования и деятельности кооперационных образований как особого вида взаимодействия на международном рынке автомобильного производства. Исследована возможность анализа результатов взаимодействия стратегических партнеров через анализ финансовых и производственных показателей.

Ключевые слова: многонациональные предприятия, стратегический альянс, слияние и поглощение, автомобилестроительные концерны, кооперация, партнерство, конкуренция, стратегия.

СУЧАСНА СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

УДК 341.1/8

О. Григоров, канд. юрид. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ МОДЕЛЕЙ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ПОВІТРЯНИХ ПОЛЬОТІВ

Проаналізовано міжнародно-правові моделі регламентації повітряних польотів на початку XX ст. У цей період, коли національне законодавство багатьох держав ще не містило механізму правового регулювання польотів як повітряних куль, так і перших літальних апаратів, важчих за повітря, у рамках міжнародних інституцій було докладено певних зусиль задля вироблення проектів міжнародних конвенцій (угод) у цій сфері. Ідеться передусім про проекти міжнародних угод, які були розроблені в рамках Інституту міжнародного права, Міжнародного юридичного комітету з авіації, Асоціації міжнародного права. Саме ці проекти, які внаслідок різних причин не були підтримані європейськими державами, стали теоретично-правовим підґрунтям для подальшого розвитку міжнародного повітряного права після Першої світової війни.

Ключові слова: повітряна куля, повітряне судно, правовий статус аеростатів, конвенція про повітряний рух, міжнародний повітряний кодекс.

Перші спроби міжнародно-правової регламентації у сфері повітроплавання були, як відомо, здійснені у зв'язку з практичним застосуванням повітряних куль під час франко-прусської війни 1870–1871 рр. Тут ідеться передусім про визнання правового статусу пілотів повітряних куль, які беруть участь у воєнних діях, та про обмеження використання повітряних куль як нового засобу ведення війни. Саме ці питання і були внесені до порядку денного Брюсельської (1874) та Гаагських (1899, 1907) конференцій [1, с. 51].

Надалі першим класичним міжнародно-правовим документом, присвяченим усебічній правовій регламентації повітроплавання, став Проект "Про правовий статус аеростатів" [2], розроблений відомим французьким юристом П. Фошилем під егідою Інституту міжнародного права (фр. Institut de Droit International), створеного у 1873 р. П. Фошиль – по суті, один із загальноновизнаних фундаторів міжнародного повітряного права, стаття якого "Повітряний простір і правовий режим аеростатів" є класичною працею [3], – запропонував обговорити свій проект на Брюссельській сесії Інституту в 1902 р.

Проект містив основні положення, що регулюють повітряний рух аеростатів. Нормами Проекту передбачався різний порядок правової регламентації польотів публічних і приватних аеростатів. Згідно зі ст. 1 публічні аеростати поділялися на військові й цивільні. Як військові розглядалися аеростати, що мали військовий екіпаж під командуванням сухопутного або морського офіцера і були підпорядковані військовому командуванню.

Крім того, Проект вимагав, щоб аеростат був внесений до реєстру держави належності аеростату, а також щоб командир екіпажу та $\frac{3}{4}$ екіпажу були громадянами цієї держави. Також згідно зі ст. 2 Проекту всі аеростати – як публічні, так і приватні – повинні мати національний прапор, розташований по середині їхньої оболонки. Додатково публічні аеростати для їхньої візуальної класифікації повинні були мати на певних місцях спеціальні вимпели.

У широкому розумінні Проект передбачав свободу польотів над територіями іноземних держав, одночасно наділяючи держави відповідними правами із забезпечення оборони, боротьби зі шпигунством, здійснення санітарного й митного контролю (ст. 7). Заборонялися польоти іноземних аеростатів у зоні безпеки держави, що простягалася на 1500 м від поверхні землі. З певними винятками приватним аеростатам був дозволений вільний проліт через повітряний простір іноземної держави (ст. 8–10). Водночас Проектом установлювався порядок польоту та посадки публічних аеростатів на території

іноземної держави (ст. 11–16). Згідно зі ст. 11 Проекту публічні аеростати могли здійснювати посадку на території іноземної держави тільки з дозволу даної держави, отриманого через дипломатичні канали. Екіпажи аеростатів, перебуваючи на території іноземної держави, зобов'язані дотримуватися законів та правил даної держави. Також органи влади іноземної держави мали право огляду аеростатів. Водночас ст. 15 містила елементи екстериторіальності, закріплюючи правову формулу, що всі злочини, вчинені на борту аеростата членами екіпажу та іншими особами, підпадають під юрисдикцію держави національності аеростата. Виключення з цих положень становлять злочини проти держави, над поверхнею якої вчиняються, а саме шпигунство, порушення митних і санітарних правил. За змістом ст. 17 Проекту ці злочини підпадали під юрисдикцію цієї держави.

Слід зазначити, що Проект у ст. 21–27 установлював правила використання аеростатів під час війни. При цьому, згідно зі ст. 24 Проекту, не вважалися шпигунськими особи, відправлені на аеростатах для передання депеш і підтримки сполучення між різними частинами армії чи територіями.

Наступною спробою вироблення універсальної, або хоча б регіональної, міжнародно-правової моделі регламентації польотів повітряних куль стала Паризька конференція, що відбувалася з 10 травня по 29 червня 1910 р. Частина передумов проведення Конференції була пов'язана безпосередньо з польотами повітряних куль. Наприклад, у період із квітня по листопад 1908 р. приблизно десять німецьких повітряних куль із двадцятьма п'ятьма пілотами, з яких половина була німецькими офіцерами, перетнули кордон і здійснили посадку у Франції [4]. У листопаді 1908 р. на дебатах у французькому сенаті низка депутатів зазначала, що авіація має суттєвий вплив на національну оборону та міжнародні торгівельні відносини, тому потрібно приділити увагу регулюванню повітряних кордонів [5]. До речі, німецькі кулі та їхні пілоти були добре сприйняті місцевою французькою поліцією й людьми там, де вони приземлилися. Однак, коментуючи інциденти, французький посол у Берліні звернув увагу уряду Німеччини на ситуацію в 1908 р., і німецька військова влада пообіцяла вжити всіх необхідних заходів для запобігання подальшим посадкам німецьких повітряних куль за межами німецьких кордонів [6]. З аналогічними проблемами зіштовхувалася більшість європейських держав-учасниць Конференції: Австро-Угорщина, Бельгія, Болгарія, Данія, Франція, Німеччина, Великобританія, Італія, Люксем-

бург, Монако, Нідерланди, Португалія, Румунія, Росія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Туреччина.

Основною темою дискусій у ході Конференції стало передусім визначення правового статусу повітряного простору і міжнародно-правової регламентації його використання як повітряними суднами, так і повітряними кулями. Позиції держав-учасниць Конференції щодо основних положень майбутньої конвенції були часто діаметрально протилежними. Так, сповідуючи ідею свободи повітря, представники Франції вказували, що держави водночас мають права, необхідні для самозахисту (самозбереження) та безпеки населення і його майна [7]. Велика Британія, своєю чергою, дотримувалась позиції про суверенітет держав над їхнім повітряним простором, не визнавала права мирного прольоту, заперечувала встановлення загальних принципів, які передбачали би право іноземних повітряних суден рухатися над територією держави або робити посадку. Вона вказувала, що бажання сприяти розвитку авіонавігації, наскільки це можливо, має передбачати забезпечення захисту інтересів і суверенітету держав [8, с. 134]. Позиція Німеччини полягала в тому, що держави мають повний і абсолютний суверенітет у повітряному просторі над своєю територією, але повинні дозволяти повітряним суднам іноземних держав злітати, робити посадку і пролітати над територією зазначених держав [9, с. 7].

У процесі дискусій на Конференції найбільше часу було присвячено обговоренню таких положень:

1) повітряний простір над землею і водами держави є частиною її території; відповідна держава може встановлювати заборонені для польоту зони;

2) каботажний рух може бути зарезервований для повітряних суден держави, якій належить відповідний повітряний простір;

3) створення міжнародних авіакомпаній буде залежати від згоди зацікавлених держав [8, с. 127–128].

Водночас багато положень обговорюваного в ході Конференції проекту Конвенції про повітряний рух (далі – Конвенція) присвячено безпосередньо правовій регламентації польотів повітряних куль (аеростатів). Так, згідно зі ст. 3 Конвенції, жоден аеростат не може здійснювати політ без належного дозволу, при цьому порядок видачі такого дозволу кожна держава визначає, виходячи з вимог свого законодавства. Крім того, з урахуванням положень ст. 6 Конвенції, кожен пілот аеростату зобов'язаний отримати належне посвідчення. Польоти на різних типах повітряних куль (аеростатів) вимагали від пілотів отримання свідоцтв для кожної категорії (типу). У ст. 7 Конвенції заборонялися перевезення повітряними кулями вибухових речовин, зброї, боєприпасів, а також фотографічних радіотелеграфічних апаратів.

Додатково в Конвенції, зокрема в ст. 10, визначався порядок посадки аеростатів на території іноземної держави. Передбачалось, що така посадка здійснюється на основі попереднього сповіщення, а також із обов'язковим дотриманням фіскального та митного законодавства іноземної держави. Слід зазначити, що в той же час ст. 13–14 Конвенції зобов'язували договірні держави через свої органи надавати необхідну допомогу та сприяння екіпажам аеростатів, у тому числі екстрену допомогу в разі лиха або аварії, включно із забезпеченням права власності на літальні апарати.

Важливе значення мали приписи ст. 15 Конвенції, які закріплювали винятково дозвільний порядок польотів у повітряному просторі іноземних держав як для публічних, так і для приватних аеростатів, тим самим виключаючи правову формулу екстериторіальності аеростатів.

Водночас на міжнародному рівні в рамках роботи Інституту міжнародного права під час сесій у Генті

(1906), Флоренції (1908) та Парижі (1910) науковці активно обговорювали різні проекти Міжнародного кодексу повітряного руху, присвяченого правовій регламентації польотів повітряних суден. На Мадридській сесії 1911 р. як рекомендації для держав були ухвалені статті, присвячені авіації, що містили загальні принципи регламентації повітряних польотів [10, с. 24–25]. Ідеться про такі положення, як розмежування між державними і приватними повітряними суднами; правила реєстрації суден; свободи повітря, обмежені заходами самозахисту держав. Крім того, на жаль, було визнано правомірність війн у повітрі; при цьому цивільне населення і майно не мали б піддаватися більшому ризику, ніж у разі війни на суходолі чи в морі [11, с. 21].

У даний період проблемами правової регламентації повітряних польотів займалися також інші міжнародні неурядові організації. Так, Міжнародний конгрес авіонавітики у 1889 р. створив Постійну міжнародну комісію авіонавітики, сесії якої відбулись у Парижі (1900), Мілані (1906), Брюсселі (1907) та Нансі (1909). Міжнародний юридичний комітет з авіації (МЮКА), створений у Парижі в 1909 р., протягом 1911–1913 рр. підготував свій проект Міжнародного повітряного кодексу [10, с. 24]. Його основні положення передбачали свободу повітряних польотів за визнання права кожної держави на вживання заходів, необхідних для гарантування безпеки держави, її жителів та їхнього майна [12, с. 12].

Кодекс складався із трьох основних частин, так званих книг: 1) книга перша: публічне повітряне право; 2) книга друга: приватне повітряне право; 3) книга третя: повітряне фіскальне право, а також розділу, присвяченого регулюванню діяльності санітарної авіації.

Кодекс (книга перша) визначав правовий режим повітряного простору, що перебуває над територією держави. Згідно зі ст. 1 Кодексу "повітряне пересування вільне за винятком права держави, розташованої під повітряним простором, уживати заходи, необхідні для забезпечення своєї безпеки, безпеки особистості й майна своїх громадян". Додатково в книзі другій Кодексу (ст. 43–44) пропонується така правова модель приватно-правових правовідносин щодо повітряного простору: "...ніхто не може на підставі права власності чинити опір перельоту повітряного судна, яке не створює для його (власника – прим. О. Г.) відчутної незручності". Одночасно вказується на те, що зловживання даним правом є підставою для порушення відповідного позову.

Кодекс також регламентував правовий статус повітряного судна. Згідно зі ст. 2, 3 Кодексу кожне повітряне судно повинно мати одну національність, тобто належність до держави, до реєстру якої воно внесене. При цьому Кодекс доволі детально регламентує порядок реєстрації, пов'язаний, у тому числі, із правом власності на повітряне судно. Внесення повітряного судна до реєстру держави здійснюється з урахуванням таких вимог: 1) держава реєструє повітряні судна тільки своїх підданих; 2) у випадку часткової власності на повітряне судно реєстрація здійснюється тільки в тому випадку, якщо більше половини співвласників є підданими держави реєстрації; 3) аналогічні вимоги щодо "мінімального порогу власності" ставляться до засновників (акціонерів) юридичної особи, яка є власником повітряного судна.

Що стосується класифікації повітряних суден, то Кодекс поділяв повітряні судна на державні, тобто військові, митні й поліцейські повітряні судна. При цьому інші повітряні судна, які належать державі, наприклад поштові повітряні судна, віднесені до класу приватних повітряних суден. Попри те, що Кодекс наділяв військові повітряні судна правом екстериторіальності, політ і посадка таких суден, так само як і митних та поліцейсь-

ких повітряних суден, над територією іноземної держави здійснюється на підставі попереднього дозволу даної держави за умови дотримання правил повітряного пересування (ст. 38–41).

Положення Кодексу (книга перша) регламентували також колізійні аспекти, пов'язані з відшкодуванням збитків. У випадку відшкодування збитку, завданого одним повітряним судном іншому іноземному повітряному судну над відкритим морем, позов можна подати в суд будь-якої із двох держав реєстрації (ст. 28). Отже, зазвичай діє колізійна прив'язка, яка визначає підсудність за законом "держави прапора", тобто держави реєстрації повітряного судна (ст. 26). Виняток становлять судові розгляди, пов'язані з нанесенням збитку особам і майну на території держави, "розташованої внизу". Закономірно, що в таких випадках діє законодавство цієї держави.

За аналогічною схемою здійснюється відшкодування збитку при скиданні з борту повітряного судна "предметів, речовин тощо" (ст. 17–19). Також досить цікавим з погляду розвитку міжнародного повітряного права є положення Кодексу, що регламентує питання повітряної іпотеки (ст. 50–60) та повітряного страхування (ст. 61–66).

У свою чергу, Асоціація міжнародного права у 1912 р. на сесії у Парижі створила Комітет повітряного права, діяльність якого була спрямована на розв'язання проблем правової регламентації функціонування авіації [10, с. 25]. Надалі Комітет як пропозиції для міжнародно-правового регулювання діяльності авіації висунув такі тези: 1) що стосується польоту повітряних суден через повітряний простір над суходільною територією та територіальними водами кожної держави, то вона (держава) має право вводити такі заборони та обмеження, ухвалювати такі правила, які вона вважатиме необхідними; 2) з урахуванням цього права держави мають надавати повітряним суднам усіх інших держав свободу польотів.

Проте деякі члени Комітету, зокрема П. Фошиль та А. Анрі-Куаньє, заявили про свою незгоду з цими принципами, дотримуючись позиції про необмежену свободу повітря. Урешті-решт, Комітет повітряного права не ухвалив цей проект Міжнародного повітряного кодексу [11, с. 26].

Згадані вище невдачі, пов'язані з розробкою та прийняттям загальних міжнародно-правових стандартів регламентації повітряних польотів, спонукали європейські держави до формування двосторонньої договірної практики у цій сфері. Так, навесні 1913 р. між Францією та Німеччиною виник дипломатичний інцидент із приводу перетину міждержавного кордону німецькими військовими літаками. У підсумку, у червні того ж року було укладено двосторонній міждержавний договір, згідно з яким Франція і Німеччина, по-перше, взаємно визнали право розпоряджатися повітряним простором, розташованим над їхніми територіями, на свій розсуд; по-друге, передбачили, що їхні військові повітряні судна здійснюватимуть польоти над територією іншої сторони

лише за попереднім дозволом; по-третє, дозволили міжнародні польоти невійськових повітряних суден над територією лише за умови отримання екіпажем свідоцтва про право на політ від компетентних органів влади Франції або Німеччини [13, с. 60].

Перша світова війна перервала переговори між державами Європи з метою розробки проектів міжнародних договорів з авіаційних питань. Співпраця у цій сфері після закінчення війни була більш успішною, а головним її результатом стало підписання Паризької конвенції 1919 р. про повітряну аеронавігацію.

Таким чином, розглянуті вище Проект про правовий статус аеростатів (1902) та проект Конвенції про повітряний рух (1910), по суті, завершили спроби на початку ХХ ст. сформувати міжнародно-правову модель регламентації польотів повітряних куль (аеростатів). Хоча слід зазначити, що цей вид літальних апаратів використовувався і далі та не втратив актуальності на початку ХХІ ст.

Також з огляду на викладене можна зробити висновки, що проекти міжнародних угод або міжнародних повітряних кодексів, розроблених на початку ХХ ст. у рамках Інституту міжнародного права, Асоціації міжнародного права, Міжнародного юридичного комітету, унаслідок певних об'єктивних та суб'єктивних причин не знайшли закріплення в міжнародній практиці держав цього періоду. Проте, незважаючи на цей факт, багато міжнародно-правових моделей, розроблених у рамках цих проектів, стали в майбутньому вихідною базою для формування та кодифікації міжнародно-правових стандартів у сфері цивільної авіації.

Список використаних джерел:

1. Международное воздушное право. Кн. 1. / отв. ред. А. П. Мовчан. – М.: : Наука, 1980.
2. Complication of Materials on Spaces and Aeronautics. Committee Prints. United States Congress Senate. Special Committee on Space and Aeronautics. – 1958. – № 2. – P. 523.
3. Fauchille P. Le domaine aerien et le regime juridique des aerostats. Revue Generale de Droit International Public / P. Fauchille. – 1901. – № 8. – P. 414.
4. Gaston Bonnefoy, Le Code de l'air, Paris, M. Riviere, 1909, pp. 186-190 / Giulio Castelli, "Il domini dell'aria", Rivista internazionale di scienze sociali e discipline ausiliarie – Vol. 47, 1908, p. 315-323.
5. Speech by General Mercier in French Senate, November 5, 1908 in: Journal official, November 6, 1908, quoted by Georges Montenot, La Circulation Adrienne envisagée au point de vue juridique (thesis-Dijon), Dijon, Dijon, 1911, p. 5.
6. Journal du droit international privé, Vol. 36, 1909, p. 596-597.
7. Annuaire de l'Institut de droit international. 1910. Vol. 23. Pp. 297-311.
8. Cooper J. C. The International Air Navigation Conference, Paris 1910. The Journal of Air Law And Commerce. 1952. Vol. 19. No. 2. P. 127-143.
9. Reinhardt D. N. The Vertical Limit of State Sovereignty. LL.M. thesis. Institute of Air and Space Law, McGill University. 2005. 92 p.
10. Sand P. H., de Sousa Freitas J., Pratt G. N. An Historical Survey of International Air Law before the Second World War. McGill Law Journal. 1960-1961. Vol. 7, No. 1. Pp. 24-42.
11. Tremblay M. The legal status of military aircraft in international law. Masters of Laws Thesis. Faculty of Law, Institute of Air and Space Law, McGill University. 2003. 116 p.
12. Honig J.P. The Legal Status of Aircraft. Springer. 2012. 218 p.
13. Бордунов В. Д. Международное воздушное право / В. Д. Бордунов. – НОУ ВКШ "Авиабизнес"; Изд-во "Научная книга", 2007.

Надійшла до редколегії 03.12.19

O. Grygorov, Ph.D. (Law), Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FORMATION OF INTERNATIONAL LEGAL MODELS OF REGULATION OF AIR FLIGHTS

The article is devoted to the analysis of international legal models of the regulation of air flights in the early twentieth century. During this period, when national legislation of many states did not yet have a mechanism for regulating the flight of both, balloons and the first heavier-than-air aircraft, some efforts were made within the international institutions to draft international conventions (agreements) in this field. First of all, we are talking about drafts of international agreements that were developed in the Institute of International Law, International Law Committee on Aviation, Association of International Law. These projects, which were not supported by European states for various reasons, became the theoretical and legal basis for the further development of international air law after the First World War.

Keywords: balloon, aircraft, legal status of balloons, air traffic convention, international air code.

А. Григоров, канд. юрид. наук, доц.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫХ МОДЕЛЕЙ РЕГЛАМЕНТАЦИИ ВОЗДУШНЫХ ПОЛЕТОВ

Проанализированы международно-правовые модели регламентации воздушных полетов в начале XX ст. В этот период, когда национальные законодательства многих государств не имели еще механизма правового регулирования полетов как воздушных шаров, так и первых летательных аппаратов тяжелее воздуха, в рамках международных институций были предприняты совместные усилия для разработки проектов международных конвенций (соглашений) в этой сфере. Речь идет прежде всего о проектах международных соглашений, разработанных в рамках Института международного права, Международного юридического комитета по авиации, Ассоциации международного права. Именно эти проекты, которые в силу разных причин не были поддержаны европейскими государствами, стали теоретическо-правовой базой для дальнейшего развития международного воздушного права после Первой мировой войны.

Ключевые слова: воздушный шар, воздушное судно, правовой статус аэростатов, конвенция о воздушных передвижениях, международный воздушный кодекс.

УДК 341.9(045)

Є. Ткаченко, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ МАЙНА ПОДРУЗЖЯ В МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

На основі аналізу наукових джерел із міжнародного приватного права та нормативно-правових актів, що регулюють відносини власності подружжя, визначено особливості правових режимів майна подружжя в зарубіжних країнах. Надано загальну характеристику інституту власності й окреслено правовідносини, що виникають між подружжям із приводу їхнього майна. Виділено основні види правових режимів майна подружжя, на цій основі охарактеризовано підходи законодавців зарубіжних країн до регулювання майнових відносин подружжя. З'ясовано, що особливості правового забезпечення майнових прав та обов'язків подружжя зумовлюються не тільки характером їх правового регулювання, а й змістом цих прав і обов'язків.

Ключові слова: правовий режим майна подружжя, відносини власності, право власності, подружжя, міжнародне приватне право.

На сучасному етапі сім'я як соціальний феномен, що сформувався у суспільстві, має для кожної людини суттєве значення і становить загальносуспільну цінність у рамках кожної держави. Тому нормативне регулювання сімейних відносин відображає соціальну значущість тих їхніх видів, які підлягають правовому регулюванню, та індивідуальну цінність певних видів сімейних відносин для кожної окремої людини. Від правової та соціальної якості й обґрунтованості такого регулювання напряму залежить стан сімейних відносин у суспільстві, визначеність поведінки окремих осіб, які є учасниками сімейних та суспільних відносин, їхнє соціальне становище і правовий стан та навіть їхнє сприйняття світу й життя взагалі [8, с. 1]. Однак, зважаючи на своєрідну революцію сімейних відносин, яка розпочалася наприкінці XX – на початку XXI століття, правове регулювання розвитку інституту сім'ї потребує подальшого вдосконалення, а напрацювання законодавців – детальнішої розробки. Більше того, у світлі останніх історичних, економічних та політичних реформ сімейно-правові відносини потребують поглибленого наукового аналізу: нове ставлення до приватної власності серед індивідів змінює й майнові відносини подружжя.

Під час перебування Української держави у складі СРСР законодавство, що регулювало дану проблематику, мало імперативний характер, адже встановлювало конкретні рамки здійснення подружжям своїх майнових прав та обов'язків, незважаючи на бажання подружжя. Однак із переходом до ринкових відносин, з поширенням підприємницької діяльності громадян виявилася визначена неузгодженість окремих норм чинного законодавства, а також невідповідність діючих норм до наявних суспільних відносин [8, с. 2–3]. Відповідно поява інституту шлюбного договору, виокремлення особистої приватної власності кожного з подружжя та вдосконалення нормативно-правового регулювання спільної сумісної власності подружжя відображають тенденції демократизації українського суспільства та поширення принципу диспозитивності на шлюбно-сімейні відносини. Однак детальний

аналіз відповідних правових норм надає можливість говорити про необхідність їх подальшого вдосконалення та розвитку й, отже, наукового вивчення та дослідження. У цьому сенсі доречно розглянути правові режими майна подружжя в зарубіжних країнах, адже основні способи регулювання інституту права власності є однією з центральних проблем сучасних напрацювань науки міжнародного приватного права.

Право власності – центральний інститут будь-якої національної правової системи, який значною мірою визначає характер і зміст інших інститутів та галузей права тієї чи іншої держави. Загалом власність можна трактувати як право конкретних суб'єктів – окремих осіб чи колективів – використовувати визначені майнові об'єкти своєю владою та у своїх інтересах на основі й у межах встановленого в державі правопорядку [2, с. 181]. Зміст цього права розкривається через сукупність виключних суб'єктивних правомочностей власника, кожна з яких має певну специфіку та визначену самостійність. Ці виключні правомочності зводяться зазвичай до трьох основних видів – права володіння, права користування та права розпорядження майном [1, с. 211–212].

Сукупність юридичних норм, спрямованих на регулювання відносин власності методами та засобами цивільно-правового характеру, утворює інститут права власності. Він є центральним інститутом міжнародного приватного права, а головний зміст і особливості цього інституту полягають у тому, що його нормами визначається правовий статус майнових цінностей у господарському обігу на основі встановлення ступеня дозволеної поведінки правомочної особи [2, с. 182].

Під час розгляду питань власності в контексті шлюбно-сімейних відносин варто звернутися до законодавства розвинутих зарубіжних країн, яке визнає, що тільки належним чином оформлений шлюб породжує подружні права й обов'язки. Правовідносини, що виникають між подружжям, у зарубіжних країнах прийнято ділити на особисті та майнові. При цьому основне місце в законодавстві відводиться регулюванню майнових відно-

син, які складаються із правовідносин щодо майна в родині (правовий режим майна подружжя у шлюбі та порядок управління ним) і щодо надання утримання.

У нормативно-правових актах різних держав передусім сформульовані основні обов'язки подружжя. Кожен із подружжя зобов'язаний зберігати вірність, допомагати й підтримувати іншого з подружжя. Вони разом забезпечують моральний і матеріальний розвиток сім'ї. Вони допомагають дітям отримати освіту і забезпечують їхнє майбутнє (ст. 212–213 Цивільного кодексу Франції) [3, с. 194]. У Німеччині законодавець виходить із того, що шлюб укладається на все життя і кожен із подружжя повинен вести спільне сімейне життя і відповідати один за одного (§ 1353 Цивільного уложення Німеччини) [7, с. 628].

У Великій Британії та США особи, беручи шлюб, зобов'язані створити подружню спільність життя – консорціум (англ. *consortium*), хоча точного і вичерпного визначення консорціуму ні в законодавстві, ні в судовій практиці не існує: виходячи з наявних інтерпретацій, консорціум розуміється як спільність столу, вогнища і ложа [4, с. 534].

Отже, подружні права й обов'язки за природою досить різноманітні: одна їх частина має особистий, а інша – майновий характер. Сімейне право детально регулює, насамперед, три основні сфери майнових відносин подружжя: правовий режим майна подружжя у шлюбі, порядок управління майном і відносини подружжя із приводу надання утримання. Провівши аналіз законодавства більшості зарубіжних країн, можна виділити три основні види правових режимів майна подружжя:

1) Режим роздільності майна, який передбачає, що будь-яке майно подружжя, коли і яким шляхом воно не було б придбане, вважається їхнім роздільним майном. Власником майна вважається той із подружжя, чие право підтверджується правовстановлюючим документом. Даний режим був уведений в Англії у 1882 році й пізніше перейнятий країнами загального права (Австралією, Новою Зеландією, Канадою).

2) Режим спільності майна, який установлений Цивільним кодексом Франції 1804 року та прийнятий в Іспанії, Італії, Швейцарії, низці держав Латинської Америки, восьми штатах США. Режимом передбачено об'єднання майна подружжя на основі ідеї їхньої рівноправності та економічного партнерства.

3) Режим відкладеної спільності, що діє у ФРН та деяких скандинавських країнах (Швеції, Норвегії, Данії). Особливість цього режиму полягає в тому, що під час шлюбу все майно подружжя належить кожному з них окремо (як при режимі роздільності), але у разі розірвання шлюбу все сімейне майно і кошти поєднуються та поділяються між подружжям порівну [10, с. 116].

Згідно з режимом спільної сумісної власності, що застосовується в багатьох державах світу, подружжя має спільне право власності на майно, нажите в шлюбі, на кошти від доходів від їхнього майна та професійної діяльності, зберігаючи при цьому у своїй власності майно, що належало їм до шлюбу або отримане в шлюбі в дар або спадщину.

Режим спільності був установлений і найповніше регламентований у праві Франції, проте зміни, внесені до французького законодавства в останні роки, були відзначені деяким відходом від традиційного регулювання. До режиму спільності майна були внесені елементи роздільності за рахунок звуження переліку майна, що входить до спільності. Згідно зі ст. 1401 ЦКФ у редакції 1965 року, до спільності включалося майно, придбане кожним із подружжя за рахунок власного заробітку і

доходів від особистої приватної власності. Такий режим отримав назву "спільність придбань" [5, с. 626]. Принцип спільності придбань уключено і до нормативно-правових актів цієї країни, схвалених пізніше. Так, законом 1967 року встановлено, що в разі отримання одним із подружжя грошової суми в дар або спадщину він/вона стає власником тільки грошової суми, а майно, придбане на ці гроші, переходить у спільну сумісну власність подружжя [5, с. 627]. Отже, ст. 1401 ЦКФ передбачає, що загальними є придбання, отримані подружжям спільно або роздільно під час шлюбу як за рахунок надходжень від їхньої власної професійної діяльності, так і за рахунок плодів і доходів від їхнього роздільного майна. До особистої приватної власності кожного з подружжя належить майно, яке кожен із них мав у момент укладення шлюбу, а також майно, отримане ними під час шлюбу в дар або спадщину [3, с. 599–600].

Подібним чином дане питання розв'язується в низці штатів США. Однак, на відміну від французьких законів, нормативно-правові акти одних американських штатів (наприклад Техасу, Луїзіани, Айдахо) визначають, що доходи від особистої приватної власності кожного з подружжя включаються до спільності, а інших – ні [4, с. 536].

У Нідерландах із моменту укладення шлюбу все майно підпорядковується режиму спільності, який поширюється на всі готівкові речі й речі, які будуть придбані подружжям у майбутньому. До спільного майна включаються борги подружжя, а також пенсія за віком. Чоловік/дружина самостійно здійснює управління майном, що перебуває в його/її особистій приватній власності, при цьому чоловік чи дружина зберігає право користування таким майном [6, с. 301].

Незважаючи на проведені реформи законодавства та зміни суспільних настроїв, нормативно-правові акти в цілому зберігають привілейоване становище чоловіка в питанні управління подружнім майном. У більшості країн зберігається положення, згідно з яким спільністю управляє тільки чоловік, згода дружини при цьому не потрібна (Іспанія, Бразилія, Аргентина) [9, с. 141].

У Франції деякі правочини здійснюються чоловіком тільки за згодою дружини (наприклад відчуження нерухомості). При цьому у складі спільності законом виділяється так звана резервна частина майна, яка складається із майна, придбаного дружиною на доходи від своєї професійної діяльності. Цією частиною майна дружина керує самостійно і має право вільно нею розпоряджатися [5, с. 628]. В інших країнах чоловік не має права одноосібно управляти спільним майном, хоча чоловік і дружина мають рівні права в питанні управління спільністю.

У США законодавством окремих штатів передбачається необхідність отримання згоди другого з подружжя на здійснення деяких правочинів (найчастіше це стосується угод із нерухомістю); в інших штатах будь-який правочин щодо розпорядження спільною сумісною власністю подружжя має здійснюватися подружжям спільно [4, с. 536].

В Італії законним є режим спільної сумісної власності подружжя (без виділення часток). Управління спільним майном здійснюють обидва з подружжя. У разі, якщо один із подружжя відмовляється дати згоду на вчинення правочину, чоловік чи дружина має право отримати її в судовому порядку [6, с. 302].

У Швейцарії цивільним кодексом передбачається режим спільності майна подружжя, який не діє в разі оголошення конкурсу щодо майна одного з подружжя. З набранням чинності закону 1984 року, який завершив реформу сімейного права, за відсутності шлюбного до-

говору законним є звичайний режим майна з правом отримання рівних часток у спільно нажитому майні. Такий режим уключає доходи подружжя й особисте майно кожного з них. Розпорядження спільною сумісною власністю вимагає згоди другого з подружжя, якщо подружжя не домовилося про інше [6, с. 303]. До набрання чинності законом 1984 року звичайним був режим спільності майна, що включало спільне майно подружжя та особисте майно кожного з них. Спільне майно неподільне і належить обом із подружжя. Жоден із них не має права розпоряджатися своєю часткою у спільному майні.

ЦКФ установлює, що подружжя має право тільки за взаємною згодою укладати договори про безоплатне відчуження спільного майна, а також про здавання під найм чи в заставу спільного нерухомого майна. Іншим спільним майном кожен із подружжя має право самостійно управляти за умови, що він/вона нестиме відповідальність за допущені ним/нею помилки. Угоди, укладені щодо розпорядження спільним майном без обману другого з подружжя, не породжують для останнього юридичного наслідку. Виявляючи турботу про спільне житло сім'ї, ЦКФ у ст. 215 установив, що один із подружжя не може без згоди іншого розпоряджатися правами, які стосуються оселі родини і предметів її інтер'єру. Той із подружжя, хто не дав своєї згоди на здійснення такої угоди, має право вимагати її скасування [3, с. 195].

В інших країнах чоловік позбавлений права одноосібного управління майном, і найважливіші правочини мають здійснюватися за взаємною згодою подружжя, хоча обое з подружжя мають рівні права на управління майном. Прикладом деякого обмеження щодо розпорядження всім майном одного з подружжя може служити законодавство Німеччини.

Однак слід ураховувати, що особливості правового забезпечення майнових прав та обов'язків подружжя зумовлюються не тільки характером їхніх особистих відносин, ступенем довіри один до одного, а й змістом цих прав і обов'язків. Тому основний наголос у даному разі має робитися на тому, що об'єктом майнових відносин є все, що може бути власністю: предмети домашнього господарства й особистого споживання, житловий будинок, квартира, дача, гараж тощо. Відповідно, розглядаю-

чи правові режими майна подружжя в міжнародному приватному праві, слід ураховувати той факт, що, незалежно від різноманіття й різномірності об'єктів власності, з приводу яких складаються майнові відносини, мова завжди йде про майнові права, що мають свою специфіку. Загалом ці права належать до відчужуваних, за винятком випадків, передбачених законом; можуть бути предметом різного роду заснованих на законі правочинів; мають грошову оцінку (матеріальний еквівалент) [9, с. 126]. Тому, досліджуючи дану проблематику, потрібно враховувати ті ознаки, що характеризують власність подружжя в кожній конкретній країні, а отже, продовжувати розгляд цих питань у рамках науки міжнародного приватного права з урахуванням даних ознак.

Список використаних джерел:

1. Гражданское и торговое право капиталистических государств / Е. А. Васильев, В. В. Зайцева, А. А. Костин и др. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Междунар. отношения, 1993.
2. Гаврилов В. В. Международное частное право / В. В. Гаврилов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА М), 2002.
3. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) Code civil des Français (Code Napoléon) / пер. с фр. В. Н. Захватаева. – М.: Инфо-тропик Медиа, 2012.
4. Гражданское и торговое право зарубежных государств: в 2 т. / отв. ред. Е. А. Васильев, А. С. Комаров. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Междунар. отношения, 2006. – Т. II.
5. Гражданское и торговое право зарубежных стран / под общ. ред. В. В. Безбаха и В. К. Пучинского. – М.: МЦФЭР, 2004.
6. Гражданское право: в 4 т. / отв. ред. Е. А. Суханов. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – Т. 2: Вещное право. Наследственное право. Исключительные права. Личные неимущественные права.
7. Гражданское уложение Германии. Вводный закон к Гражданскому уложению / пер. с нем.; науч. ред.: Н. Г. Елисеев, А. Л. Маковский, Т. Ф. Яковлева. – М.: Волтерс Клувер, 2004.
8. Калітенко О. М. Особисті відносини подружжя та відносини подружжя стосовно їх майна: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Оксана Михайлівна Калітенко; Національний університет внутрішніх справ МВС України. – Х., 2001.
9. Нечаева А. М. Семейное право / А. М. Нечаева. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во Юрайт, 2012.
10. Руда О. Правовий режим майна подружжя в міжнародному приватному праві / О. Руда // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2010. – Вип. 88. – Ч. I. – С. 116-119.

Надійшла до редколегії 15.12.19

Y. Tkachenko, Ph.D. Stud.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MATRIMONIAL PROPERTY REGIMES IN THE PRIVATE INTERNATIONAL LAW: COMPARATIVE ANALYSIS

On the basis of the analysis of scientific sources of private international law and legal acts regulating property relations between the spouses, the peculiarities of matrimonial property regimes in foreign countries are determined. The general description of the institute of property rights is given, and the matrimonial property relationships arising between the spouses are outlined. The basic types of matrimonial property regimes are distinguished. Taking them into consideration, the approaches of legislators of foreign countries to regulation of the matrimonial property relationships between spouses are explored. As a result, the peculiarities of legal protection of property rights and obligations of spouses are obvious to be determined not only by the nature of their legal regulation, but also by the content of these rights and obligations.

Keywords: matrimonial property regimes, property relations, property rights, spouses, private international law.

Е. Ткаченко, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ПРАВОВОЙ РЕЖИМ ИМУЩЕСТВА СУПРУГОВ В МЕЖДУНАРОДНОМ ЧАСТНОМ ПРАВЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

На основе анализа научных источников по международному частному праву и нормативно-правовых актов, регулирующих отношения собственности супругов, определены особенности правовых режимов имущества супругов в зарубежных странах. Предоставлена общая характеристика института собственности и обозначены правоотношения, возникающие между супругами по поводу их имущества. Выделены основные виды правовых режимов имущества супругов, на их основе охарактеризованы подходы законодателей зарубежных стран к регулированию имущественных отношений супругов. Установлено, что особенности правового обеспечения имущественных прав и обязанностей супругов обусловлены не только характером их правового регулирования, но и содержанием этих прав и обязанностей.

Ключевые слова: правовой режим имущества супругов, отношения собственности, право собственности, супруги, международное частное право.

УДК 341.171

І. Березовська, канд. юрид. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОБНОВЛЕННЯ СХІДНОГО ПАРТНЕРСТВА: ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ АСОЦІЙОВАНИХ КРАЇН

Проаналізовано перспективи розвитку Східного партнерства, підкреслено, що оголошення Євросоюзом широких стратегічних консультацій щодо майбутнього цієї політики разом із перспективою проведення в червні 2020 року чергового, шостого, саміту країн-учасниць дає шанс на істотне оновлення партнерства та вироблення нових механізмів співпраці, здатних задовольнити наміри асоційованих країн поглиблювати інтеграцію з ЄС. Досліджено ініціативи України щодо запровадження особливого партнерства у форматі "Східне партнерство плюс", розглянуто останні пропозиції Єврокомісії щодо нових цілей політики Східного партнерства після 2020 року. Підкреслено необхідність використання асоційованими країнами часу, що залишається до оновлення Східного партнерства, для остаточного виконання чинної робочої програми та демонстрації вагомого прогресу в імплементації Угоди про асоціацію.

Ключові слова: Східне партнерство, Європейський Союз, Угода про асоціацію, асоційовані країни Східного партнерства, зона вільної торгівлі, наближення законодавства.

Десятирічний ювілей запровадження Євросоюзом політики Східного партнерства (СхП) став поштовхом для оцінювання його подальших перспектив. Очевидно, що нова реальність міжнародних відносин у регіоні, включно з наслідками російської агресії, зумовила необхідність оновлення СхП. Для України – це шанс на створення нового формату партнерства, що враховував би здобутки відносин асоціації та забезпечував основу для посилення інтеграції асоційованих країн із Євросоюзом.

Як відомо, представлена 7 травня 2009 року ініціатива "Східне партнерство" – політика Європейського Союзу, направлена на зміцнення стосунків із шістьма країнами Східної Європи та Південного Кавказу (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Молдова, Україна), об'єднала пострадянські країни, що мали різний підхід до розбудови відносин із ЄС та цілей такої розбудови.

Особливо гостро відмінності між різними країнами-партнерами проявляються через призму створення їх асоціації з ЄС. Так, у 2012–2013 роках Євросоюзом було завершено переговори про укладання угод про асоціацію (УА) із чотирма країнами СхП: Вірменією, Грузією, Молдовою та Україною. Прийняте у вересні 2013 року рішення про приєднання Вірменії до Митного союзу зробили неактуальною її УА з ЄС. Драматична історія набрання чинності УА з Україною після відмови президента Януковича підписати її на Вільнюському саміті СхП 28–29 листопада 2013 року (включно з Революцією Гідності, протидією Росії та Голанським референдумом) нарешті скінчилась 1 вересня 2017 року, коли УА з Україною набрала чинності. Ще раніше, з 1 липня 2016 року, запрацювали угоди про асоціацію з Молдовою та Грузією, що вивело ці три країни в окрему інституційну групу СхП.

Таким чином, укладання та набрання чинності угодами про асоціацію із трьома країнами регіону стало ключовим моментом еволюції СхП та фактором, унаслідок якого посилювалась диференціація між країнами-партнерами. У результаті на сьогодні в рамках СхП започатковано окремий формат відносин ЄС із групою асоційованих країн, заснований на імплементації УА. Його істотною особливістю є посилення впливу права Євросоюзу на правові системи Грузії, Молдови та України, особливо у сферах, охоплених зонами вільної торгівлі, де УА передбачають чіткі зобов'язання асоційованих країн поступово наближувати власне законодавство до норм і стандартів ЄС. У рамках УА Євросоюз намагається поширити свої цінності, принципи та правові норми, визначаючи їх як умови, яких повинні дотримуватись асоційовані країни відповідно до договірних зобов'язань. З моменту набрання угодами чинності асоційовані країни розпочали масштабні внутрішні реформи. У той же час три інші держави-партнери не мають бажання вдаватися до європейських реформ, а Білорусь

та Вірменія навіть теоретично не можуть цього робити, оскільки повинні дотримуватись критеріїв Євразійського економічного союзу, членами якого вони є.

Характеризуючи здобутки асоційованих країн, варто підкреслити, що наразі найбільш визначним результатом від запровадження асоціації стала інтенсифікація їхньої торгівлі з ЄС. Навіть в умовах російської військової агресії та економічного тиску за останні роки експорт із Грузії, Молдови та України до ЄС істотно зріс. На тлі різкого скорочення експорту до Росії ЗВТ із Євросоюзом дали асоційованим країнам змогу мінімізувати наслідки торговельних війн, розпочатих РФ. Зокрема, сфера торгівлі нині стала справжньою історією успіху України в рамках Східного партнерства [1]. За оцінками експертів, відхід від стандартів ГОСТ, успадкованих від Радянського Союзу, і прийняття сучасних технічних стандартів ЄС, адаптація законодавства до *acquis* Європейського Союзу та усунення нетарифних бар'єрів сприяли економічному зростанню асоційованих країн і створили довгострокові перспективи для їх модернізації та сталого розвитку. Виконуючи УА, три країни СхП не лише отримують ширший доступ до єдиного 500-мільйонного ринку ЄС, а й інтегруються у глобальні виробничо-збутові ланцюги [2].

Не меншим успіхом СхП, особливо для пересічних громадян, стало запровадження безвізових режимів із трьома асоційованими країнами. До здобутків СхП можна додати постійно діючий формат багатосторонньої співпраці між ЄС і партнерами, який залишається майданчиком для спроб налагодити регіональну співпрацю. У цьому зв'язку варто згадати створення міжпарламентської асамблеї Україна – Грузія – Молдова та Парламентської асамблеї ЄВРОНЕСТ (ЄС – Східні сусіди).

На тлі вказаних успіхів, зумовлених реальністю асоціації, очевидний розрив між державами-учасницями СхП призвів до появи ідеї нового додаткового формату взаємодії "ЄС плюс три асоційовані країни". Так, перед Брюссельським самітом СхП у листопаді 2017 року Європейський парламент прийняв рекомендацію, у якій запропонував власне бачення майбутнього розвитку СхП [3]. Серед основних новел цього документа – можливість відділення України, Грузії та Молдови від інших учасників ініціативи у форматі "Східного партнерства плюс", який ще із 2015 року почали лобювати асоційовані партнери ЄС. Суть пропозиції полягала в можливості доступу до митного, енергетичного та цифрового союзів ЄС, а також приєднання до Шенгенської зони та скасування тарифів на мобільний роумінг. Крім того, рекомендація передбачала створення трансграничного фонду для України, Грузії та Молдови, який мав зосередитися на приватних і державних інвестиціях у соціальну та економічну інфраструктуру.

На жаль, документ не був підтриманий Європейською радою, а на Брюссельському саміті заздалеку вдалося прийняти спільну підсумкову резолюцію. Не знайшла реалізації й ідея плану Маршалла для України.

Отже, з того часу основною задачею асоційованих країн стало виконання завдань, визначених у спільному робочому документі "Східне партнерство – 20 очікуваних досягнень до 2020 року: фокусуючись на головних пріоритетах та реальних результатах" [4]. Документ є планом, направленим на досягнення протягом 2017–2020 рр. цілей у 20 сферах, що об'єднанні в рамках чотирьох пріоритетів, визначених за результатами Римського саміту СхП 2015 року: 1) економічний розвиток та ринкові можливості; 2) посилення інституцій та належного урядування; 3) взаємопов'язаність, енергоефективність, довкілля та зміна клімату; 4) мобільність та контакти між людьми.

Слід підкреслити, що визначені вказаним документом пріоритети тісно переплітаються з положеннями угод про асоціацію, а інструментарій, запропонований на їх виконання, може бути використаний у процесі імплементації угод [5]. Більше того, документ включає низку цілей, які є додатковими до УА, а тому становлять "додану вартість" для асоційованих країн. Зокрема, додаткові цілі є у всіх міжсекторальних розділах, зовсім нові завдання представлені в розділі "Стратегічні комунікації, плюралізм та незалежність медіа". На особливу увагу заслуговують розділи, які повністю складаються з нових, порівняно з УА, цілей: прогалини у доступі до фінансів та фінансової інфраструктури; нові можливості для робочих місць на місцевому та регіональному рівнях; реалізація ключових реформ у сфері судочинства; розширення головних мереж TEN-T; європейська школа Східного партнерства. Крім цього, нові цілі містяться в розділах про енергопостачання, енергоефективність, використання відновлювальної енергії, а також зменшення викидів парникового газу, довкілля та адаптацію до зміни клімату, молоді, освіти, розвиток навичок та культуру, дослідження та інновації [6].

Завершення у 2020 році часу імплементації Спільного робочого документа збіглося із перспективою проведення чергового (шостого) саміту СхП, який через невизначеність із завершенням Brexit та переобранням інститутів Євросоюзу не був проведений у 2019 році. Ці події зумовлюють перспективу оновлення СхП у 2020 році та дають шанс на впровадження принципу диференціації "більше за більше" і вироблення нових механізмів роботи, здатних задовольнити наміри асоційованих країн поглиблювати інтеграцію із ЄС.

У цьому зв'язку ще в середині 2019 року Євросоюз оголосив про початок широких структурованих консультацій для пошуку стратегічних напрямів розвитку СхП після 2020 року. Із цією метою всім зацікавленим сторонам було запропоновано до 31 жовтня 2019 року надіслати своє бачення майбутнього політики ЄС.

Проведення таких консультацій безперечно стало позитивним моментом, що дозволило підняти дискусію про еволюцію СхП та майбутнє регіону на новий рівень.

Українська сторона послідовно продовжує висловлювати сподівання на виділення особливого партнерства у форматі "Східне партнерство плюс". Центральне місце в пропозиціях української сторони посідає концепція впровадження більш глибокої диференціації, зокрема шляхом окреслення нових цілей у відносинах із асоційованими партнерами через інтеграцію до чотирьох союзів ЄС (митного, енергетичного, цифрового та Шенгенського), активнішого застосування інструментів спільної політики безпеки та оборони ЄС, покращення комунікацій для подолання російської дезінформації [5].

За словами віце-прем'єра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції Дмитра Кулеби, "потрібна нова стратегія ЄС для асоційованих партнерів, що доповнить СхП і зробить його більш сфокусованим на інтеграційних цілях для трьох країн. Ми будемо вдячні ЄС за визнання того, що ці три держави відрізняються, зберігаючи водночас відносини з трьома іншими (Вірменією, Азербайджаном, Білоруссю)" [7].

Ефективним засобом реалізації таких прагнень, на нашу думку, може стати робота щодо оновлення угод про асоціацію. Ідеться про те, що всі три угоди, ураховуючи постійний розвиток права Євросоюзу, передбачають перспективу їх оновлення. Воно може здійснюватися як із метою актуалізації додатків, що містять перелік актів ЄС, з якими має бути гармонізовано законодавство асоційованих країн, так і з метою переходу до подальших етапів поглиблення інтеграції, що стає можливим внаслідок виконання ними прийнятих зобов'язань із гармонізації. Так, відповідно до ст. 463 УА з Україною, ст. 406 УА із Грузією та ст. 436 УА з Молдовою Рада асоціації може ухвалювати рішення, спрямовані на досягнення завдань УА. Зокрема, вона може оновлювати або вносити зміни і доповнення до додатків до Угоди, ураховуючи розвиток права ЄС та застосовні стандарти, установлені в міжнародних інструментах, як вважатимуть за відповідне Сторони.

Крім цього, ст. 481 УА з Україною (на відміну від подібних положень УА із Грузією та Молдовою) передбачає, що Сторони здійснюють всебічний огляд досягнень цілей цієї Угоди через п'ять років з дати набрання нею чинності, а також у будь-який інший час за взаємною згодою Сторін.

Наразі можна стверджувати, що робота з оновлення УА вже розпочата. Першим прикладом такого оновлення в Україні стала ратифікація Верховною Радою у червні 2019 року оновленого Додатку 27 до УА, що передбачає нові енергетичні стандарти та правила, дотримання яких дозволить забезпечити інтеграцію України до внутрішніх енергетичних ринків ЄС [8].

Серед очікувань України від новою формату СхП – "амбіційніші задачі у лібералізації торгівлі" та реалізація наміру перетворити торгівлю з Євросоюзом на економічну інтеграцію з ним.

З огляду на це ще одним напрямом оновлення УА, здатним поглибити інтеграцію, може стати передбачене ст. 57 УА з Україною, ст. 48 УА з Грузією та ст. 174 УА з Молдовою укладання Угод про оцінку відповідності та прийнятності промислової продукції (АСАА). Перспектива їх укладання, яка в експертному середовищі отримала назву промислового безвізу, здатна істотно збільшити експорт до ЄС та переорієнтувати пріоритети торгівлі із сільськогосподарського сектору, який нині домінує у структурі експорту, на інші групи товарів. Наразі українська сторона активізує зусилля щодо підписання відповідної угоди з ЄС та очікує на прибуття моніторингової місії ЄС уже найближчим часом.

Крім напрямів посилення економічної інтеграції, в експертному середовищі аналізуються й можливості наповнення реальним змістом передбаченої угодами політичної асоціації. Наразі між ЄС та асоційованими країнами діють двосторонні органи асоціації, які передбачають функціонування окремих комітетів та кластерів, що займаються здебільшого технічними питаннями виконання Угоди та ведуть щоденний діалог з окремими підрозділами Європейської комісії щодо визначених питань. Через оновлення УА ці інституції могли б отримати більше значення, передусім якщо вони матимуть механізми попереднього інформування та консультування щодо перспективного законодавства, яке лише

розробляється Єврокомісією і яке пізніше необхідно буде відобразити в оновлених додатках до УА. Подібний ефективний механізм "підтримки однорідності законодавства" функціонує у відносинах ЄС із країнами-учасницями Європейського економічного простору (Ісландією, Ліхтенштейном і Норвегією) [9]. Відтворення подібної моделі в рамках асоціації з країнами СхП, як справедливо зазначає І. Нагорняк, могло б надати останнім "відчуття справжніх партнерів, з якими рахуються в Брюсселі" [10].

Очевидно, що прагнення до перегляду УА та посилення СхП, не підкріплене масштабним виконанням асоційованими країнами вже існуючих договірних домовленостей та робочих документів, навряд чи знайде швидку підтримку з боку Євросоюзу. Недаремно в доктрині зазначається, що основною слабкістю СхП є його імплементація, та констатується, що існує значна відмінність між прийняттям норм та їх виконанням [11].

На наше переконання, час, що залишається до прийняття рішення про оновлення СхП, має бути використаний асоційованими країнами для остаточного виконання пріоритетів, визначених у Спільному робочому документі, та демонстрації вагомego прогресу в імплементації УА.

Варто відзначити, що новітні реалії міжнародних відносин роблять перспективу подальшої диференціації в рамках СхП дедалі складнішою. До початку 2020 року експерти пояснювали певну втрату Східним партнерством динамізму кількома факторами. По-перше, це внутрішньополітична ситуація всередині Євросоюзу. Як слушно зазначив І. Артьомов, видається, що наразі "у Євросоюзі більше стурбовані життям після Brexit, поведінкою Трампа, "Північним потоком-2" і створенням спільної архітектури безпеки з Росією, ніж безпекою свого східного флангу і безпосередньо в країнах Східного партнерства" [12]. По-друге, фактором, який у доктрині оцінюється як головний провал політики СхП, є її неможливість забезпечити стабільність та безпеку в регіоні. Хоча формат СхП і ставив це як пріоритет, але безпекова ситуація в регіоні, з урахуванням війни в Україні, лише погіршилась, а потенційні механізми посилення підтримки безпеки в регіоні з боку країн-членів ЄС досі не створені. Не менш проблемним залишається й третій фактор: питання перспективи членства в ЄС асоційованих країн. Не можна не погодитись із думкою С. Блокманса, що "поки відсутній консенсус всередині ЄС стосовно кінцевої мети посилення відносин із сусідніми країнами, можна стверджувати, що задекларована мета Східного партнерства – посилення стійкості інститутів і суспільств шести країн-учасниць – переведена у стан анабіозу. Застосування методології "розширення лайт" скоро досягне свого ліміту в країнах, яким не запропонований вступ до ЄС" [2]. На тлі нещодавнього замороження розширення ЄС за рахунок балканських країн та очевидної втоми європейців від амбітних цілей асоційованих країн СхП, зокрема України щодо членства, перспектива розв'язання цього питання в середньостроковій перспективі виглядає малореальною.

На цьому тлі видається, що поява нового фактора – пандемії вірусної хвороби Covid-19 та безпрецедентних заходів, що запроваджуються більшістю країн для боротьби із захворюванням, здатні докорінно змінити порядок денний сучасних міжнародних відносин.

У таких складних умовах ще більш цінними стають дії ЄС щодо підтримки країн Східного партнерства. Ідеться про прийняття 18 березня 2020 року Спільного повідомлення Єврокомісії Європарламенту, Раді ЄС, Економічному і соціальному комітету та Комітету регіонів "Політика Східного партнерства після 2020 року",

прийнятого в результаті попередніх структурованих консультацій [13]. Документ визначає п'ять основних напрямів довгострокового партнерства між Євросоюзом і країнами-партнерами після 2020 року:

- **разом задля розбудови стійких до загроз, сталих та інтегрованих економік** (торгівля і економічна інтеграція, інвестиції та доступ до фінансів, зміцнення зв'язків, зокрема транспортних і енергетичних, інвестування в людей через освіту, дослідження та інновації);

- **разом задля розбудови підзвітної системи влади, верховенства права і безпеки** (належне урядування та демократичні інституції, верховенство права, судової реформа, успішна політика у сфері боротьби проти корупції та економічної злочинності, подолання організованої злочинності та зміцнення безпеки);

- **разом задля екологічної та кліматичної стійкості** (ефективне використання ресурсів, переваги для здоров'я та добробуту людей, створення робочих місць у сферах "зеленої" економіки, заохочення до використання місцевих і відновлюваних джерел енергії, посилення енергетичної та ядерної безпеки);

- **разом задля стійкої цифрової трансформації** (гармонізація цифрових ринків, розвиток цифрової інфраструктури, зміцнення електронного урядування, зростання цифрових стартапів та підтримка кіберстійкості країн-партнерів);

- **разом задля створення стійких до загроз, справедливих та інклюзивних суспільств** (реформа державного управління та участь громадськості, громадське суспільство та залучення молоді, підтримка незалежних медіа та достовірної інформації, дотримання прав людини, мобільність і міжлюдські контакти).

І хоча в тексті документа не виділено окремого підходу для асоційованих країн, навіть побіжний огляд назв пріоритетів свідчить про розширення та модернізацію сфер партнерства та включення низки питань, пропонованих Україною.

Таким чином, на сьогодні політика СхП ЄС стоїть на порозі корінного оновлення та формулювання подальших пріоритетів розвитку. Зважаючи на поступ України, Молдови та Грузії в рамках СхП, новий поштовх цій ініціативі може надати диференційований підхід до країн-партнерів. За відсутності кращих можливостей посилення інтеграції, що відкривались би в рамках політики розширення, переваги потенційного формату "СхП плюс" мають бути максимально використані асоційованими країнами.

Перспектива обговорення представленого Єврокомісією документа на саміті СхП, що запланований на 18 червня 2020 року, є важливою нагодою для відстоювання пропозицій України щодо формату "СхП плюс" та їх упровадження в багатосторонній формат партнерства. У цьому зв'язку особливого значення для радикального оновлення СхП набуває здатність української дипломатії переконати Брюссель. Варто погодитись із думкою експерта С. Сидоренка про те, що "українська дипломатія не раз доводила свою здатність досягти того, що здавалося малореальним" [1], і висловити сподівання на успіх цього разу щодо еволюції СхП. Для цього асоційованим країнам українською владою продемонструвати дійсно ефективну роботу з імплементації чинних угод про асоціацію та використати можливості їх оновлення. Важливе значення мають також координація позицій і спільні дії України, Молдови та Грузії.

За цих умов оновлення СхП могло б, незважаючи на особливо складні умови, сприяти посиленню безпеки в регіоні та поступовій реалізації подальших євроінтеграційних намірів асоційованих країн.

Список використаних джерел:

1. Сидоренко С. Свято без перспектив: що планує робити Євро-союз із форматом Східного партнерства [Електронний ресурс] / С. Сидоренко. – Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/05/15/7096156/>.
2. Блокманс С. 10-річчя Східного партнерства: три поразки ЄС та шанс на оновлення [Електронний ресурс] / С. Блокманс. – Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/05/13/7096046/>.
3. European Parliament recommendation of 15 November 2017 to the Council, the Commission and the EEAS on the Eastern Partnership, in the run-up to the November 2017 Summit (2017/2130(INI)).
4. Joint Staff Working Document Eastern Partnership – 20 Deliverables for 2020 Focusing on key priorities and tangible results Brussels, 9.6.2017 SWD (2017) 300 final [Electronical resources]. – Access mode: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/swd_2017_300_f1_joint_staff_working_paper_en_v5_p1_940530.pdf.
5. Макаруха З. 10-та річниця заснування ініціативи ЄС "Східне Партнерство": нагода обговорити майбутнє партнерства після 2020 [Електронний ресурс] / З. Макаруха // Журнал європейського і порівняльного права. – 2018. – Вип. 9(2). – С. 17-26. – Режим доступу: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pravo/article/download/3642/3310>.
6. Порівняльний аналіз "20 очікуваних досягнень Східного партнерства до 2020 р." з положеннями Угоди про асоціацію: якою є додана вартість для відносин Україна-ЄС? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.civic-synergy.org.ua/en/analytics/the-eastern-partnership-s-key-deliverables-compared-with-the-association-agreement-provisions-what-is-the-added-value-for-the-eu-ukraine-relations/>.
7. Київ просить ЄС про нову стратегію відносин для України, Молдови та Грузії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/10/22/7229722/>.

8. Про Рішення Ради асоціації між Україною та ЄС про внесення змін і доповнень до Додатка XXVII до Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 6 червня 2019 року № 2739-VIII // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2019. – № 27, ст. 112.

9. Березовська І. Правові механізми інтеграції в рамках Європейського економічного простору: досвід для України / І. Березовська // Право України. – 2011. – № 8. – С. 236-244.

10. Нагорняк І. Нова реальність для Східного партнерства: як зміниться ключова ініціатива ЄС [Електронний ресурс] / І. Нагорняк. – Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2019/08/5/7099191/>.

11. Martinaitis Žilvinas. European Promises: Policy Options of Eastern Partnership Policy. Baltic Journal of European Studies Tallinn University of Technology (ISSN 2228-0588), Vol. 8, No. 2 (25), 164-181.

12. Артьомов І. Десятиліття Східного Партнерства: проблеми та перспективи. Геополітичні пріоритети України: зб. наук. праць [Електронний ресурс] / І. Артьомов. – 2019. – Вип. 1 (22). – С. 7-29. – Режим доступу: <http://geopolitics-of-ukraine.uzhnu.edu.ua/article/download/2078-1431.2019.1%2822%29.7-29/166198>.

13. Joint Communication to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Eastern Partnership Policy beyond 2020 Brussels, 18.3.2020 Join(2020) 7 Final [Electronical resources]. – Access mode: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/joint_communication_on_the_eap_policy_beyond_2020.pdf

Надійшла до редколегії 02.12.19

I. Berezovska, Cand. of Juridical Sciences, Senior Scientific Researcher
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE RENEWAL OF EASTERN PARTNERSHIP: PROSPECTS FOR ASSOCIATED COUNTRIES

Analysing the prospects for the development of the Eastern Partnership, the author emphasizes that the announcement by the European Union of broad strategic consultations on this policy future together with the prospect of holding the next sixth summit of the participating countries in June 2020, provide a chance for a significant renewal of the partnership and the development of new working mechanisms that can satisfy the intentions of the associated countries to deepen integration with the EU. The article is devoted to the analyse of the initiatives of Ukraine to introduce a special partnership in the format of Eastern Partnership Plus, as well as to study of latest European Commission proposals regarding the new goals of the Eastern Partnership policy after 2020. The author emphasized that associated countries should use the time remaining before the renewal of Eastern Partnership for the final implementation of the existing work program and demonstration of significant progress in the implementation of association agreements.

Keywords: Eastern Partnership, European Union, association agreement, associated EaP countries, free trade area, approaching of legislation.

И. Березовская, канд. юрид. наук
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ОБНОВЛЕНИЕ ВОСТОЧНОГО ПАРТНЕРСТВА: ПЕРСПЕКТИВЫ ДЛЯ АССОЦИИРОВАННЫХ СТРАН

Проанализированы перспективы развития Восточного партнерства, подчеркнуто, что объявление Евросоюзом широких стратегических консультаций на тему будущего этой политики вместе с перспективой проведения в июне 2020 года очередного, шестого, саммита стран-участниц дают шанс на существенное обновление партнерства и выработку новых механизмов сотрудничества, способных удовлетворить намерения ассоциированных стран углублять интеграцию с ЕС. Изучены инициативы Украины по созданию особого партнерства в формате "Восточное партнерство плюс", рассмотрены последние предложения Еврокомиссии относительно новых целей политики Восточного партнерства после 2020 года. Подчеркнута необходимость использования ассоциированными странами оставшегося до обновления Восточного партнерства времени для окончательного выполнения действующей рабочей программы и демонстрации весомого прогресса в имплементации Соглашения об ассоциации.

Ключевые слова: Восточное партнерство, Европейский Союз, Соглашение об ассоциации, ассоциированные страны Восточного партнерства, зона свободной торговли, адаптация законодательства.

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Випуск 2(50)

Редактор *Н. Земляна*

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 10,7. Наклад 300. Зам. № 220-9665.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № MB2.
Підписано до друку 30.01.20

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"
Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01030
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02